

Ўзбекистон Республикаси
Олий ва ўрта мутахассислик таълим вазирлиги
Низомий номидаги
Тошкент давлат педагогика университети

Тўхлиев Боқижон

**МУТАХАССИСЛИК
ФАНЛАРИНИ
ЎҚИТИШ
МЕТОДИКАСИ**

Тошкент - 2012

Таълимнинг турли босқичларида адабиёт туркумидаги бир қатор фанлар ўқитилади. Шунга қарамай уларнинг ҳар бирида ўзига хосликлар оз эмас. Масалан, қадимги туркий адабиёт билан мумтоз адабиётни, халқ оғзаки ижодига мансуб асарлар билан замонавий адабиётни бир хил шакл ва усулларда ўрганиш мумкин эмас. Мазкур китобда айтилиши шундайки масалалар ҳақида баҳс юритилган. У магистратура босқичининг «Ўзбек тили ва адабиёти» мутахассислигига мўлжалланган. Китобдан тил ва адабиёт ўқитувчилари, бакалавр босқичидаги талабалар, шунингдек, аспирант ва тадқиқотчилар ҳам фойдаланишлари мумкин.

Масъул муҳаррир:

филология фанлари доктори, профессор **Ҳ. Ҳомидов**

Такризчилар:

педагогика фанлари доктори, профессор **М. Мирқосимова**

филология фанлари доктори, профессор **Ё. Тожиев**

Ушбу қўлланма Низомий номидаги ТДПУ Илмий кенгаши томонидан
нашрга тавсия этилган

Мутахассислик фанларини ўқитиш методикаси фанидан маъруза машғулотларининг технологик харитаси

1-мавзу.	Мутахассислик фанларини ўқитиш методикаси фан сифатида. Адабит ўқитишнинг методлари. Адабиётшуносликка оид махсус фанларни таълимнинг турли тизимида ўқитишнинг хусусиятлари
-----------------	--

Таълим бериш технологияси

Машғулоти вақти 80 дақиқа	Талабалар сони 10-15 гача	
Машғулоти шакли	Кириш - ахборотли маъруза	
Маъруза режаси	1. Адабиёт ўқитиш методикаси фанининг шаклланиши, ривожланиш тарихи. 2. Энг қадимги даврларда адабиёт ўқитиш методикаси. 3. Адабиёт ўқитиш методикаси тарихида жадиличлик даври. 4. 1930-1990 йилларда адабиёт ўқитиш методикаси фанининг ўзига хос хусусиятлари. 5. Мустақиллик ва адабиёт ўқитиш методикаси фанининг ривожланиш хусусиятлари.	
Ўқув машғулотининг мақсади:1. талабаларга мутаассислик фанларини ўқитиш методикаси фани ҳақида тушунча бериш, уларнинг бу соҳадаги билимларини кенгайтириш, методикага оид илмий қарашларини ривожлантириш. 2. Талабаларда шаклланаётган педагогик касбий маҳорати ва маданиятини ривожлантирилади.		
Педагогик вазифалар: • Адабиёт ўқитиш методикаси фанининг шаклланиши, ривожланиш тарихи ҳақида; • Энг қадимги даврларда адабиёт ўқитиш методикаси қандайлиги ҳақида; • Адабиёт ўқитиш методикаси тарихида жадиличлик даври. • 1930-1990 йилларда адабиёт ўқитиш методикаси фанининг ўзига хос хусусиятлари. • Мустақиллик ва адабиёт ўқитиш методикаси фанининг ривожланиши юзасидан билим, кўникма ва малакалар		Ўқув фаолияти натижалари: • ўтилган мавзуларни шарҳлаб бериш; • Адабиёт ўқитиш методикаси фанининг шаклланиши, ривожланиш тарихи • Энг қадимги даврларда адабиёт ўқитиш методикаси қандайлиги • Адабиёт ўқитиш методикаси тарихида жадиличлик, 1930-1990 йиллар даври • Мустақиллик ва адабиёт ўқитиш методикаси фанининг ривожланиши юзасидан талабаларда билим, кўникма ва малакалар шаклланади.

шакллантирилади.	
Таълим бериш усуллари	Кўргазмали маъруза, суҳбат
Таълим бериш шакллари	Оммавий, жамоавий
Таълим бериш воситалари	Ўқув қўлланма, проектор, таркатмалар.
Таълим бериш шароити	ЎТВ билан ишлашга мослаштирилган аудитория
Мониторинг ва баҳолаш	Оғзаки назорат: савол-жавоб

1.2. маъруза машғулотининг технологик харитаси

Иш босқичлари ва вақти	Фаолият мазмуни	
	Таълим берувчи	Таълим олувчилар
Тайёргарлик босқичи	1. Мавзу бўйича маъруза матнини тайёрлайди. 2. Кириш маърузаси учун тақдимот слайдларини тайёрлайди. 3. Талабалар ўқув фаолиятини баҳолаш мезонларини ишлаб чиқади. 4. Ўқув фанини ўрганишда фойдаланиладиган адабиётлар рўйхатини тузади.	Тинглайдилар. Кўриб ёзиб борадилар Танишадилар. Кўчириб оладилар.
1. Мавзуга кириш (15 дақиқа)	1.1 Мавзунинг доскага ёзади. Слайдлар ва адабиётлар рўйхатини бериб, уларга қисқача таъриф беради. 1.2. Биринчи машғулот мавзуси, унинг мақсади ва ўқув фаолияти натижалари билан таништиради. 1.3. Талабаларни ўқув фаолиятининг баҳолаш мезони билан таништиради. 1.4. Талабалар билимларини фаоллаштириш мақсадида саволлар беради.	Тинглайдилар Тинглайдилар Тинглайдилар Талабалар берилган саволларга жавоб берадилар.
2. Асосий босқич (55 дақиқа)	2.1. Power Point дастури ёрдамида слайдларни намоиш қилиш ва изоҳлаш билан мавзу бўйича асосий назарий жиҳатларни тушунтириб беради. 2.2 Адабиёт ўқитиш методикаси фанининг ривожланиш тарихи ҳақида тушунча беради. 2.3. Мустақиллик йилларида	Тинглайдилар, ёзадилар. Ёзиб оладилар. Тинглайдилар,

	адабиёт ўқитиш методикасининг тараққиёти ва ҳозирги методист олимларнинг асарлари ҳақида билимлар 2.4. Мавзуга доир саволлар бериб, мавзуни мустаҳкамлайди. 2.5. Талабалар билимларини фаоллаштириш ва мустаҳкамлаш мақсадида қуйидаги саволлар берилади: 1. Адабиёт ўқитиш методикаси тарихидаги асосий босқичларни айтиб беринг. 2. Алишер Навоийнинг адабий таълим ҳақидаги қарашларидаги асосий ўринлар нималарда деб ўйлайсиз? 3. Жаҳидчилик даврида таълим-тарбия соҳасида қандай ўзгаришлар юзага келди? 4. Ҳозирги методист олимларнинг қайси асарларини биласиз? 5. Улар ҳақида гапириб беринг.	ёзадилар. Талабалар берилган саволларга жавоб берадилар.
3. Якуний босқич (10 дақиқа)	3.1. Талабалар томонидан берилган саволларга жавоб беради. 3.2. Ўтилган мавзуни хулосалайди. 3.3 Мустақил ишлаш учун топшириқ беради.	Саволлар берадилар Вазифани ёзиб оладилар.

Жиҳозлар: Компьютер, видеопроектор, слайдлар, замонавий педагогикага оид адабиётлар.

Таянч сўзлар ва таянч иборалар:

Мутахассислик фанлари, методика, адабий таълим, метод, таълим босқичлари.

Тавсия этилаётган адабиётлар:

1. Богданова О. Ю., Леонов С. А., Чертов В. Ф. Методика преподавания литературы. Под редакцией О. Ю. Богдановой. Учебник для студентов пед. вузов. М.: Издательский центр «Академия», 2-е издание, стереотипное, 2002, - с.136.
2. Йўлдошев Қ. Адабиёт ўқитишнинг илмий назарий асослари. Тошкент. "Ўқитувчи", 1996 йил.
3. Йўлдошев Қ. Мукамал ўқув режалари-таълим самарадорлиги гарови. // Филологик таълим масалалари (Методист олима Туйғун

- Ниязметованинг 70 йиллигига бағишланган илмий мақолалар тўплами).- Тошкент, 2007. 16-23-бетлар
4. Львов М.Р. Словарь-справочник по методике русского языка. М.: Просвещение, 1988.
5. Тўхлиев Б. Адабиёт ўқитиш методикаси. Тошкент, “БАЁЗ”, 2010.
6. Тўхлиев Б. Адабиёт ўқитиш методикасидан амалий машғулотлар. Тошкент, “БАЁЗ”, 2011.

2-мавзу.	Мутахасислик фанлари бўйича ўқув режалари, ўқув методик, илмий-тарбиявий ишларни режалаштириш	
Таълим бериш технологияси		
Машғулот вақти 80 дақиқа	Талабалар сони 10-15та гача	
Машғулот шакли	Кириш - ахборотли маъруза	
Маъруза режаси	1. Ўқув режаси ҳақида маълумот. 2. Ўқув режасида мутахасислик фанларининг ўрни. 3. Таълим босқичларида алоҳида (адабиёт) фанларнинг ўрни ва аҳамияти 4. Мустақиллик ва адабиёт ўқитиш методикаси фанининг ривожланиш хусусиятлари.	
Ўқув машғулотининг мақсади: Талабаларга ўқув режалари, ўқув методик, илмий-тарбиявий ишларни режалаштириш ҳақида тушунча бериш, уларнинг бу соҳадаги билимларини кенгайтириш.		
Педагогик вазифалар: - Ўқув режаси ҳақида маълумот. - Ўқув режасида мутахасислик фанларининг ўрни; - Таълим босқичларида алоҳида (адабиёт) фанларнинг ўрни ва аҳамияти - Мустақиллик ва адабиёт ўқитиш методикаси фанининг ривожланиши юзасидан билим, кўникма ва малакалар шакллантирилади.		Ўқув фаолияти натижалари: - Ўқув режанинг тузилишини билиб оладилар - Ўқув режасида адабиёт ўқитиш методикаси фанининг шаклланиши, ривожланиш тарихини биладилар. - Таълим босқичларида адабиёт ўқитиш методикаси қандайлигини тушуниб оладилар. - Мустақиллик ва адабиёт ўқитиш методикаси фанининг ривожланиши юзасидан талабаларда билим, кўникма ва малакалар шаклланади.
Таълим бериш усуллари		Кўргазмали маъруза, суҳбат
Таълим бериш шакллари		Оммавий, жамоавий
Таълим бериш воситалари		Ўқув қўлланма, проектор, тарқатмалар
Таълим бериш шароити		ЎТВ билан ишлашга мослаштирилган аудитория
Мониторинг ва баҳолаш		Оғзаки назорат: савол-жавоб

1.2. маъруза машғулотининг технологик харитаси

Иш босқичлари ва вақти	Фаолият мазмуни	
	Таълим берувчи	Таълим олувчилар
Тайёргарлик босқичи	1. Мавзу бўйича маруза матнини тайёрлайди. 2. Кириш маърузаси учун тақдимот слайдларини тайёрлайди. 3. Талабалар ўқув фаолиятини баҳолаш мезонларини ишлаб чиқади. 4. Ўқув фанини ўрганишда фойдаланиладиган адабиётлар рўйхатини тузади.	Тинглайдилар. Кўриб ёзиб борадилар Танишадилар. Кўчириб оладилар.
1. Мавзуга кириш (15 дақиқа)	1.1 Мавзуни доскага ёзади. Слайдлар ва адабиётлар рўйхатини бериб, уларга қисқача таъриф беради. 1.2. Биринчи машғулот мавзуси, унинг мақсади ва ўқув фаолияти натижалари билан таништиради. 1.3. Талабаларни ўқув фаолиятининг баҳолаш мезони билан таништиради. 1.4. Талабалар билимларини фаоллаштириш мақсадида саволлар беради.	Тинглайдилар Тинглайдилар Тинглайдилар Талабалар берилган саволларга жавоб берадилар.
2. Асосий босқич (55 дақиқа)	2.1. Power Point дастури ёрдамида слайдларни намоиш қилиш ва ўқув режаси ҳақида тушунтириб беради. 2.2 Таълим босқичларида адабиёт курсининг мазмуни ва қурилиши ҳақида тушунча беради. 2.3 Дастур ва унинг таркиби, мазмуни, дарсликка қўйиладиган талаблар, ўқув қўлланмалари хусусида билимлар шакллантирилади. 2.4. Мавзуга доир саволлар бериб, мавзуни мустаҳкамлайди. 2.5. Талабалар билимларини фаоллаштириш ва мустаҳкамлаш мақсадида қуйидаги саволлар берилади:	Тинглайдилар, ёзадилар. Ёзиб оладилар. Тинглайдилар, ёзадилар. Талабалар берилган саволларга жавоб берадилар.

	2.6. Умумий ўрта таълим мактабларининг бирорта синфи мисолида замонавий адабиётни ўрганишнинг ўзига хос хусусиятлари ҳақида гапириб беринг. 2.7. Мтодик ишлар мазмунини айтиб беринг. 2.8. Ўқув ишларига мансуб бўлган фаолият кўринишларини белгиланг. 2.9.Маънавий-маърифий ишлар мазмунини айтиб беринг.	
3. Якуний босқич (10 дақиқа)	3.1. Талабалар томонидан берилган саволларга жавоб беради. 3.2. Ўтилган мавзуни хулосалайди. 3.3 Мустақил ишлаш учун топшириқ беради.	Саволлар берадилар Вазифани ёзиб оладилар.

Тушунчалар ва таянч иборалар: ўқув режаси, ўқув-методик, илмий. тарбиявий ишлар мазмуни, режалаштириш.

Тавсия этилаётган адабиётлар:

1. Богданова О. Ю., Леонов С. А., Чертов В. Ф. Методика преподавания литературы. Под редакцией О. Ю. Богдановой. Учебник для студентов пед. вузов. М.: Издательский центр «Академия», 2-е издание, стереотипное, 2002, - с.136.
2. Йўлдошев Қ. Адабиёт ўқитишнинг илмий назарий асослари. Тошкент. "Ўқитувчи", 1996 йил.
3. Йўлдошев Қ. Мукамал ўқув режалари-таълим самарадорлиги гарови. // Филологик таълим масалалари (Методист олима Туйғун Ниязметованинг 70 йиллигига бағишланган илмий мақолалар тўплами).- Тошкент, 2007. 16-23-бетлар
4. Львов М.Р. Словарь-справочник по методике русского языка. М.: Просвещение, 1988.
5. Тўхлиев Б. Адабиёт ўқитиш методикаси. Тошкент, "БАЁЗ", 2010.
6. Тўхлиев Б. Адабиёт ўқитиш методикасидан амалий машғулотлар. Тошкент, "БАЁЗ", 2011.

3-мавзу.	Машғулот режаси ва маъруза матнини тузиш
-----------------	---

Таълим бериш технологияси

Машғулот вақти 80 дақиқа	Талабалар сони 10-15та гача
-------------------------------------	------------------------------------

Машғулот шакли	Кириш - ахборотли маъруза	
Маъруза режаси	1. Машғулот режаси нима, у қандай тузилади? 2. Режа тузишдаги асосий компонентлар. 3. Режани тузишда таяниладиган асосий ҳужжатлар тавсифи. 4. Маъруза матнини тузишда этибор берилиши лозим бўлган асоси компонентлар. 5. Режанинг қисмлари ва мазмуни.	
Ўқув машғулотининг мақсади: Машғулот режаси ва маъруза матнини тузиш, уларга қўйиладиган илмий-методик талаблар тизими билан амалий жиҳатдан танишиш.		
Педагогик вазифалар: • Машғулот режаси нима, у қандай тузилади; • Режани тузишда таяниладиган асосий ҳужжатлар тавсифи; • Маъруза матнини тузишда этибор берилиши лозим бўлган асоси компонентлар.	Ўқув фаолияти натижалари: • Режани тузишда таяниладиган асосий ҳужжатлар тавсифи ва қурилиши; • Маъруза матнини тузишда этибор берилиши лозим бўлган асоси компонентлар ҳақида маълумотга эга бўладилар.	
Таълим бериш усуллари	Кўргазмали маъруза, суҳбат	
Таълим бериш шакллари	Оммавий, жамоавий	
Таълим бериш воситалари	Ўқув қўлланма, проектор, тарқатмалар.	
Таълим бериш шароити	ЎТВ билан ишлашга мослаштирилган аудитория	
Мониторинг ва баҳолаш	Оғзаки назорат: савол-жавоб	

1.2. маъруза машғулотининг технологик харитаси

Иш босқичлари ва вақти	Фаолият мазмуни	
	Таълим берувчи	Таълим олувчилар
Тайёргарлик босқичи	1. Мавзу бўйича маъруза матнини тайёрлайди. 2. Кириш маърузаси учун тақдимот слайдларини тайёрлайди. 3. Талабалар ўқув фаолиятини баҳолаш мезонларини ишлаб чиқади. 4. Ўқув фанини ўрганишда фойдаланиладиган адабиётлар рўйхатини тузади.	Тинглайдилар. Кўриб ёзиб борадилар Танишадилар. Кўчириб оладилар.
1. Мавзуга кириш	1.1 Мавзуни доскага ёзади. Слайдлар ва адабиётлар	Тинглайдилар

(15 дақиқа)	рўйхатини бериб, уларга қисқача таъриф беради. (1илова). 1.2. Машғулот мавзуси, унинг мақсади ва ўқув фаолияти натижалари билан таништиради. 1.3. Талабаларни ўқув фаолиятининг баҳолаш мезони билан таништиради (2 илова). 1.4. Талабалар билимларини фаоллаштириш мақсадида саволлар беради.	Тинглайдилар Тинглайдилар Талабалар берилган саволларга жавоб берадилар.
2. Асосий босқич (55 дақиқа)	2.1. Power Point дастури ёрдамида слайдларни намойиш қилиш ва изоҳлаш билан мавзу бўйича асосий назарий жиҳатларни тушунтириб беради. 2.2. Машғулот режаси нима, у қандай тузилади шу ҳақида тушунча беради. 2. Маъруза матнини тузишда этибор берилиши лозим бўлган асоси компонентлар хусусида билимлар шакллантирилади. 2.4. Мавзуга доир саволлар бериб, мавзуни мустаҳкамлайди. 2.5. Режанинг қисмлари ва мазмуни ҳақида гапириб беринг. 2.6. Умумуий ўрта таълим мактабларининг бирорта синфи мисолида замонавий адабиётни ўрганишнинг ўзига хос хусусиятлари.	Тинглайдилар, ёзадилар. Ёзиб оладилар. Тинглайдилар, ёзадилар. Талабалар берилган саволларга жавоб берадилар.
3. Яқуний босқич (10 дақиқа)	3.1. Талабалар томонидан берилган саволларга жавоб беради. 3.2. Ўтилган мавзуни хулосалайди. 3.3 Мустақил ишлаш учун топшириқ беради.	Саволлар берадилар Вазифани ёзиб оладилар.

Таянч сўзлар: машғулот режаси, маъруза матни, адабиётлардан фойдаланиш, илмий-методк талабалар.

Тавсия этиладиган адабиётлар:

1. Абдурахмонов Ғ. Ойбек асрларининг тили ва услуби. – Ойбек ижодининг маънавий-маърифий аҳамияти. Илмий конференция маърузалари тезислари. Тошкент, Фан, 2005. 28-32-бетлар
2. Жўраев К. Мактабда Ойбекнинг ҳаёти ва ижодини ўрганиш. Ўқитувчилар учун методик қўлланма. Т.: Ўқитувчи, 1974.
3. Мирвалиев С. Ойбек-романнавис – Ойбек ижодининг маънавий-маърифий аҳамияти. Илмий конференция маърузалари тезислари. Тошкент, Фан, 2005. 10-13-бетлар
4. Мўминов Ғ. – Ойбек ва халқ оғзаки ижоди. – Ойбек ижодининг маънавий-маърифий аҳамияти. Илмий конференция маърузалари тезислари. Тошкент, Фан, 2005. 25-28-бетлар
5. Каримов Н., Мамажонов С., Назаров Б., Норматов У., Шарафидинов О. XX аср ўзбек адабиёти тарихи. – Т.: Ўқитувчи, 1999, 196-224-бетлар
6. Каримов Н. Ойбекнинг XX аср ўзбек адабиёти тараққиёти тарихидаги ўрни. – Ойбек ижодининг маънавий-маърифий аҳамияти. Илмий конференция маърузалари тезислари. Тошкент, Фан, 2005. 3-6-бетлар– Ойбек ижодининг маънавий-маърифий аҳамияти. Илмий конференция маърузалари тезислари. Тошкент, Фан, 2005. 3-6-бетлар
7. Назаров Б. Ойбек ижодини ўрганиш муаммолари. – Ойбек ижодининг маънавий-маърифий аҳамияти. Илмий конференция маърузалари тезислари. Тошкент, Фан, 2005. 6-10-бетлар
8. Норматов У. Адибнинг университет даври ижодий тафаккуридаги эврилишлар. – Ойбек ижодининг маънавий-маърифий аҳамияти. Илмий конференция маърузалари тезислари. Тошкент, Фан, 2005. 13-17-бетлар
9. Расулов А. Биографик метод ва Ойбек ижодини ўрганиш масалалари. – Ойбек ижодининг маънавий-маърифий аҳамияти. Илмий конференция маърузалари тезислари. Тошкент, Фан, 2005. 32-36-бетлар
10. Раҳимжонов Н. Ойбек шеъриятида гўзаллик концепцияси. – Ойбек ижодининг маънавий-маърифий аҳамияти. Илмий конференция маърузалари тезислари. Тошкент, Фан, 2005. 19-22-бетлар.
11. Сабирдинов А. Ойбек дostonларининг бадиий-услубий хусусиятлари. Тошкент, Истиклол, 2003.
12. Тўйчиев У. Ойбекнинг шеър узилиши – Ойбек ижодининг маънавий-маърифий аҳамияти. Илмий конференция маърузалари тезислари. Тошкент, Фан, 2005. 36-38-бетлар.
13. Ҳаққул И. Ойбек – Навоийшунос. – Ойбек ижодининг маънавий-маърифий аҳамияти. Илмий конференция маърузалари тезислари. Тошкент, Фан, 2005. 17-19-бетлар
14. Умумий грта таълимнинг ДТС ва гкув дастури. Таълим тараққиёти ахборотномаси. Тошкент, Шарқ, 1999, 1-мутахассислик сон
15. Ҳусанбоева Қ. Ўқувчиларни мустақил фикрлашга ўргатиш. – Т.: 2004, 11-12-бетлар
16. Kattabekov A., Yoʻldoshev Q., Boltaboyev H. Adabiyot. 8-sinf uchun (darslik-majmua). – Т.: Оʻqituvchi, 2001. - 448 b.

17. Shojalilov A., Toshmatova G., Matjonov S., Sariyev Sh. O‘qish kitobi, 4-sinf uchun darslik, - T.: O‘qituvchi, 2003. -336 b.

18. Umumiy o‘rta ta’lim maktablarining 5-9-sinflari uchun Adabiyotdan o‘quv dasturi.- // Ma’rifat gazetasi, 2006- yil, 4-Okabr.

19. Umumiy o‘rta ta’lim maktablarining 5-9-sinflari uchun Adabiyotdan o‘quv dasturi.- // Ma’rifat gazetasi, 2006- yil, 7-Okabr.

20. Umumiy o‘rta ta’lim maktablarining 5-9-sinflari uchun Adabiyotdan o‘quv dasturi.- // Ma’rifat gazetasi, 2006- yil, 11-Okabr.

21. Yo‘ldoshev Q. «Adabiy saboqlar. 8». Umumta’lim maktablarining 8-sinf «Adabiyot» darsligi uchun metodik qo‘llanma. - T.: Sharq, 2004. – 160 b.

4-мавзу.	Машғулот режаси ва маъруза матнини тузишда уларга қўйиладиган илмий-методик талаблар
-----------------	---

Таълим бериш технологияси

Машғулот вақти 80 дақиқа	Талабалар сони 10-15та гача	
Машғулот шакли	Кириш - ахборотли маъруза	
Маъруза режаси	1. Машғулот режаси тузишдаги асосий компонентлар. 2. Режани тузишда таяниладиган асосий ҳужжатлар тавсифи. 3. Режа мазмунига қўйиладиган асосий илмий-методик талабалар.	
Ўқув машғулотининг мақсади: Машғулот режаси ва маъруза матнини тузишда уларга қўйиладиган илмий-методик талаблар тизими билан амалий жиҳатдан таништириш.		
Педагогик вазифалар: ● Машғулот режаси тузишдаги асосий компонентларҳақида маълумот бериш; ● Режани тузишда таяниладиган асосий ҳужжатларнинг турлари ҳақида тушунча бериш; ● Режа мазмунига қўйиладиган асосий илмий-методик талабаларни изоҳлаб бериш.		Ўқув фаолияти натижалари: ● Машғулот режаси тузишдаги асосий компонентларҳақида маълумотга эга бўладилар. ● Режани тузишда таяниладиган асосий ҳужжатларнинг турлари ҳақида маълумотга эга бўладилар. ● Режа мазмунига қўйиладиган асосий илмий-методик талабалар ҳақида билим, кўникма ва малакалар шаклланади.
Таълим бериш усуллари		Кўргазмали маъруза, суҳбат
Таълим бериш шакллари		Оммавий, жамоавий
Таълим бериш воситалари		Ўқув қўлланма, проектор, тарқатмалар.
Таълим бериш шароити		ЎТВ билан ишлашга мослаштирилган аудитория

Мониторинг ва баҳолаш	Оғзаки назорат: савол-жавоб
-----------------------	-----------------------------

1.2. маъруза машғулотининг технологик харитаси

Иш босқичлари ва вақти	Фаолият мазмуни	
	Таълим берувчи	Таълим олувчилар
Тайёргарлик босқичи	1. Мавзу бўйича маруза матнини тайёрлайди. 2. Кириш маърузаси учун тақдимот слайдларини тайёрлайди. 3. Талабалар ўқув фаолиятини баҳолаш мезонларини ишлаб чиқади. 4. Ўқув фанини ўрганишда фойдаланиладиган адабиётлар рўйхатини тузади.	Тинглайдилар. Кўриб ёзиб борадилар Танишадилар. Кўчириб оладилар.
1. Мавзуга кириш (15 дақиқа)	1.1. Мавзунинг доскага ёзади. Слайдлар ва адабиётлар рўйхатини бериб, уларга қисқача таъриф беради. (1илова). 1.2. Машғулоти мавзуси, унинг мақсади ва ўқув фаолияти натижалари билан таништиради. 1.3. Талабаларнинг ўқув фаолиятининг баҳолаш мезони билан таништиради (2 илова). 1.4. Талабалар билимларини фаоллаштириш мақсадида саволлар беради.	Тинглайдилар Тинглайдилар Тинглайдилар Талабалар берилган саволларга жавоб берадилар.
2. Асосий босқич (55 дақиқа)	2.1. Power Point дастури ёрдамида слайдларни намойиш қилиш ва изоҳлаш билан мавзу бўйича асосий назарий жиҳатларни тушунтириб беради. 2.2. Машғулоти режаси тузишдаги асосий компонентлар ҳақида маълумот бериш; 2.3. Режани тузишда таяниладиган асосий ҳужжатларнинг турлари ҳақида тушунча бериш; 2.4. Режа мазмунига қўйиладиган асосий илмий-методик талабаларни изоҳлаб бериш. 2.5. Мавзуга доир саволлар бериб, мавзунинг мустаҳкамлайди.	Тинглайдилар, ёзадилар. Ёзиб оладилар. Тинглайдилар, ёзадилар. Талабалар берилган

	2.5. Режанинг қисмлари ва мазмуни ҳақида гапириб беринг. 2.6. Замонавий адабиётни ўрганишда илмий-методик талабаларни ўзига хос хусусиятлари нимада?	саволларга жавоб берадилар.
3. Якуний босқич (10 дақиқа)	3.1. Талабалар томонидан берилган саволларга жавоб беради. 3.2. Ўтилган мавзунини хулосалайди. 3.3 Мустақил ишлаш учун топшириқ беради.	Саволлар берадилар Вазифани ёзиб оладилар.

Таянч сўзлар: машғулоти режаси, маъруза матни, адабиётлардан фойдаланиш, илмий-методик талабалар.

Тавсия этиладиган адабиётлар:

1. Абдурахмонов Ғ. Ойбек асрларининг тили ва услуби. – Ойбек ижодининг маънавий-маърифий аҳамияти. Илмий конференция маърузалари тезислари. Тошкент, Фан, 2005. 28-32-бетлар
2. Жўраев К. Мактабда Ойбекнинг ҳаёти ва ижодини ўрганиш. Ўқитувчилар учун методик қўлланма. Т.: Ўқитувчи, 1974.
3. Мирвалиев С. Ойбек-романнавис – Ойбек ижодининг маънавий-маърифий аҳамияти. Илмий конференция маърузалари тезислари. Тошкент, Фан, 2005. 10-13-бетлар
4. Мўминов Ғ. – Ойбек ва халқ оғзаки ижоди. – Ойбек ижодининг маънавий-маърифий аҳамияти. Илмий конференция маърузалари тезислари. Тошкент, Фан, 2005. 25-28-бетлар
5. Каримов Н., Мамажонов С., Назаров Б., Норматов У., Шарафидинов О. XX аср ўзбек адабиёти тарихи. – Т.: Ўқитувчи, 1999, 196-224-бетлар
6. Каримов Н. Ойбекнинг XX аср ўзбек адабиёти тараққиёти тарихидаги ўрни. – Ойбек ижодининг маънавий-маърифий аҳамияти. Илмий конференция маърузалари тезислари. Тошкент, Фан, 2005. 3-6-бетлар– Ойбек ижодининг маънавий-маърифий аҳамияти. Илмий конференция маърузалари тезислари. Тошкент, Фан, 2005. 3-6-бетлар
7. Назаров Б. Ойбек ижодини ўрганиш муаммолари. – Ойбек ижодининг маънавий-маърифий аҳамияти. Илмий конференция маърузалари тезислари. Тошкент, Фан, 2005. 6-10бетлар
8. Норматов У. Адибнинг университет даври ижодий тафаккуридаги эврилишлар. – Ойбек ижодининг маънавий-маърифий аҳамияти. Илмий конференция маърузалари тезислари. Тошкент, Фан, 2005. 13-17-бетлар
9. Расулов А. Биографик метод ва Ойбек ижодини ўрганиш масалалари. – Ойбек ижодининг маънавий-маърифий аҳамияти. Илмий конференция маърузалари тезислари. Тошкент, Фан, 2005. 32-36-бетлар

10. Раҳимжонов Н. Ойбек шеъриятида гўзаллик концепцияси. – Ойбек ижодининг маънавий-маърифий аҳамияти. Илмий конференция маърузалари тезислари. Тошкент, Фан, 2005. 19-22-бетлар.
11. Сабирдинов А. Ойбек дostonларининг бадиий-услубий хусусиятлари. Тошкент, Истиқлол, 2003.
12. Тўйчиев У. Ойбекнинг шеър узилиши – Ойбек ижодининг маънавий-маърифий аҳамияти. Илмий конференция маърузалари тезислари. Тошкент, Фан, 2005. 36-38-бетлар.
13. Ҳаққул И. Ойбек – Навоийшунос. – Ойбек ижодининг маънавий-маърифий аҳамияти. Илмий конференция маърузалари тезислари. Тошкент, Фан, 2005. 17-19-бетлар
14. Умумий грта таълимнинг ДТС ва гкув дастури. Таълим тараққиёти ахборотномаси. Тошкент, Шарқ, 1999, 1-мутахассислик сон
15. Ҳусанбоева Қ. Ўқувчиларни мустақил фикрлашга ўргатиш. – Т.: 2004, 11-12-бетлар
16. Kattabekov A., Yoʻldoshev Q., Boltaboyev H. Adabiyot. 8-sinf uchun (darslik-majmua). – Т.: Oʻqituvchi, 2001. - 448 b.
17. Shojalilov A., Toshmatova G., Matjonov S., Sariyev Sh. Oʻqish kitobi, 4-sinf uchun darslik, - Т.: Oʻqituvchi, 2003. -336 b.
18. Umumiy oʻrta taʼlim maktablarining 5-9-sinflari uchun Adabiyotdan oʻquv dasturi.- // Maʼrifat gazetasi, 2006- yil, 4-Oktabr.
19. Umumiy oʻrta taʼlim maktablarining 5-9-sinflari uchun Adabiyotdan oʻquv dasturi.- // Maʼrifat gazetasi, 2006- yil, 7-Oktabr.
20. Umumiy oʻrta taʼlim maktablarining 5-9-sinflari uchun Adabiyotdan oʻquv dasturi.- // Maʼrifat gazetasi, 2006- yil, 11-Oktabr.
21. Yoʻldoshev Q. «Adabiy saboqlar. 8». Umumtaʼlim maktablarining 8-sinf «Adabiyot» darsligi uchun metodik qoʻllanma. - Т.: Sharq, 2004. – 160 б.

5-6--мавзу	Олий таълимда машғулотларни ташкил этиш йўллари	
Таълим бериш технологияси		
Машғулот вақти 160 дақиқа	Талабалар сони 10-15 та гача	
Машғулот шакли	Кириш - ахборотли маъруза	
Маъруза режаси	1. Олий таълимдаги машғулот турдлари ҳақида маълумот. 2. Маъруза ва унинг турлари. . 3. Маърузага қўйиладиган талабалар. 4. Амалий машғулотларнинг моҳияти, турлари, уларга қўйиладиган талаблар.	
Ўқув машғулотининг мақсади: талабларни олий таълимдаги машғулотларни ташкил этиш методикаси билан танитириш.		
Педагогик вазифалар:		Ўқув фаолияти натижалари:

• Олий таълимдаги машғулот турдлари ҳақида маълумот бериш; • Маъруза ва унинг турлари ҳақида тушунча бериш; • Маърузага қўйиладиган талабалар. • Амалий машғулотларнинг моҳияти, турлари, уларга қўйиладиган талаблар ва ўзига хос хусусиятлари.	• Олий таълимдаги машғулот турдлари ҳақида маълумот оладилар; • Маъруза ва унинг турлари ҳақида тушунчага эга бўладилар. • Амалий машғулотларнинг моҳияти, турлари, уларга қўйиладиган талаблар юзасидан талабаларда билим, кўникма ва малакалар шаклланади.
Таълим бериш усуллари	Кўргазмали маъруза, суҳбат
Таълим бериш шакллари	Оммавий, жамоавий
Таълим бериш воситалари	Ўқув қўлланма, проектор, тарқатмалар.
Таълим бериш шароити	ЎТВ билан ишлашга мослаштирилган аудитория
Мониторинг ва баҳолаш	Оғзаки назорат: савол-жавоб

1.2. маъруза машғулотининг технологик харитаси

Иш босқичлари ва вақти	Фаолият мазмуни	
	Таълим берувчи	Таълим олувчилар
Тайёргарлик босқичи	1. Мавзу бўйича маъруза матнини тайёрлайди. 2. Кириш маърузаси учун такдимот слайдларини тайёрлайди. 3. Талабалар ўқув фаолиятини баҳолаш мезонларини ишлаб чиқади. 4. Ўқув фанини ўрганишда фойдаланиладиган адабиётлар рўйхатини тузади.	Тинглайдилар. Кўриб ёзиб борадилар Танишадилар. Кўчириб оладилар.
1. Мавзуга кириш (15 дақиқа)	1.1 Мавзунинг доскага ёзади. Слайдлар ва адабиётлар рўйхатини бериб, уларга қисқача таъриф беради. 1.2. Биринчи машғулот мавзуси, унинг мақсади ва ўқув фаолияти натижалари билан таништиради. 1.3. Талабаларнинг ўқув фаолиятининг баҳолаш мезони билан таништиради. 1.4. Талабалар билимларини фаоллаштириш мақсадида саволлар беради.	Тинглайдилар Тинглайдилар Тинглайдилар Талабалар берилган саволларга жавоб берадилар.

2. Асосий босқич (55 дақиқа)	2.1. <i>Power Point</i> дастури ёрдамида слайдларни намойиш қилиш ва изоҳлаш билан мавзу бўйича асосий назарий жиҳатларни тушунтириб беради. 2.2 Олий таълимдаги машғулот турдлари ҳақида тушунча беради. 2.3. Маъруза ва унинг турлари. Уларга қўйиладиган талабалар ҳақида маълумот берилади. 2.4. Мавзуга доир саволлар бериб, мавзунини мустаҳкамлайди. 2.5. Амалий машғулотларнинг моҳияти нимадан иборат? 2.6. Амалий машғулотнинг турлари, уларни ўтказиш методикаси ҳақида тушунча берсангиз?	Тинглайдилар, ёзадилар. Ёзиб оладилар. Тинглайдилар, ёзадилар. Талабалар берилган саволларга жавоб берадилар.
3. Якуний босқич (10 дақиқа)	3.1. Талабалар томонидан берилган саволларга жавоб беради. 3.2. Ўқитилган мавзунини хулосалайди. 3.3 Мустақил ишлаш учун топшириқ беради.	Саволлар берадилар Вазифани ёзиб оладилар.

Тушунча ва таянч иборалар: олий таълим, маъруза, амалий машғулот, лаборатория иши, коллоквиум, жорий ва оралиқ баҳолаш, якуний назорат.

Тавсия этилган адабиётлар:

1. Зуннунов А.З., Ҳотамов Н., Эсонов Ж., Иброҳимов А. Адабиёт ўқитиш методикаси Т.: «Ўқитувчи», 1992 й.
2. Йўлдошев Қ. Адабиёт ўқитишнинг илмий назарий асослари. Тошкент. "Ўқитувчи", 1996 йил.
3. Мирқосимова М. Ўқувчиларда адабий таҳлил малакасини шакллантириш ва такомиллаштириш асослари.- Тошкент, Фан, 2006.
4. Сафо Матжон. Мактабда адабиётдаги мустақил ишлар. – Т.: Ўқитувчи, 1996, 19-бет.

7-8-мавзу	Махсус фанларни ўрганишда мустақил ишларни ташкил этиш усуллари
-----------	---

Таълим бериш технологияси

Машғулоти вақти 160 дақиқа	Талабалар сони 10-15 та гача
Машғулоти шакли	Кириш - ахборотли маъруза
Маъруза режаси	1. Мустақил ишларнинг алоҳида ўқув предметлари билан боғлиқ хусусиятлари. 2. Ўқувчиларнинг матн устидаги мустақил ишлари. 3. Ўқувчиларнинг ижодий ишлар билан боғлиқ мустақил ишлари.
Ўқув машғулотининг мақсади: талабларни махсус фанларни ўрганишда мустақил ишларни ташкил этиш усуллари билан таништириш.	
Педагогик вазифалар: • Олий таълимдаги мустақил ишларнинг алоҳида ўқув предметлари билан боғлиқ хусусиятлари ҳақида маълумот бериш; • Маъруза ва унинг турлари ҳақида тушунча бериш; • Ўқувчиларнинг матн устидаги мустақил ишларига қўйилган талабалар ҳақида маълумот бериш. • Ўқувчиларнинг ижодий ишлар билан боғлиқ мустақил ишлари, уларга қўйиладиган талаблар ва ўзига хос хусусиятлари.	Ўқув фаолияти натижалари: • Олий таълимдаги мустақил ишларнинг алоҳида ўқув предметлари билан боғлиқ хусусиятлари ҳақида маълумот оладилар; • Маъруза ва унинг турлари ҳақида тушунчага эга бўладилар. • Ўқувчиларнинг матн устидаги мустақил ишларига қўйилган талабалар ҳақида маълумотга эга бўладилар. • Ўқувчиларнинг ижодий ишлар билан боғлиқ мустақил ишлари, уларга қўйиладиган талаблар ва ўзига хос хусусиятлари юзасидан талабаларда билим, кўникма ва малакалар шаклланади.
Таълим бериш усуллари	Кўргазмали маъруза, суҳбат
Таълим бериш шакллари	Оммавий, жамоавий
Таълим бериш воситалари	Ўқув қўлланма, проектор, тарқатмалар.
Таълим бериш шароити	ЎТВ билан ишлашга мослаштирилган аудитория
Мониторинг ва баҳолаш	Оғзаки назорат: савол-жавоб

1.2. маъруза машғулотининг технологик харитаси

Иш босқичлари ва вақти	Фаолият мазмуни	
	Таълим берувчи	Таълим олувчилар
Тайёргарлик	1. Мавзу бўйича маъруза матнини	Тинглайдилар.

босқичи	тайёрлайди. 2. Кириш маърузаси учун такдимот слайдларини тайёрлайди. 3. Талабалар ўқув фаолиятини баҳолаш мезонларини ишлаб чиқади. 4. Ўқув фанини ўрганишда фойдаланиладиган адабиётлар рўйхатини тузади.	Кўриб ёзиб борадилар Танишадилар. Кўчириб оладилар.
1. Мавзуга кириш (15 дақиқа)	1.1 Мавзунини доскага ёзади. Слайдлар ва адабиётлар рўйхатини бериб, уларга қисқача таъриф беради. 1.2. Машғулоти мавзуси, унинг мақсади ва ўқув фаолияти натижалари билан таништиради. 1.3. Талабаларни ўқув фаолиятининг баҳолаш мезони билан таништиради. 1.4. Талабалар билимларини фаоллаштириш мақсадида саволлар беради.	Тинглайдилар Тинглайдилар Тинглайдилар Талабалар берилган саволларга жавоб берадилар.
2. Асосий босқич (55 дақиқа)	2.1. <i>Power Point</i> дастури ёрдамида слайдларни намоёни қилиш ва изоҳлаш билан мавзу бўйича асосий назарий жиҳатларни тушунтириб беради. 2.2. Олий таълимдаги мустақил ишларнинг алоҳида ўқув предметлари билан боғлиқ хусусиятлари ҳақида маълумот беради; 1.3. Маъруза ва унинг турлари ҳақида тушунча бериш; 2.4. Ўқувчиларнинг матн устидаги мустақил ишларига қўйилган талабалар ҳақида маълумот бериш.. 2.3. Маъруза ва унинг турлари ва уларга қўйиладиган талабалар ҳақида маълумот берилади. 2.4. Ўқувчиларнинг ижодий ишлар билан боғлиқ мустақил ишлари, уларга қўйиладиган талабалар ва ўзига хос хусусиятларини сўраб	Тинглайдилар, ёзадилар. Ёзиб оладилар. Тинглайдилар, ёзадилар. Талабалар берилган саволларга жавоб берадилар.

	<i>баҳолайди.</i>	
3. Якуний босқич (10 дақиқа)	3.1. Талабалар томонидан берилган саволларга жавоб беради. 3.2. Ўтилган мавзунини хулосалайди. 3.3 Мустақил ишлаш учун топшириқ беради.	Саволлар берадилар Вазифани ёзиб оладилар.

Тушунча ва таянч иборалар: олий таълим, маъруза, амалий машғулот, лаборатория иши, коллоквиум, махсус фан, мустақил иш.

Тавсия этилган адабиётлар:

5. Зуннунов А.З., Хотамов Н., Эсонов Ж., Иброҳимов А. Адабиёт ўқитиш методикаси Т.: «Ўқитувчи», 1992 й.
6. Йўлдошев Қ. Адабиёт ўқитишнинг илмий назарий асослари. Тошкент. "Ўқитувчи", 1996 йил.
7. Мирқосимова М. Ўқувчиларда адабий таҳлил малакасини шакллантириш ва такомиллаштириш асослари.- Тошкент, Фан, 2006.
8. Сафо Матжон. Мактабда адабиётдаги мустақил ишлар. – Т.: Ўқитувчи, 1996, 19-бет.

9-10-мавзу.	<i>Алоҳида ўқув предметларини таълимнинг турли босқичларида ўрганишнинг ўзига хос хусусиятлари</i>
--------------------	---

Таълим бериш технологияси

Машғулот вақти 160 дақиқа	Талабалар сони 10-15та гача
Машғулот шакли	Кириш - ахборотли маъруза
Маъруза режаси	1. Олий таълимдаги адабиёт ўқитиш методикасининг машғулот турдлари ҳақида маълумот бериш. 2.Таълим босқичларида адабиётнинг ўқув фани ва маъруза матни уларга қўйиладиган талабаларни ўргатиш. 3. Алоҳида ўқув предметларини таълимнинг турли босқичларида ўрганишининг ўзига хос хусусиятлари ҳақида маълумот бериш.
Ўқув машғулотининг мақсади: талабларни олий таълимдаги машғулотларни ташкил этиш методикаси билан танитириш ва турли босқичларда уларнинг ўзига хос хусусиятларини эътиборга олиш ҳақида маълумот бериш.	
Педагогик вазифалар: • Олий таълимдаги адабиёт ўқитиш методикасининг машғулот турдлари ҳақида маълумот бериш;	Ўқув фаолияти натижалари: • Олий таълимдаги адабиёт ўқитиш методикасининг машғулот турдлари ҳақидаги мавзунини шарҳлаб

• Таълим босқичларида адабиётнинг ўқув фани ва маъруза матни уларга қўйиладиган талабаларни ўргатиш; • Алоҳида ўқув предметларини таълимнинг турли босқичларида ўрганишининг ўзига хос хусусиятлари ҳақида маълумот бериш; • Таълим босқичларида АКТ ва ЗПТ қўллаш методикаси хусусида билим, кўникмалар шакллантириш.	бериш; • Таълим босқичларида адабиётнинг ўқув фани ва маъруза матни, уларга қўйиладиган талабалар ҳақида тушунчага эга бўлади. • Ўқитилаётган фаннинг моҳияти, мақсадини англаб етиш; • Таълим босқичларида АКТ ва ЗПТ қўллаш методикасининг аҳамиятини кўрсатиб бера олиш.
Таълим бериш усуллари	Кўргазмали маъруза, суҳбат, “Ақлий ҳужум”.
Таълим бериш шакллари	Оммавий, жамоавий
Таълим бериш воситалари	Ўқув қўлланма, проектор, таркатмалар.
Таълим бериш шароити	ЎТВ билан ишлашга мослаштирилган аудитория
Мониторинг ва баҳолаш	Оғзаки назорат: савол-жавоб

1.2. маъруза машғулотининг технологик харитаси

Иш босқичлари ва вақти	Фаолият мазмуни	
	Таълим берувчи	Таълим олувчилар
Тайёргарлик босқичи	1. Мавзу бўйича маъруза матнини тайёрлайди. 2. Кириш маърузаси учун такдимот слайдларини тайёрлайди. 3. Талабалар ўқув фаолиятини баҳолаш мезонларини ишлаб чиқади. 4. Ўқув фанини ўрганишда фойдаланиладиган адабиётлар рўйхатини тузади.	Тинглайдилар. Кўриб ёзиб борадилар Танишадилар. Кўчириб оладилар.
1. Мавзуга кириш (15 дақиқа)	1.1 Мавзу доскага ёзилади. Слайдлар ва адабиётлар рўйхати берилиб, уларга қисқача таъриф беради. 1.2. Машғулот мавзуси, унинг мақсади ва ўқув фаолияти натижалари билан таништиради. 1.3. Талабаларни ўқув фаолиятининг баҳолаш мезони билан таништиради. 1.4. Талабалар билимларини фаоллаштириш учун саволлар беради.	Тинглайдилар Тинглайдилар Тинглайдилар Талабалар берилган саволларга жавоб берадилар.
Асосий босқич (55 дақиқа)	2.1. <i>Power Point</i> дастури ёрдамида слайдларни намойиш қилиш ва	Тинглайдилар, ёзадилар.

	изоҳлаш билан мавзу бўйича асосий назарий жиҳатларни тушунтириб беради. 2.2 Олий таълимдаги адабиёт ўқитиш методикасининг машғулот турдлари ҳақида маълумот бериш. 2.3. Таълим босқичларида адабиётнинг ўқув фани ва маъруза матни уларга қўйиладиган талабаларни ўргатиш. 2.4. Алоҳида ўқув предметларини таълимнинг турли босқичларида ўрганишининг ўзига хос хусусиятлари ҳақида маълумот бериш. 2.5. Талабалар билимларини фаоллаштириш ва мустаҳкамлаш мақсадида қўйидаги саволлар берилади: - «Адабиёт ўқитиш методикаси» фанининг мақсад ва вазифалари ҳақида нималар дея оласиз? - Бу фаннинг қандай аҳамияти бор? - «Инсоннинг қўлига бир донга балиқ бер – у бир кун тўқ бўлади, унга балиқ тутишни ўргат – у бутун умри давомида тўқ юради», деган хитой мақолининг методика фанига қандай даҳли бор? Уни изоҳланг. - Адабиёт ўқитиш методикаси фани олдидаги асосий вазифалар моҳиятини зоҳаб беринг.	Ёзиб оладилар. Тинглайдилар, ёзадилар. Талабалар берилган саволларга жавоб берадилар.
3. Якуний босқич (10 дақиқа)	3.1. Талабалар томонидан берилган саволларга жавоб беради. 3.2. Ўтилган мавзуни хулосалайди. 3.3 Мустақил ишлаш учун топшириқ беради.	Саволлар берадилар Вазифани ёзиб оладилар.

Тушунча ва таянч иборалар: олий таълим, алоҳида таълим, маъруза, амалий машғулот, лаборатория иши, коллоквиум, жорий ва оралиқ баҳолаш, якуний назорат.

Мавзуга оид адабиётлар

1. Жуманазров У. Ўзбек фольклори ва тарихий воқелик. – Тошкент, Фан, 1991.
2. Жўраев М. Ўзбек халқ самовий афсоналари. – Тошкент, Фан, 1995.

3. Жўраев М., Нарзикулова М. Миф, фольклор ва адабиёт. – Тошкент, Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2006.
4. Имомов К., Мирзаев Т., Саримсоқов Б., Сафаров О. Ўзбек халқ поэтик ижоди. – Тошкент, Ўқитувчи, 1990.
5. Йўлдошев Қ. «Алпомиш» талқинлари.- Тошкент, Маънавият, 2002.
6. Мадаев О. «Алпомиш» билан суҳбат. – Тошкент, Маънавият, 1999.
7. Мадаев О., Собитова Т. «Ўзбек халқ оғзаки ижоди». – Тошкент, Университет, 1999.
8. Саримсоқов Б. Ўзбек адабиётида сажъ – Тошкент, Фан, 1978.
9. Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. – Тошкент, Фан, 1981.

**МАГИСТРУТАРА МУТАХАССИСЛИГИДА
МУТАХАССИСЛИК ФАНЛАРНИ ЎҚИТИШ МЕТОДИКАСИ
ФАНИДАН АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ ВА ЛАБОРАТОРИЯ
ИШЛАРИНИ ТАШКИЛ ҚИЛИШ.**

Амалий машғулотлар технологик харитаси

1-мавзу.	Мутахассислик фанларини ўқитиш методикаси фан сифатида. Адабит ўқитишнинг методлари. Адабиётшуносликка оид махсус фанларни таълимнинг турли тизимида ўқитишнинг хусусиятлари
-----------------	--

Таълим бериш технологияси

Машғулот вақти 80 дақиқа	Талабалар сони 10-15 гача	
Машғулот шакли	Амалий машғулот	
Амалий машғулот режаси	1. Адабиёт ўқитиш методикаси фанининг шаклланиши, ривожланиш тарихи. 2. Энг қадимги даврларда адабиёт ўқитиш методикаси. 3. Адабиёт ўқитиш методикаси тарихида жади́дчилик даври. 4. 1930-1990 йилларда адабиёт ўқитиш методикаси фанининг ўзига хос хусусиятлари. 5. Мустақиллик ва адабиёт ўқитиш методикаси фанининг ривожланиш хусусиятлари.	
Ўқув машғулотининг мақсади: 1. талабаларга мутаассислик фанларини ўқитиш методикаси фани ҳақида тушунчабериш, уларнинг бу соҳадаги билимларини кенгайтириш, методикага оид илмий қарашларини ривожлантириш.		
Педагогик вазифалар: • Адабиёт ўқитиш методикаси фанининг шаклланиши, ривожланиш тарихи ҳақида; • Энг қадимги даврларда адабиёт ўқитиш методикаси қандайлиги ҳақида; • Адабиёт ўқитиш методикаси тарихида жади́дчилик даври. • 1930-1990 йилларда адабиёт ўқитиш методикаси фанининг ўзига хос хусусиятлари. • Мустақиллик ва адабиёт ўқитиш		Ўқув фаолияти натижалари: • ўтилган мавзуларни шарҳлаб бериш; • Адабиёт ўқитиш методикаси фанининг шаклланиши, ривожланиш тарихи • Энг қадимги даврларда адабиёт ўқитиш методикаси қандайлиги • Адабиёт ўқитиш методикаси тарихида жади́дчилик, 1930-1990 йиллар даври • Мустақиллик ва адабиёт ўқитиш методикаси фанининг ривожланиши юзасидан талабаларда билим,

методикаси фанининг ривожланиши юзасидан билим, кўникма ва малакалар шакллантирилади.	кўникма ва малакалар шаклланади.
Таълим бериш усуллари	Кўргазмали маъруза, суҳбат
Таълим бериш шакллари	Оммавий, жамоавий
Таълим бериш воситалари	Ўқув қўлланма, проектор, таркатмалар.
Таълим бериш шароити	ЎТВ билан ишлашга мослаштирилган аудитория
Мониторинг ва баҳолаш	Оғзаки назорат: савол-жавоб

1.2. маъруза машғулотининг технологик харитаси

Иш босқичлари ва вақти	Фаолият мазмуни	
	Таълим берувчи	Таълим олувчилар
Тайёргарлик босқичи	1. Мавзу бўйича маъруза матнини тайёрлайди. 2. Кириш маърузаси учун тақдимот слайдларини тайёрлайди. 3. Талабалар ўқув фаолиятини баҳолаш мезонларини ишлаб чиқади. 4. Ўқув фанини ўрганишда фойдаланиладиган адабиётлар рўйхатини тузади.	Тинглайдилар. Кўриб ёзиб борадилар Танишадилар. Кўчириб оладилар.
1. Мавзуга кириш (15 дақиқа)	1.1 Мавзунинг доскага ёзади. Слайдлар ва адабиётлар рўйхатини бериб, уларга қисқача таъриф беради. 1.2. Биринчи машғулот мавзуси, унинг мақсади ва ўқув фаолияти натижалари билан таништиради. 1.3. Талабаларни ўқув фаолиятининг баҳолаш мезони билан таништиради. 1.4. Талабалар билимларини фаоллаштириш мақсадида саволлар беради.	Тинглайдилар Тинглайдилар Тинглайдилар Талабалар берилган саволларга жавоб берадилар.
2. Асосий босқич (55 дақиқа)	2.1. Power Point дастури ёрдамида слайдларни намоиш қилиш ва изоҳлаш билан мавзу бўйича асосий назарий жиҳатларни тушунтириб беради. 2.2 Адабиёт ўқитиш методикаси	Тинглайдилар, ёзадилар.

	фанининг ривожланиш тарихи ҳақида тушунча беради. 2.3. Мустақиллик йилларида адабиёт ўқитиш методикасининг тараққиёти ва ҳозирги методист олимларнинг асарлари ҳақида билимлар 2.4. Мавзуга доир саволлар бериб, мавзуни мустаҳкамлайди. 2.5. Талабалар билимларини фаоллаштириш ва мустаҳкамлаш мақсадида куйидаги саволлар берилади: 1. Адабиёт ўқитиш методикаси тарихидаги асосий босқичларни айтиб беринг. 2. Алишер Навоийнинг адабий таълим ҳақидаги қарашларидаги асосий ўринлар нималарда деб ўйлайсиз? 4. Жадидчилик даврида таълим-тарбия соҳасида қандай ўзгаришлар юзага келди? 5. Ҳозирги методист олимларнинг қайси асарларини биласиз? Улар ҳақида гапириб беринг.	Ёзиб оладилар. Тинглайдилар, ёзадилар. Талабалар берилган саволларга жавоб берадилар.
3. Якуний босқич (10 дақиқа)	3.1. Талабалар томонидан берилган саволларга жавоб беради. 3.2. Ўтилган мавзуни хулосалайди. 3.3 Мустақил ишлаш учун топшириқ беради.	Саволлар берадилар Вазифани ёзиб оладилар.

Жиҳозлар: Компьютер, видеопроектор, слайдлар, замонавий педагогикага оид адабиётлар.

Таянч сўзлар ва таянч иборалар:

Мутахассислик фанлари, методика, адабий таълим, метод, таълим босқичлари.

Тавсия этилаётган адабиётлар:

- Богданова О. Ю., Леонов С. А., Чертов В. Ф. Методика преподавания литературы. Под редакцией О. Ю. Богдановой. Учебник для студентов пед. вузов. М.: Издательский центр «Академия», 2-е издание, стереотипное, 2002, - с.136.
- Йўлдошев Қ. Адабиёт ўқитишнинг илмий назарий асослари. Тошкент. "Ўқитувчи", 1996 йил.

9. Йўлдошев Қ. Мукамал ўқув режалари-таълим самарадорлиги гарови.
// Филологик таълим масалалари (Методист олима Туйғун Ниязметованинг 70 йиллигига бағишланган илмий мақолалар тўплами).- Тошкент, 2007. 16-23-бетлар
10. Львов М.Р. Словарь-справочник по методике русского языка. М.: Просвещение, 1988.
11. Тўхлиев Б. Адабиёт ўқитиш методикаси. Тошкент, “БАЁЗ”, 2010.
12. Тўхлиев Б. Адабиёт ўқитиш методикасидан амалий машғулотлар. Тошкент, “БАЁЗ”, 2011.

2-мавзу.	Мутахасислик фанлари бўйича ўқув режалари, ўқув методик, илмий-тарбиявий ишларни режалаштириш	
Таълим бериш технологияси		
Машғулот вақти 80 дақиқа	Талабалар сони 10-15та гача	
Машғулот шакли	Амалий машғулот	
Амалий машғулот режаси	1. Ўқув режаси ҳақида маълумот. 2. Ўқув режасида мутахасислик фанларининг ўрни. 3. Таълим босқичларида алоҳида (адабиёт) фанларнинг ўрни ва аҳамияти 4. Мустақиллик ва адабиёт ўқитиш методикаси фанининг ривожланиш хусусиятлари.	
Ўқув машғулотининг мақсади: Талабаларга ўқув режалари, ўқув методик, илмий-тарбиявий ишларни режалаштириш ҳақида тушунча бериш, уларнинг бу соҳадаги билимларини кенгайтириш.		
Педагогик вазифалар: • Ўқув режаси ҳақида маълумот. • Ўқув режасида мутахасислик фанларининг ўрни; • Таълим босқичларида алоҳида (адабиёт) фанларнинг ўрни ва аҳамияти • Мустақиллик ва адабиёт ўқитиш методикаси фанининг ривожланиши юзасидан билим, кўникма ва малакалар шакллантирилади.		Ўқув фаолияти натижалари: • Ўқув режанинг тузилишини билиб оладилар • Ўқув режасида адабиёт ўқитиш методикаси фанининг шаклланиши, ривожланиш тарихини биладилар. • Таълим босқичларида адабиёт ўқитиш методикаси қандайлигини тушуниб оладилар. • Мустақиллик ва адабиёт ўқитиш методикаси фанининг ривожланиши юзасидан талабаларда билим, кўникма ва малакалар шаклланади.
Таълим бериш усуллари		Кўргазмали маъруза, суҳбат
Таълим бериш шакллари		Оммавий, жамоавий
Таълим бериш воситалари		Ўқув қўлланма, проектор, тарқатмалар
Таълим бериш шароити		ЎТВ билан ишлашга мослаштирилган

	аудитория
Мониторинг ва баҳолаш	Оғзаки назорат: савол-жавоб

1.2. маъруза машғулотининг технологик харитаси

Иш босқичлари ва вақти	Фаолият мазмуни	
	Таълим берувчи	Таълим олувчилар
Тайёргарлик босқичи	1. Мавзу бўйича маруза матнини тайёрлайди. 2. Кириш маърузаси учун такдимот слайдларини тайёрлайди. 3. Талабалар ўқув фаолиятини баҳолаш мезонларини ишлаб чиқади. 4. Ўқув фанини ўрганишда фойдаланиладиган адабиётлар рўйхатини тузади.	Тинглайдилар. Кўриб ёзиб борадилар Танишадилар. Кўчириб оладилар.
1. Мавзуга кириш (15 дақиқа)	1.1 Мавзуни доскага ёзади. Слайдлар ва адабиётлар рўйхатини бериб, уларга қисқача таъриф беради. 1.2. Биринчи машғулот мавзуси, унинг мақсади ва ўқув фаолияти натижалари билан таништиради. 1.3. Талабаларни ўқув фаолиятининг баҳолаш мезони билан таништиради. 1.4. Талабалар билимларини фаоллаштириш мақсадида саволлар беради.	Тинглайдилар Тинглайдилар Тинглайдилар Талабалар берилган саволларга жавоб берадилар.
2. Асосий босқич (55 дақиқа)	2.1. Power Point дастури ёрдамида слайдларни намоиш қилиш ва ўқув режаси ҳақида тушунтириб беради. 2.2 Таълим босқичларида адабиёт курсининг мазмуни ва қурилиши ҳақида тушунча беради. 2.3 Дастур ва унинг таркиби, мазмуни, дарсликка қўйиладиган талаблар, ўқув қўлланмалари хусусида билимлар шакллантирилади. 2.4. Мавзуга доир саволлар бериб, мавзуни мустаҳкамлайди. 2.5. Талабалар билимларини фаоллаштириш ва мустаҳкамлаш	Тинглайдилар, ёзадилар. Ёзиб оладилар. Тинглайдилар, ёзадилар. Талабалар берилган саволларга жавоб берадилар.

	мақсадида куйидаги саволлар берилади: 2.6. Умумий ўрта таълим мактабларининг бирорта синфи мисолида замонавий адабиётни ўрганишнинг ўзига хос хусусиятлари ҳақида гапириб беринг. 2.7. Мтодик ишлар мазмунини айтиб беринг. 2.8. Ўқув ишларига мансуб бўлган фаолият кўринишларини белгиланг. 2.9. Маънавий-маърифий ишлар мазмунини айтиб беринг.	
3. Якуний босқич (10 дақиқа)	3.1. Талабалар томонидан берилган саволларга жавоб беради. 3.2. Ўтилган мавзунини хулосалайди. 3.3 Мустақил ишлаш учун топшириқ беради.	Саволлар берадилар Вазифани ёзиб оладилар.

Тушунчалар ва таянч иборалар: ўқув режаси, ўқув-методик, илмий. тарбиявий ишлар мазмуни, режалаштириш.

Тавсия этилаётган адабиётлар:

7. Богданова О. Ю., Леонов С. А., Чертов В. Ф. Методика преподавания литературы. Под редакцией О. Ю. Богдановой. Учебник для студентов пед. вузов. М.: Издательский центр «Академия», 2-е издание, стереотипное, 2002, - с.136.
8. Йўлдошев Қ. Адабиёт ўқитишнинг илмий назарий асослари. Тошкент. "Ўқитувчи", 1996 йил.
9. Йўлдошев Қ. Мукамал ўқув режалари-таълим самарадорлиги гарови. // Филологик таълим масалалари (Методист олима Туйғун Ниязметованинг 70 йиллигига бағишланган илмий мақолалар тўплами). - Тошкент, 2007. 16-23-бетлар
10. Львов М.Р. Словарь-справочник по методике русского языка. М.: Просвещение, 1988.
11. Тўхлиев Б. Адабиёт ўқитиш методикаси. Тошкент, "БАЁЗ", 2010.
12. Тўхлиев Б. Адабиёт ўқитиш методикасидан амалий машғулотлар. Тошкент, "БАЁЗ", 2011.

3-мавзу.	Машғулот режаси ва маъруза матнини тузиш
----------	---

Таълим бериш технологияси

Машғулот вақти 80 дақиқа	Талабалар сони 10-15га гача
Машғулот шакли	Амалий машғулот
Амалий машғулот режаси	1. Машғулот режаси нима, у қандай тузилади? 2. Режа тузишдаги асосий компонентлар. 3. Режани тузишда таяниладиган асосий ҳужжатлар тавсифи. 4. Маъруза матнини тузишда этибор берилиши лозим бўлган асоси компонентлар. 5. Режанинг қисмлари ва мазмуни.
Ўқув машғулотининг мақсади: Машғулот режаси ва маъруза матнини тузиш, уларга қўйиладиган илмий-методик талаблар тизими билан амалий жиҳатдан танишиш.	
Педагогик вазифалар: • Машғулот режаси нима, у қандай тузилади; • Режани тузишда таяниладиган асосий ҳужжатлар тавсифи; • Маъруза матнини тузишда этибор берилиши лозим бўлган асоси компонентлар.	Ўқув фаолияти натижалари: • Режани тузишда таяниладиган асосий ҳужжатлар тавсифи ва қурилиши; • Маъруза матнини тузишда этибор берилиши лозим бўлган асоси компонентлар ҳақида маълумотга эга бўладилар.
Таълим бериш усуллари	Кўргазмали маъруза, суҳбат
Таълим бериш шакллари	Оммавий, жамоавий
Таълим бериш воситалари	Ўқув қўлланма, проектор, тарқатмалар.
Таълим бериш шароити	ЎТВ билан ишлашга мослаштирилган аудитория
Мониторинг ва баҳолаш	Оғзаки назорат: савол-жавоб

1.2. маъруза машғулотининг технологик харитаси

Иш босқичлари ва вақти	Фаолият мазмуни	
	Таълим берувчи	Таълим олувчилар
Тайёргарлик босқичи	1. Мавзу бўйича маъруза матнини тайёрлайди. 2. Кириш маърузаси учун тақдимот слайдларини тайёрлайди. 3. Талабалар ўқув фаолиятини баҳолаш мезонларини ишлаб чиқади.	Тинглайдилар. Кўриб ёзиб борадилар Танишадилар.

	4. Ўқув фанини ўрганишда фойдаланиладиган адабиётлар рўйхатини тузади.	Кўчириб оладилар.
1. Мавзуга кириш (15 дақиқа)	1.1 Мавзуни доскага ёзади. Слайдлар ва адабиётлар рўйхатини бериб, уларга қисқача таъриф беради. (1илова). 1.2. Машғулот мавзуси, унинг мақсади ва ўқув фаолияти натижалари билан таништиради. 1.3. Талабаларни ўқув фаолиятининг баҳолаш мезони билан таништиради (2 илова). 1.4. Талабалар билимларини фаоллаштириш мақсадида саволлар беради.	Тинглайдилар Тинглайдилар Тинглайдилар Талабалар берилган саволларга жавоб берадилар.
2. Асосий босқич (55 дақиқа)	2.1. Power Point дастури ёрдамида слайдларни намойиш қилиш ва изоҳлаш билан мавзу бўйича асосий назарий жиҳатларни тушунтириб беради. 2.2. Машғулот режаси нима, у қандай тузилади шу ҳақида тушунча беради. 2. Маъруза матнини тузишда этибор берилиши лозим бўлган асоси компонентлар хусусида билимлар шакллантирилади. 2.4. Мавзуга доир саволлар бериб, мавзуни мустаҳкамлайди. 2.5. Режанинг қисмлари ва мазмуни ҳақида гапириб беринг. 2.6. Умумий ўрта таълим мактабларининг бирорта синфи мисолида замонавий адабиётни ўрганишнинг ўзига хос хусусиятлари.	Тинглайдилар, ёзадилар. Ёзиб оладилар. Тинглайдилар, ёзадилар. Талабалар берилган саволларга жавоб берадилар.
3. Якуний босқич (10 дақиқа)	3.1. Талабалар томонидан берилган саволларга жавоб беради. 3.2. Ўтилган мавзуни хулосалайди. 3.3 Мустақил ишлаш учун топшириқ беради.	Саволлар берадилар Вазифани ёзиб оладилар.

Таянч сўзлар: машғулоти режаси, маъруза матни, адабиётлардан фойдаланиш, илмий-методик талабалар.

Тавсия этиладиган адабиётлар:

1. Абдурахмонов Ғ. Ойбек асрларининг тили ва услуби. – Ойбек ижодининг маънавий-маърифий аҳамияти. Илмий конференция маърузалари тезислари. Тошкент, Фан, 2005. 28-32-бетлар
2. Жўраев К. Мактабда Ойбекнинг ҳаёти ва ижодини ўрганиш. Ўқитувчилар учун методик қўлланма. Т.: Ўқитувчи, 1974.
3. Мирвалиев С. Ойбек-романнавис – Ойбек ижодининг маънавий-маърифий аҳамияти. Илмий конференция маърузалари тезислари. Тошкент, Фан, 2005. 10-13-бетлар
4. Мўминов Ғ. – Ойбек ва халқ оғзаки ижоди. – Ойбек ижодининг маънавий-маърифий аҳамияти. Илмий конференция маърузалари тезислари. Тошкент, Фан, 2005. 25-28-бетлар
5. Каримов Н., Мамажонов С., Назаров Б., Норматов У., Шарафидинов О. XX аср ўзбек адабиёти тарихи. – Т.: Ўқитувчи, 1999, 196-224-бетлар
6. Каримов Н. Ойбекнинг XX аср ўзбек адабиёти тараққиёти тарихидаги ўрни. – Ойбек ижодининг маънавий-маърифий аҳамияти. Илмий конференция маърузалари тезислари. Тошкент, Фан, 2005. 3-6-бетлар – Ойбек ижодининг маънавий-маърифий аҳамияти. Илмий конференция маърузалари тезислари. Тошкент, Фан, 2005. 3-6-бетлар
7. Назаров Б. Ойбек ижодини ўрганиш муаммолари. – Ойбек ижодининг маънавий-маърифий аҳамияти. Илмий конференция маърузалари тезислари. Тошкент, Фан, 2005. 6-10-бетлар
8. Норматов У. Адибнинг университет даври ижодий тафаккуридаги эврилишлар. – Ойбек ижодининг маънавий-маърифий аҳамияти. Илмий конференция маърузалари тезислари. Тошкент, Фан, 2005. 13-17-бетлар
9. Расулов А. Биографик метод ва Ойбек ижодини ўрганиш масалалари. – Ойбек ижодининг маънавий-маърифий аҳамияти. Илмий конференция маърузалари тезислари. Тошкент, Фан, 2005. 32-36-бетлар
10. Раҳимжонов Н. Ойбек шеърлятида гўзаллик концепцияси. – Ойбек ижодининг маънавий-маърифий аҳамияти. Илмий конференция маърузалари тезислари. Тошкент, Фан, 2005. 19-22-бетлар.
11. Сабирдинов А. Ойбек дostonларининг бадиий-усlubий хусусиятлари. Тошкент, Истиқлол, 2003.
12. Тўйчиев У. Ойбекнинг шеър узилиши – Ойбек ижодининг маънавий-маърифий аҳамияти. Илмий конференция маърузалари тезислари. Тошкент, Фан, 2005. 36-38-бетлар.
13. Ҳаққул И. Ойбек – Навоийшунос. – Ойбек ижодининг маънавий-маърифий аҳамияти. Илмий конференция маърузалари тезислари. Тошкент, Фан, 2005. 17-19-бетлар
14. Умумий грта таълимнинг ДТС ва гкув дастури. Таълим тараққиёти ахборотномаси. Тошкент, Шарқ, 1999, 1-мутахассислик сон

15. Ҳусанбоева Қ. Ўқувчиларни мустақил фикрлашга ўргатиш. – Т.: 2004, 11-12-бетлар
16. Kattabekov A., Yoʻldoshev Q., Boltaboyev H. Adabiyot. 8-sinf uchun (darslik-majmua). – Т.: Oʻqituvchi, 2001. - 448 b.
17. Shojalilov A., Toshmatova G., Matjonov S., Sariyev Sh. Oʻqish kitobi, 4-sinf uchun darslik, - Т.: Oʻqituvchi, 2003. -336 b.
18. Umumiy oʻrta taʼlim maktablarining 5-9-sinflari uchun Adabiyotdan oʻquv dasturi.- // Maʼrifat gazetasi, 2006- yil, 4-Oktabr.
19. Umumiy oʻrta taʼlim maktablarining 5-9-sinflari uchun Adabiyotdan oʻquv dasturi.- // Maʼrifat gazetasi, 2006- yil, 7-Oktabr.
20. Umumiy oʻrta taʼlim maktablarining 5-9-sinflari uchun Adabiyotdan oʻquv dasturi.- // Maʼrifat gazetasi, 2006- yil, 11-Oktabr.
21. Yoʻldoshev Q. «Adabiy saboqlar. 8». Umumtaʼlim maktablarining 8-sinf «Adabiyot» darsligi uchun metodik qoʻllanma. - Т.: Sharq, 2004. – 160 б.

4-мавзу.	Машғулот режаси ва маъруза матнини тузишда уларга қўйиладиган илмий-методик талаблар	
Таълим бериш технологияси		
Машғулот вақти 80 дақиқа	Талабалар сони 10-15та гача	
Машғулот шакли	Амалий машғулот	
Амалий машғулот режаси	1. Машғулот режаси тузишдаги асосий компонентлар. 2. Режани тузишда таяниладиган асосий ҳужжатлар тавсифи. 3. Режа мазмунига қўйиладиган асосий илмий-методик талабалар.	
Ўқув машғулотининг мақсади: Машғулот режаси ва маъруза матнини тузишда уларга қўйиладиган илмий-методик талаблар тизими билан амалий жиҳатдан таништириш.		
Педагогик вазифалар: ● Машғулот режаси тузишдаги асосий компонентларҳақида маълумот бериш; ● Режани тузишда таяниладиган асосий ҳужжатларнинг турлари ҳақида тушунча бериш; ● Режа мазмунига қўйиладиган асосий илмий-методик талабаларни изоҳлаб бериш.		Ўқув фаолияти натижалари: ● Машғулот режаси тузишдаги асосий компонентларҳақида маълумотга эга бўладилар. ● Режани тузишда таяниладиган асосий ҳужжатларнинг турлари ҳақида маълумотга эга бўладилар. ● Режа мазмунига қўйиладиган асосий илмий-методик талабалар ҳақида билим, кўникма ва малакалар шаклланади.
Таълим бериш усуллари		Кўргазмали маъруза, суҳбат

Таълим бериш шакллари	Оммавий, жамоавий
Таълим бериш воситалари	Ўқув қўлланма, проектор, тарқатмалар.
Таълим бериш шароити	ЎТВ билан ишлашга мослаштирилган аудитория
Мониторинг ва баҳолаш	Оғзаки назорат: савол-жавоб

1.2. маъруза машғулотининг технологик харитаси

Иш босқичлари ва вақти	Фаолият мазмуни	
	Таълим берувчи	Таълим олувчилар
Тайёргарлик босқичи	1. Мавзу бўйича маъруза матнини тайёрлайди. 2. Кириш маърузаси учун тақдимот слайдларини тайёрлайди. 3. Талабалар ўқув фаолиятини баҳолаш мезонларини ишлаб чиқади. 4. Ўқув фанини ўрганишда фойдаланиладиган адабиётлар рўйхатини тузади.	Тинглайдилар. Кўриб ёзиб борадилар Танишадилар. Кўчириб оладилар.
1. Мавзуга кириш (15 дақиқа)	1.1. Мавзунинг доскага ёзилиши. Слайдлар ва адабиётлар рўйхатини бериб, уларга қисқача таъриф беради. (1 илова). 1.2. Машғулот мавзуси, унинг мақсади ва ўқув фаолияти натижалари билан таништиради. 1.3. Талабаларнинг ўқув фаолиятининг баҳолаш мезони билан таништиради (2 илова). 1.4. Талабалар билимларини фаоллаштириш мақсадида саволлар беради.	Тинглайдилар Тинглайдилар Тинглайдилар Талабалар берилган саволларга жавоб берадилар.
2. Асосий босқич (55 дақиқа)	2.1. Power Point дастури ёрдамида слайдларни намойиш қилиш ва изоҳлаш билан мавзу бўйича асосий назарий жиҳатларни тушунтириб беради. 2.2. Машғулот режаси тузишдаги асосий компонентлар ҳақида маълумот бериш; 2.3. Режани тузишда таяниладиган асосий ҳужжатларнинг турлари ҳақида тушунча бериш;	Тинглайдилар, ёзадилар. Ёзиб оладилар. Тинглайдилар, ёзадилар.

	2.4. Режа мазмунига қўйиладиган асосий илмий-методик талабаларни изоҳлаб бериш. 2.5. Мавзуга доир саволлар бериб, мавзуни мустаҳкамлайди. 2.5. Режанинг қисмлари ва мазмуни ҳақида гапириб беринг. 2.6. Замонавий адабиётни ўрганишда илмий-методик талабаларни ўзига хос хусусиятлари нимада?	Талабалар берилган саволларга жавоб берадилар.
3. Якуний босқич (10 дақиқа)	3.1. Талабалар томонидан берилган саволларга жавоб беради. 3.2. Ўтилган мавзуни хулосалайди. 3.3 Мустақил ишлаш учун топшириқ беради.	Саволлар берадилар Вазифани ёзиб оладилар.

Таянч сўзлар: машғулот режаси, маъруза матни, адабиётлардан фойдаланиш, илмий-методик талабалар.

Тавсия этиладиган адабиётлар:

1. Абдурахмонов Ғ. Ойбек асрларининг тили ва услуби. – Ойбек ижодининг маънавий-маърифий аҳамияти. Илмий конференция маърузалари тезислари. Тошкент, Фан, 2005. 28-32-бетлар
2. Жўраев К. Мактабда Ойбекнинг ҳаёти ва ижодини ўрганиш. Ўқитувчилар учун методик қўлланма. Т.: Ўқитувчи, 1974.
3. Мирвалиев С. Ойбек-романнавис – Ойбек ижодининг маънавий-маърифий аҳамияти. Илмий конференция маърузалари тезислари. Тошкент, Фан, 2005. 10-13-бетлар
4. Мўминов Ғ. – Ойбек ва халқ оғзаки ижоди. – Ойбек ижодининг маънавий-маърифий аҳамияти. Илмий конференция маърузалари тезислари. Тошкент, Фан, 2005. 25-28-бетлар
5. Каримов Н., Мамажонов С., Назаров Б., Норматов У., Шарафидинов О. XX аср ўзбек адабиёти тарихи. – Т.: Ўқитувчи, 1999, 196-224-бетлар
6. Каримов Н. Ойбекнинг XX аср ўзбек адабиёти тараққиёти тарихидаги ўрни. – Ойбек ижодининг маънавий-маърифий аҳамияти. Илмий конференция маърузалари тезислари. Тошкент, Фан, 2005. 3-6-бетлар– Ойбек ижодининг маънавий-маърифий аҳамияти. Илмий конференция маърузалари тезислари. Тошкент, Фан, 2005. 3-6-бетлар
7. Назаров Б. Ойбек ижодини ўрганиш муаммолари. – Ойбек ижодининг маънавий-маърифий аҳамияти. Илмий конференция маърузалари тезислари. Тошкент, Фан, 2005. 6-10бетлар

8. Норматов У. Адибнинг университет даври ижодий тафаккуридаги эврилишлар. – Ойбек ижодининг маънавий-маърифий аҳамияти. Илмий конференция маърузалари тезислари. Тошкент, Фан, 2005. 13-17-бетлар
9. Расулов А. Биографик метод ва Ойбек ижодини ўрганиш масалалари. – Ойбек ижодининг маънавий-маърифий аҳамияти. Илмий конференция маърузалари тезислари. Тошкент, Фан, 2005. 32-36-бетлар
10. Раҳимжонов Н. Ойбек шеъриятида гўзаллик концепцияси. – Ойбек ижодининг маънавий-маърифий аҳамияти. Илмий конференция маърузалари тезислари. Тошкент, Фан, 2005. 19-22-бетлар.
11. Сабирдинов А. Ойбек дostonларининг бадиий-услубий хусусиятлари. Тошкент, Истиқлол, 2003.
12. Тўйчиев У. Ойбекнинг шеър узилиши – Ойбек ижодининг маънавий-маърифий аҳамияти. Илмий конференция маърузалари тезислари. Тошкент, Фан, 2005. 36-38-бетлар.
13. Ҳаққул И. Ойбек – Навоийшунос. – Ойбек ижодининг маънавий-маърифий аҳамияти. Илмий конференция маърузалари тезислари. Тошкент, Фан, 2005. 17-19-бетлар
14. Умумий грта таълимнинг ДТС ва гкув дастури. Таълим тараққиёти ахборотномаси. Тошкент, Шарқ, 1999, 1-мутахассислик сон
15. Ҳусанбоева Қ. Ўқувчиларни мустақил фикрлашга ўргатиш. – Т.: 2004, 11-12-бетлар
16. Kattabekov A., Yoʻldoshev Q., Boltaboyev H. Adabiyot. 8-sinf uchun (darslik-majmua). – Т.: Oʻqituvchi, 2001. - 448 b.
17. Shojalilov A., Toshmatova G., Matjonov S., Sariyev Sh. Oʻqish kitobi, 4-sinf uchun darslik, - Т.: Oʻqituvchi, 2003. -336 b.
18. Umumiy oʻrta taʼlim maktablarining 5-9-sinflari uchun Adabiyotdan oʻquv dasturi.- // Maʼrifat gazetasi, 2006- yil, 4-Okabr.
19. Umumiy oʻrta taʼlim maktablarining 5-9-sinflari uchun Adabiyotdan oʻquv dasturi.- // Maʼrifat gazetasi, 2006- yil, 7-Okabr.
20. Umumiy oʻrta taʼlim maktablarining 5-9-sinflari uchun Adabiyotdan oʻquv dasturi.- // Maʼrifat gazetasi, 2006- yil, 11-Okabr.
21. Yoʻldoshev Q. «Adabiy saboqlar. 8». Umumtaʼlim maktablarining 8-sinf «Adabiyot» darsligi uchun metodik qoʻllanma. - Т.: Sharq, 2004. – 160 б.

5-6--мавзу	Олий таълимда машғулотларни ташкил этиш йўллари
Таълим бериш технологияси	
Машғулот вақти 160 дақиқа	Талабалар сони 10-15 та гача
Машғулот шакли	Амалий машғулот
Амалий машғулот режаси	1. <i>Олий таълимдаги машғулот турдлари ҳақида маълумот.</i> 2. <i>Маъруза ва унинг турлари. .</i> 3. <i>Маърузага қуйиладиган талабалар.</i>

4. Амалий машғулотларнинг моҳияти, турлари, уларга қўйиладиган талаблар.	
Ўқув машғулотининг мақсади: талабларни олий таълимдаги машғулотларни ташкил этиш методикаси билан танитириш.	
Педагогик вазифалар: • Олий таълимдаги машғулот турдлари ҳақида маълумот бериш; • Маъруза ва унинг турлари ҳақида тушунча бериш; • Маърузага қўйиладиган талабалар. • Амалий машғулотларнинг моҳияти, турлари, уларга қўйиладиган талаблар ва ўзига хос хусусиятлари.	Ўқув фаолияти натижалари: • Олий таълимдаги машғулот турдлари ҳақида маълумот оладилар; • Маъруза ва унинг турлари ҳақида тушунчага эга бўладилар. • Амалий машғулотларнинг моҳияти, турлари, уларга қўйиладиган талаблар юзасидан талабаларда билим, кўникма ва малакалар шаклланади.
Таълим бериш усуллари	Кўргазмали маъруза, суҳбат
Таълим бериш шакллари	Оммавий, жамоавий
Таълим бериш воситалари	Ўқув қўлланма, проектор, тарқатмалар.
Таълим бериш шароити	ЎТВ билан ишлашга мослаштирилган аудитория
Мониторинг ва баҳолаш	Оғзаки назорат: савол-жавоб

1.2. маъруза машғулотининг технологик харитаси

Иш босқичлари ва вақти	Фаолият мазмуни	
	Таълим берувчи	Таълим олувчилар
Тайёргарлик босқичи	1. Мавзу бўйича маъруза матнини тайёрлайди. 2. Кириш маърузаси учун тақдимот слайдларини тайёрлайди. 3. Талабалар ўқув фаолиятини баҳолаш мезонларини ишлаб чиқади. 4. Ўқув фанини ўрганишда фойдаланиладиган адабиётлар рўйхатини тузади.	Тинглайдилар. Кўриб ёзиб борадилар Танишадилар. Кўчириб оладилар.
1. Мавзуга кириш (15 дақиқа)	1.1 Мавзуни доскага ёзади. Слайдлар ва адабиётлар рўйхатини бериб, уларга қисқача таъриф беради. 1.2. Биринчи машғулот мавзуси, унинг мақсади ва ўқув фаолияти натижалари билан таништиради.	Тинглайдилар Тинглайдилар

	1.3. Талабаларни ўқув фаолиятининг баҳолаш мезони билан таништилади. 1.4. Талабалар билимларини фаоллаштириш мақсадида саволлар беради.	Тинглайдилар Талабалар берилган саволларга жавоб берадилар.
2. Асосий босқич (55 дақиқа)	2.1. <i>Power Point</i> дастури ёрдамида слайдларни намойиш қилиш ва изоҳлаш билан мавзу бўйича асосий назарий жиҳатларни тушунтириб беради. 2.2. Олий таълимдаги машғулот турдлари ҳақида тушунча беради. 2.3. Маъруза ва унинг турлари. Уларга қўйиладиган талабалар ҳақида маълумот берилади. 2.4. Мавзуга доир саволлар бериб, мавзунини мустаҳкамлайди. 2.5. Амалий машғулотларнинг моҳияти нимадан иборат? 2.6. Амалий машғулотнинг турлари, уларни ўтказиш методикаси ҳақида тушунча берсангиз?	Тинглайдилар, ёзадилар. Ёзиб оладилар. Тинглайдилар, ёзадилар. Талабалар берилган саволларга жавоб берадилар.
3. Яқуний босқич (10 дақиқа)	3.1. Талабалар томонидан берилган саволларга жавоб беради. 3.2. Ўқилган мавзунини хулосалайди. 3.3. Мустақил ишлаш учун топшириқ беради.	Саволлар берадилар Вазифани ёзиб оладилар.

Тушунча ва таянч иборалар: олий таълим, маъруза, амалий машғулот, лаборатория иши, коллоквиум, жорий ва оралиқ баҳолаш, яқуний назорат.

Тавсия этилган адабиётлар:

9. Зуннунов А.З., Ҳотамов Н., Эсонов Ж., Иброҳимов А. Адабиёт ўқитиш методикаси Т.: «Ўқитувчи», 1992 й.
10. Йўлдошев Қ. Адабиёт ўқитишнинг илмий назарий асослари. Тошкент. "Ўқитувчи", 1996 йил.
11. Мирқосимова М. Ўқувчиларда адабий таҳлил малакасини шакллантириш ва такомиллаштириш асослари.- Тошкент, Фан, 2006.
12. Сафо Матжон. Мактабда адабиётдаги мустақил ишлар. – Т.: Ўқитувчи, 1996, 19-бет.

7-8-мавзу	Махсус фанларни ўрганишда мустақил ишларни ташкил этиш усуллари
-----------	---

Таълим бериш технологияси

Машғулот вақти 160 дақиқа	Талабалар сони 50-55 та гача	
Машғулот шакли	Амалий машғулот	
Амалий машғулот режаси	1. Мустақил ишларнинг алоҳида ўқув предметлари билан боғлиқ хусусиятлари. 2. Ўқувчиларнинг матн устидаги мустақил ишлари. 3. Ўқувчиларнинг ижодий ишлар билан боғлиқ мустақил ишлари.	
Ўқув машғулотининг мақсади: талабларни махсус фанларни ўрганишда мустақил ишларни ташкил этиш усуллари билан таништириш.		
Педагогик вазифалар: - Олий таълимдаги мустақил ишларнинг алоҳида ўқув предметлари билан боғлиқ хусусиятлари ҳақида маълумот бериш; - Маъруза ва унинг турлари ҳақида тушунча бериш; - Ўқувчиларнинг матн устидаги мустақил ишларига қўйилган талабалар ҳақида маълумот бериш. - Ўқувчиларнинг ижодий ишлар билан боғлиқ мустақил ишлари, уларга қўйиладиган талаблар ва ўзига хос хусусиятлари.		Ўқув фаолияти натижалари: - Олий таълимдаги мустақил ишларнинг алоҳида ўқув предметлари билан боғлиқ хусусиятлари ҳақида маълумот оладилар; - Маъруза ва унинг турлари ҳақида тушунчага эга бўладилар. - Ўқувчиларнинг матн устидаги мустақил ишларига қўйилган талабалар ҳақида маълумотга эга бўладилар. - Ўқувчиларнинг ижодий ишлар билан боғлиқ мустақил ишлари, уларга қўйиладиган талаблар ва ўзига хос хусусиятлари юзасидан талабаларда билим, кўникма ва малакалар шаклланади.
Таълим бериш усуллари		Кўргазмали маъруза, суҳбат
Таълим бериш шакллари		Оммавий, жамоавий
Таълим бериш воситалари		Ўқув қўлланма, проектор, тарқатмалар.
Таълим бериш шароити		ЎТВ билан ишлашга мослаштирилган аудитория
Мониторинг ва баҳолаш		Оғзаки назорат: савол-жавоб

1.2. маъруза машғулотининг технологик харитаси

Иш босқичлари ва вақти	Фаолият мазмуни	
	Таълим берувчи	Таълим олувчилар

Тайёргарлик босқичи	1. Мавзу бўйича маруза матнини тайёрлайди. 2. Кириш маърузаси учун такдимот слайдларини тайёрлайди. 3. Талабалар ўқув фаолиятини баҳолаш мезонларини ишлаб чиқади. 4. Ўқув фанини ўрганишда фойдаланиладиган адабиётлар рўйхатини тузади.	Тинглайдилар. Кўриб ёзиб борадилар Танишадилар. Кўчириб оладилар.
1. Мавзуга кириш (15 дақиқа)	1.1 Мавзуни доскага ёзади. Слайдлар ва адабиётлар рўйхатини бериб, уларга қисқача таъриф беради. 1.2. Машғулот мавзуси, унинг мақсади ва ўқув фаолияти натижалари билан таништиради. 1.3. Талабаларни ўқув фаолиятининг баҳолаш мезони билан таништиради. 1.4. Талабалар билимларини фаоллаштириш мақсадида саволлар беради.	Тинглайдилар Тинглайдилар Тинглайдилар Талабалар берилган саволларга жавоб берадилар.
2. Асосий босқич (55 дақиқа)	2.1. <i>Power Point</i> дастури ёрдамида слайдларни намоиши қилиш ва изоҳлаш билан мавзу бўйича асосий назарий жиҳатларни тушунтириб беради. 2.2. Олий таълимдаги мустақил ишларнинг алоҳида ўқув предметлари билан боғлиқ хусусиятлари ҳақида маълумот беради; 4.3. Маъруза ва унинг турлари ҳақида тушунча бериш; 2.4. Ўқувчиларнинг матн устидаги мустақил ишларига қўйилган талабалар ҳақида маълумот бериш.. 2.3. Маъруза ва унинг турлари ва уларга қўйиладиган талабалар ҳақида маълумот берилади. 2.4. Ўқувчиларнинг ижодий ишлар билан боғлиқ мустақил ишлари, уларга қўйиладиган талаблар ва	Тинглайдилар, ёзадилар. Ёзиб оладилар. Тинглайдилар, ёзадилар. Талабалар берилган саволларга жавоб берадилар.

	<i>ўзига хос хусусиятларини сўраб баҳолайди.</i>	
3. Якуний босқич (10 дақиқа)	3.1. Талабалар томонидан берилган саволларга жавоб беради. 3.2. Ўтилган мавзуни хулосалайди. 3.3 Мустақил ишлаш учун топшириқ беради.	Саволлар берадилар Вазифани ёзиб оладилар.

Тушунча ва таянч иборалар: олий таълим, маъруза, амалий машғулот, лаборатория иши, коллоквиум, махсус фан, мустақил иш.

Тавсия этилган адабиётлар:

4. Зуннунов А.З., Ҳотамов Н., Эсонов Ж., Иброҳимов А. Адабиёт ўқитиш методикаси Т.: «Ўқитувчи», 1992 й.
5. Йўлдошев Қ. Адабиёт ўқитишнинг илмий назарий асослари. Тошкент. "Ўқитувчи", 1996 йил.
6. Мирқосимова М. Ўқувчиларда адабий таҳлил малакасини шакллантириш ва такомиллаштириш асослари.- Тошкент, Фан, 2006.
7. Сафо Матжон. Мактабда адабиётдаги мустақил ишлар. – Т.: Ўқитувчи, 1996, 19-бет.

9-10-мавзу.	<i>Алоҳида ўқув предметларини таълимнинг турли босқичларида ўрганишнинг ўзига хос хусусиятлари</i>
--------------------	---

Таълим бериш технологияси

Машғулот вақти 160 дақиқа	Талабалар сони 60 гача
Машғулот шакли	Амалий машғулот
Амалий машғулот режаси	1. Олий таълимдаги адабиёт ўқитиш методикасининг машғулот турдари ҳақида маълумот бериш. 2.Таълим босқичларида адабиётнинг ўқув фани ва маъруза матни уларга қўйиладиган талабаларни ўргатиш. 3. Алоҳида ўқув предметларини таълимнинг турли босқичларида ўрганишнинг ўзига хос хусусиятлари ҳақида маълумот бериш.
Ўқув машғулотининг мақсади: талабаларни олий таълимдаги машғулотларни ташкил этиш методикаси билан танитириш ва турли босқичларда уларнинг ўзига хос хусусиятларини эътиборга олиш ҳақида маълумот бериш.	
Педагогик вазифалар: • Олий таълимдаги адабиёт ўқитиш методикасининг машғулот турдари ҳақида маълумот бериш; • Таълим босқичларида адабиётнинг	Ўқув фаолияти натижалари: • Олий таълимдаги адабиёт ўқитиш методикасининг машғулот турдари ҳақидаги мавзуни шарҳлаб бериш;

ўқув фани ва маъруза матни уларга қўйиладиган талабаларни ўргатиш; • Алоҳида ўқув предметларини таълимнинг турли босқичларида ўрганишининг ўзига хос хусусиятлари ҳақида маълумот бериш; • Таълим босқичларида АКТ ва ЗПТ қўллаш методикаси хусусида билим, кўникмалар шакллантириш.	• Таълим босқичларида адабиётнинг ўқув фани ва маъруза матни, уларга қўйиладиган талабалар ҳақида тушунчага эга бўлади. • Ўқитилаётган фаннинг моҳияти, мақсадини англаб етиш; • Таълим босқичларида АКТ ва ЗПТ қўллаш методикасининг аҳамиятини кўрсатиб бера олиш.
Таълим бериш усуллари	Кўргазмали маъруза, суҳбат, “Ақлий хужум”.
Таълим бериш шакллари	Оммавий, жамоавий
Таълим бериш воситалари	Ўқув қўлланма, проектор, тарқатмалар.
Таълим бериш шароити	ЎТВ билан ишлашга мослаштирилган аудитория
Мониторинг ва баҳолаш	Оғзаки назорат: савол-жавоб

1.2. маъруза машғулотининг технологик харитаси

Иш босқичлари ва вақти	Фаолият мазмуни	
	Таълим берувчи	Таълим олувчилар
Тайёргарлик босқичи	1. Мавзу бўйича маъруза матнини тайёрлайди. 2. Кириш маърузаси учун тақдимот слайдларини тайёрлайди. 3. Талабалар ўқув фаолиятини баҳолаш мезонларини ишлаб чиқади. 4. Ўқув фанини ўрганишда фойдаланиладиган адабиётлар рўйхатини тузади.	Тинглайдилар. Кўриб ёзиб борадилар Танишадилар. Кўчириб оладилар.
1. Мавзуга кириш (15 дақиқа)	1.1 Мавзу доскага ёзилади. Слайдлар ва адабиётлар рўйхати берилиб, уларга қисқача таъриф беради. 1.2. Машғулот мавзуси, унинг мақсади ва ўқув фаолияти натижалари билан таништилади. 1.3. Талабаларни ўқув фаолиятининг баҳолаш мезони билан таништилади. 1.4. Талабалар билимларини фаоллаштириш учун саволлар беради.	Тинглайдилар Тинглайдилар Тинглайдилар Талабалар берилган саволларга жавоб берадилар.
сосий босқич (55 дақиқа)	2.1. <i>Power Point</i> дастури ёрдамида слайдларни намоён қилиш ва изоҳлаш билан мавзу бўйича асосий	Тинглайдилар, ёзадилар.

	назарий жиҳатларни тушунтириб беради. 2.2 Олий таълимдаги адабиёт ўқитиш методикасининг машғулоти турдлари ҳақида маълумот бериш. 2.3. Таълим босқичларида адабиётнинг ўқув фани ва маъруза матни уларга қўйиладиган талабаларни ўргатиш. 2.4. Алоҳида ўқув предметларини таълимнинг турли босқичларида ўрганишининг ўзига хос хусусиятлари ҳақида маълумот бериш. 2.5. Талабалар билимларини фаоллаштириш ва мустақамлаш мақсадида қўйидаги саволлар берилади: - «Адабиёт ўқитиш методикаси» фанининг мақсад ва вазифалари ҳақида нима дея оласиз? - Бу фаннинг қандай аҳамияти бор? - «Инсоннинг қўлига бир дона балиқ бер – у бир кун тўқ бўлади, унга балиқ тутишни ўргат – у бутун умри давомида тўқ юради», деган хитой мақолининг методика фанига қандай даҳли бор? Уни изоҳланг. - Адабиёт ўқитиш методикаси фани олдидаги асосий вазифалар моҳиятини зоҳаб беринг.	Ёзиб оладилар. Тинглайдилар, ёзадилар. Талабалар берилган саволларга жавоб берадилар.
3. Якуний босқич (10 дақиқа)	3.1. Талабалар томонидан берилган саволларга жавоб беради. 3.2. Ўтилган мавзунини хулосалайди. 3.3 Мустақил ишлаш учун топшириқ беради.	Саволлар берадилар Вазифани ёзиб оладилар.

Тушунча ва таянч иборалар: олий таълим, алоҳида таълим, маъруза, амалий машғулоти, лаборатория иши, коллоквиум, жорий ва оралиқ баҳолаш, якуний назорат.

Мавзуга оид адабиётлар

10. Жуманазров У. Ўзбек фольклори ва тарихий воқелик. – Тошкент, Фан, 1991.
11. Жўраев М. Ўзбек халқ самовий афсоналари. – Тошкент, Фан, 1995.
12. Жўраев М., Нарзиқулова М. Миф, фольклор ва адабиёт. – Тошкент, Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2006.

- 13.Имомов К., Мирзаев Т., Саримсоқов Б., Сафаров О. Ўзбек халқ поэтик ижоди. – Тошкент, Ўқитувчи, 1990.
- 14.Йўлдошев Қ. «Алпомиш» талқинлари.- Тошкент, Маънавият, 2002.
- 15.Мадаев О. «Алпомиш» билан суҳбат. – Тошкент, Маънавият, 1999.
- 16.Мадаев О., Собитова Т. «Ўзбек халқ оғзаки ижоди». – Тошкент, Университет, 1999.
- 17.Саримсоқов Б. Ўзбек адабиётида сажъ – Тошкент, Фан, 1978.
- 18.Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. – Тошкент, Фан, 1981.

МАЪРУЗА МАШҒУЛОТЛАР МАТНИ

1- маъруза.

Мутахассислик фанларини ўқитиш методикаси фан сифатида. Адабит ўқитишнинг методлари. Адабиётшунос-ликка оид махсус фанларни таълимнинг турли тизимида ўқитишнинг хусусиятлари

Дарс ўқув мақсади: талабаарга мутаассислик фанларини ўқитиш методикаси фани ҳақида тушунчабериш, уларнинг бу соҳадаги билимларини кенгайтириш, методикага оид илмий қарашларини ривожлантириш.

Тушунчалар ва таянч иборалар:

Мутахассислик фанлари, методика, адабий таълим, метод, таълим босқичлари.

Мутахассислик фанларини ўқитиш методикаси курси магистратура босқичидаги талабаларга – бўлажак адабиёт ўқитувчилари ва шу соҳанинг тадқиқотчиларига мўлжалланган бўлиб, уларнинг ижодий имкониятларини ривожлантириш, бўлажак ўқитувчи-ларга айрим адабиётшунослик фанларининг ўқитилишига оид илмий-методик тасаввурлар бериш, бунда уларнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиш, адабиёт ўқитишдаги ранг-баранг шакл ва усуллар билан таништириб, уларни мустақил илмий-педагогик фаолиятга йўналтиришни кўзда тутди.

Бўлажак ўқитувчиларнинг касб сирларини эгаллаш, касбий маҳорат ҳосил қилиш ва такомиллаштиришларида ҳар бир предметнинг ўзига хос хусусиятларини теран ўрганиш ва ўзлаштириш баробарида улар орасидаги предметлараро алоқалар моҳиятини билиши ва ўқитишда уларни эътиборда тутиши ҳам муҳимдир. Бу ерда гуманитар йўналишдаги барча фанлар, адабиётшунослик туркумидаги бир қатор ўқув предметлари, психологик, педагогик, шунингдек, умумфилологик йўналишдаги фанлар назарда тутилади.

Методист олимлар О.Ю. Богданова, С.А. Леонов, В.Ф. Чертов-ларнинг кўрсатишича:

«М.А.Рибникова ҳар доим дидактик тадқиқотлар кўрсаткичларига таяниб иш тутган. Методиканинг асослари ҳақида гапириб туриб, у тўртта асосий дидактик қоидаани қайд этади: таълим (ўқитиш) ўқувчиларнинг ҳиссий қабул қилишларининг турли томонларига таъсир қилиши керак; ўқувчилар ўз олдиларига қўйилган вазифани аниқ тасаввур этишлари шарт; методистнинг маҳорати – мураккабни соддада, янгини таниш нарсаларда кўрсатиб беришдан иборат; дедукцияни индукция билан бирлаштириш муҳимдир. Рибникованинг методик тизимида асосий эътибор жонли сўзнинг тингловчига, ўқувчига таъсирига қаратилган»[1].

1

Мутахассислик фанларини ўқитиш методикаси фани бўлажак тил ва адабиёт ўқитувчиларини ўз соҳаларидаги бир қатор фан асосларини ўқувчиларга етказиш методикаси устида баҳс юритади. Маълумки, таълимнинг турли босқичларида адабиётга оид бир қатор фанлар ўрганилади. Умумий ўрта таълим мактабларида бу асосан «Адабиёт» дарслари бўлса, академик лицейлар ва касб-хунар коллежларида «Адабиёт», «Халқ оғзаки ижоди», «Адабиёт қоидалари»дан иборатдир. Олий таълимда бу рўйхат янада кенгайган ҳолда кўринади. Биз бакалавриат босқичидаги ўқув режасини кузатиб бунга ишонч ҳосил қилишимиз мумкин.

Кейинги машғулотларда бу ҳақда мутахассислик фанларига тўхтаб ўтишни режалаштирганимиз учун бу ерда айрим фанларнинг ўзига хосликлари устидагина мулоҳаза юритиш билан чекланамиз. Энг аввало, соҳага бевосита алоқадор бўлган тушунча ва атамалар устида тўхташ тақозо этилади.

1) Биз айрим фанларнинг атамалари, тушунчалари билан уларни ўқитиш методикаси фани орасидаги боғланишлардан келиб чиқишимиз керак. Шунга кўра бу ерда *образ, персонаж, образли-лик, тасвир воситаси, сюжет, композиция* сингари бевосита адабиёт назариясига оид тушунчаларга ҳам, *адабиёт тарихи, айрим жанрларнинг шаклланиши ва ривожланиши, давр ва ижодкор* сингари адабиёт тарихи ва унинг ривожланишига оид жараёнлар билан боғлиқ атамаларга ҳам, шунингдек, *бадший асарни таҳлил қилиш, методлар таснифи, бадший асар тилини таҳлил қилишнинг ўзига хосликлари, асарни жанрлар тизимига (ёки образлар таркибига) кўра таҳлил қилиш* сингари соф методик атамаларга ҳам мурожаат этамиз.

¹ Богданова О. Ю., Леонов С. А., Чертов В. Ф. Методика преподавания литературы: Учебник. С.5.

Албатта, улар пайдо бўлиш манбасига кўра алоҳида-алоҳида гуруҳларни ташкил этиши мумкин¹.

Биринчи туркумга педагогика, унинг алоҳида қисмлари: дидактика ва тарбия назариясидан, шунингдек, педагогик психологиядан ўтган атамалар киради. Иккинчи туркумга эса бевосита адабиётшу-нослик йўналишидаги фанлардан, психолингвистикадан ўтган ата-ма ва тушунчалар мансубдир. Охирги туркумга бевосита ўқитиш, тарбия бериш жараёни билан алоқадор бўлган тушунча ва атамалар дахлдор. Умуман, методика фанининг умумий ва хусусий кўри-нишларга эгалигини таъкидлаш ўринли бўлади. Умумий методика педагогиканинг таркибий қисми сифатида таълим ва тарбиянинг умумий қонуниятлари, барча фанларда бир хилда қўлланиши мумкин бўлган таълим шакллари ва усуллари ҳақида, умумий тарбияшунослик ҳақида яхлит фикрларга таянади. Хусусий методика эса ҳар бир фаннинг ўзига хосликларини мумкин даражада эътиборга олиш билан улардан фарқланади. Масалан, умумий педагогикада таълимнинг мақсади ҳақида гапириш мумкин бўлса, алоҳида олинган фан, жумладан, адабиёт ўқитиш методикасида адабий асарни ўрганишнинг мақсади, алоҳида олинган бир адибнинг ҳаёти ва ижодини ўрганиш мақсади ҳақида гапириш мумкин.

Шунга ўхшаш, дидактикада таълимнинг тарбиявий аҳамияти ҳақида умумий тарзда фикр юритиладиган бўлса, методика илмида бу аниқлаштирилиб, лирик асарларнинг тарбиявий аҳамияти, эпик асарларнинг тарбиявий аҳамияти, «Девону луғот ит-турк» даги айрим қўшиқларнинг тарбиявий аҳамияти, «Шер билан Дуррож» масалининг тарбиявий аҳамияти, «Кеча ва кундуз» романининг тарбиявий аҳамияти, «Абулфайзхон» драмасининг тарбиявий аҳамияти, Бобур образининг тарбиявий аҳамияти, табиат образининг тарбиявий аҳамияти, Мажнун образининг тарбиявий аҳамияти, «Ўзбекистон» шеърининг тарбиявий аҳамияти тарзида шакллантирилиши мумкин.

Олий таълимнинг бакалавриат босқичидаги «Адабиётшунос-ликка кириш», «Адабиёт назарияси» соф назарий йўналишга эга. «Ҳозирги адабий жараён», «Адабиёт тарихи», «Адабий танқидчи-лик», «Ўзбек халқ оғзаки ижоди» фанлари эса ўзига хос амалий со-ҳадир. Улар назарий курслардан олинган билимларга суянган ҳолда бадиий адабиётнинг ривожланишидаги ўзига хос хусусиятларни ўрганади. Мутахассислик фанларини ўқитиш мустақил фан сифатида улар-нинг ўқитилиши билан боғлиқ бўлган умумий муаммолари юзасидан баҳс юритиш имкониятига эга.

Мутахассислик фанларини ўқитиш методикаси фани бадиий адабиётнинг ўзига хослиги, пайдо бўлиши ва ривожланишидаги тарихий тараққиёт жараёнини, ҳозирги ҳолатини, муаммоларини ўрганув-чи, уларни таълим олувчиларга ўргатувчи фанларнинг педагогик методик имкониятлари ҳақида баҳс юритади. Умумий ўрта таълим, академик лицей, касб-хунар коллежлари, олий таълим – таълимнинг турли босқичлари ўқитишнинг ўзига хос хусусиятларини назарда тутишни тақозо этади,

¹ 3:40 Қаранг: Львов М.Р. Словарь-справочник по методике русского языка. М.: Просвещение, 1988, с. 5.

шунинг учун ҳам бўлажак ўқитувчилар бу ҳақдаги тегишли маълумотларга эга бўлишлари шарт. Мутахассислик фанларини ўқитиш методикаси шу соҳага сафарбар қилинган.

Мутахассислик фанларини ўқитиш методикаси ҳар бир йўналиш ва мутахассислик учун энг зарур бўлган, шу мутахассисликнинг мазмуни ва мантиқини тақозо этадиган фанларни қамраб олади. У бўлажак адабиёт ўқитувчисини касбий жиҳатдан тайёрлаш дастурининг таркибий бўлақларидан биридир. Бу курс адабиёт туркумидаги барча фанларни ўқитишнинг назарий-методик асосларини ўрганишни кўзда тутди. Аммо бу жараённинг биринчи босқичи, холос. Кейинги босқичда бўлажак ўқитувчилар бевосита амалий ишлар билан шуғулланишлари керак. Бунга курс ишлари, рефератлар, битирув малакавий ишларини ҳамда магистрлик диссертацияларини тайёрлаш, шунингдек, тегишли фан йўналиши бўйича педагогик амалиётдан ўтиш киради. Бу босқичларни ўтаган талаба ўз касбий-педагогик лаёқатини шакллантириш босқичларини ўтаган мутахассис сифатида қаралади. Ушбу курснинг асосий вазифаларидан бири бўлажак ўқитувчиларни адабиёт ўқитиш методикаси соҳасида касбий – педагогик лаёқатлилигини шакллантириш ва ривожлантиришдан иборатдир. Ушбу курс ҳам назарий, ҳам амалий мақсадлар-ни кўзда тутди. Унга жамланган материаллар шу йўналишлар моҳиятидан келиб чиққан.

Шунга кўра, талабалардан мутахассислик курснинг назарий асосларини билиш талаб этилади. Улар эгаллаши лозим бўлган кўникма ва малакалар эса қуйидагилардан иборат бўлиши керак:

- адабиётшунослик ҳамда педагогика, психология туркумидаги фанлар талабларини ўзаро уйғунлаштира олиш;

- таълим тарбия жараёнларини ташкил этишда мазкур фанларнинг ютуқларини амалиётга татбиқ этишнинг замонавий шакл ва усулларида амалий жиҳатдан фойдалана билиш;
- таълимнинг турли босқичларида ўқувчи шахсига хос бўлган асосий педагогик-психологик хусусиятлардан адабий таълим-ни йўлга қўйиш ва унинг самарадорлигини таъминлаш йўлида истифода эта олиш.

Амалий жиҳатдан эса ҳар бир мутахассислик фан бўйича дарс ишлан-малари, маъруза матнлари, лаборатория ишларини ташкил этишни ууддалаш кўникмаси ва малакасига эга бўлиш талаб этилади. Мутахассислик фанларини ўқитиш бир қатор фанларнинг ўзаро интеграциясидан фойдаланишни тақозо этади. Хусусан, адабиётшунослик туркумидаги, педагогика, психология, шунингдек, фалсафа туркумидаги фанлар интеграцияси бу ерда алоҳида мавқе тутди.

2-маъруза. Мутахасислик фанлари бўйича ўқув режалари, ўқув методик, илмий-тарбиявий ишларни режалаштириш

Дарс ўқув мақсади: талабаларга ўқув режалари, ўқув методик, илмий-тарбиявий ишларни режалаштириш ҳақида тушунча бериш, уларнинг бу соҳадаги билимларини кенгайтириш.

Тушунчалар ва таянч иборалар: ўқув режаси, ўқув-методик, илмий. тарбиявий ишлар мазмуни, режалаштириш.

Асосий ўқув материалининг қисқача баёни:

Режа

- 1. Ўқув режаси ҳақида маълумот.**
- 2. Ўқув режасида мутахассислик фанларининг ўрни.**
- 3. Таълим босқичларида алоҳида (адабиёт) фанларнинг ўрни ва аҳамияти**

Тавсия этилаётган адабиётлар:

22. Богданова О. Ю., Леонов С. А., Чертов В. Ф. Методика преподавания литературы. Под редакцией О. Ю. Богдановой. Учебник для студентов пед. вузов. М.: Издательский центр «Академия», 2-е издание, стереотипное, 2002, - с.136.
23. Йўлдошев Қ. Адабиёт ўқитишнинг илмий назарий асослари. Тошкент. "Ўқитувчи", 1996 йил.
24. Йўлдошев Қ. Мукамал ўқув режалари-таълим самарадорлиги гарови. // Филологик таълим масалалари (Методист олима Туйғун Ниязметованинг 70 йиллигига бағишланган илмий мақолалар тўплами).- Тошкент, 2007. 16-23-бетлар
25. Львов М.Р. Словарь-справочник по методике русского языка. М.: Просвещение, 1988.
26. Тўхлиев Б. Адабиёт ўқитиш методикаси. Тошкент, Янги аср авлоди, 2006.

Ўқув режаси бутун таълим-тарбия жараёнини тартибга соладиган меъёрий хужжатлардан биридир. Унда муайян таълим босқичида ўрганиладиган фанларнинг умумий рўйхати, уларнинг йиллар, ярим йилликлар давомида ўрганилиш тартиби, ҳажми, муддатлари кўрсатилган бўлади. Ҳар бир фаннинг йил ва ҳафта давомида неча соат ўтилиши ҳам шу хужжат билан меъёрланади. Ўқув режалари тегишли вазирликлар томонидан тузилади ва тасдиқланади. Бир типдаги ўқув юртлари учун тузиладиган ўқув режалари бир хил бўлади. Унинг бажарилиши шу типдаги ўқув юртлари учун мажбурийдир. Унинг муайян қисмини ўзгартириш, ижодий ёндошишга кўрсатилган ҳажмда ўзгартириш киритиш имконияти берилган.

Таълимнинг ҳар бир босқичида олдинга қўйилган мақсад ва вазифалардан келиб чиққан ҳолда ўқув фанларининг сони ва мазмуни белгиланади. Масалан, умумий ўрта таълим мактабларининг ўқув режасида 22 та фаннинг номи мавжуд. Олий ўқув юртларида йўналиш ва мутахассисликнинг моҳиятидан келиб чиққан ҳолда ўқув фанларининг таркиби, мазмуни, узвийлиги ва узлуксизлиги эътиборга олинади. Уларнинг умумий рўйхати Вазирлар Маҳамаси томонидан тегишли вазирлик ва бошқарув органларининг тавсиясига кўра тасдиқланади.

Ўқув режасининг тузилиши қуйидагича бўлади.

Биз уни магистратура босқичининг **5А 141121–Ўзбек адабиёти мутахассислиги** ишчи ўқув режаси мисолида кўриб чиқамиз

Унда дастлаб ўқув даврининг тавсифи – тақсимооти берилади. У қуйидагича акс эттирилади. Дастлаб семестрлар миқдори кўрсатилган. Улар

– тўртта. Демак, бу босқичдаги ўқиш даври 2 йил бўлади. Биринчи босқичда икки семестр, иккинчи босқичда икки семестр ўқилади. Ўқишнинг ҳафталар бўйича тақсимооти кейинги бандда кўрсатилган. Дастлаб уларда бевосита ўқиш билан боғлиқ бўлган иш ҳажми кўрсатилади. Демак, биринчи, иккинчи ва учинчи семестрларда 20 ҳафтадан, охириги семестрда 18 ҳафта ўқилиши белгиланган. Шундан кейин назарий таълим ва илмий фаолиятнинг ҳажми кўрсатилади. Агар биринчи семестрда жами 20 ҳафта ўқиладиган бўлса, шундан 16 ҳафтаси назарий таълимга, 4 ҳафтаси эса илмий фаолиятга ажратилади. Ёки иккинчи семестрда жами 20 ҳафта ўқиладиган бўлса, шундан 7 ҳафтаси назарий таълимга, 13 ҳафтаси эса илмий фаолиятга ажратилади. Ўқув даври тақсимоотида аттестация ва давлат аттестацияси, шунингдек, таътиллار миқдори ҳам ҳафталар ҳажмида кўрсатиб ўтилади. Уларнинг кўшилишидан бир семестрдаги вақт ҳажми юзага келади. Масалан, биринчи семестрдаги барча ҳафталарни ўзаро қўшсак (16+4+1+2) шу семестр учун ажратилган умумий вақт ҳажми (23 ҳафта) юзага келади.

1. Ўқув даврининг тақсимооти

Семестр	Ўқув юкламасининг ҳафталар бўйича тақсимооти			Аттестация ва давлат аттестацияси (ҳафталар)	Таътиллари (ҳафталарда)	Ҳаммаси (ҳафталар)
	Ҳаммаси	Назарий таълим	Илмий фаолият			
1	20	16	4	1	2	23
2	20	7	13	1	8	29
3	20	7	13	1	2	23
4	18	6	12	3(Д)	4	25
Жами	78	36	42	6	16	100

Д – давлат аттестацияси

II қисм ўқув жараёни режасига бағишланган.

Бу ерда ўқув фанлари ва илмий фаолият турлари номи, уларнинг ўрганилиш тартиби ва ҳажми, ўқув юкламаси (соат ва фоизларда), талабанинг ўқув юкламаси, соатларнинг семестр ва ҳафталар бўйича тақсимооти берилди. Аудиториядаги ўқув соатларининг тақсимооти ҳам шу қисмда акс этган. Жумладан, ҳар бир фан бўйича белгиланган маъруза, амалий машғулотлар, лаборатория машғулотлари, семинарлар, курс иши, мустақил таълимнинг ҳажми ва муддатлари мавжуд. Ўқув режасида фанлар муайян туркумларга ажратиб берилди. Уларни блоклар деган умумий ном бирлаштириб туради. Ўқув режаларида асосан, қуйидаги блоклар мавжуд бўлади:

(кейинги саҳифага қаранг)

№	Ўқув фанлари ва илмий фаолият турлари номи	Ўқув юк. соат ва фоиз-ларда		Талабанинг ўқув юкламаси, соатларда							Соатларнинг семестр ва ҳафталик бўйича тақсироти			
				Аудиториядаги ўқув соатлари						Ўқув соатлари	1	2	3	4
				Жами	Маъруза	Амалий машғулот	Лаборатория ишлари	Семинарлар	Қўрсатиш		20	20	20	18
I	2	3		4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
1.00	Умумметодологик фанлар	723	17	478	214	112	26	126		245	8	10	5	11
1.01	Фанларнинг фалсафий масалалари	90		60	30			30		30	3			
1.02	Илмий ижодиёт методологияси	90		60	26	12		22		30	3			
1.03	Чет тили	120		80	20	60				40	2	2		
1.04	Мутахассислик фанларини ўқитиш методикаси	60		40	14	10		16		20		2		
1.05	Ахборот технологиялари	120		80	44	10	26			40		4		
1.06	Олий таълим менежменти ва иқтисодиёти	60		40	20	10		10		20		2		
1.07	Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар	96		60	30			30		36			3	
1.08	Педагогик технологиялар ва педагогик маҳорат	60		40	20	10		10		20			2	
1.09	Ўзбекистон Республикаси Конституцияси	27		18	10			8		9				1
II	Мутахассислик фанлари	1221	29	818						403	22	2	7	11
2.01	Адабиёт назариясининг илмий-асослари	120		80	40			40		40				4
2.02	Тасаввуф ва тасаввуф адабиёти	90		60	30	30				30	3			
2.03	Адабий тур ва жанрлар эстетикаси	120		80	40	40				4	4			
2.04	Адабиёт фанларини ўқитиш методологияси	150		100	50	50				50	5			
2.05	Миллий истиқлол даври адабиёти	90		60	30	30				30			3	
2.06	Адабиёт ва фольклор	90		60	30	30				30			3	
2.07	Ўзбек адабиётшунослик тарихи	90		60	30	30				30	3			
2.08	Танлов фанлари	471		318						17	7	2	1	7

										53				
B-1	Ўзбек романчилигининг таракқиёт тенденциялари	62		40	20	20				20	2			
	Бадий таҳлил тамойиллари	62		40	20	20				20	2			
	Ижод психологияси	62		40	20	20				20				2
	Драма назарияси	62		40	20	20				20				2
	Болалар адабиётида ижодий-услубий изланишлар	62		40	20	20				20	2			
	Адабиётнинг ҳозирги долзарб муаммолари	63		42	22	20				20		2		
	XX аср шеърляти	62		40	20	20				20	1			1
	Мутахассислик семинар	36		36				36		13				2
B-2	Ўзбек классик насри муаммолари	104		67	30	20		12		20	1	2		
	Маноқиблар тарихи адабий манба сифатида	104		67	30	25		12		20	1			2
	Классик таржима муаммолари	104		69	30	25		14		20	3			1
	Сарой адабиёти	123		79	30	25		14		20	2			2
	Мутахассислик семинарлар	36		36				36						2
	Ҳаммаси	1944	46	1296						648	30	12	12	12
III	Илмий фаолият	2268	54	1512						756	6	24	24	24
3.01	Илмий педагогик иш	540		360						180	6	6	6	
3.02	Илмий тадқиқот иши	1239		826						413		13	13	17
3.03	Магистрлик диссертациясини тайёрлаш	489		326						163		5	5	7
	Ҳами	4212		2808						140	36	36	36	36

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ТАСДИҚЛАЙМАН

Низомий номидаги ТДПУ ректори

ИШЧИ ЎҚУВ РЕЖАСИ

**Академик даража-
МАГИСТР**

Ўқиш муддати – 2 йил

**Таълим шакли -
кундузги**

М.Ў _____ 200_ йил.

*Мутахассислик: 5A141121–
Ўзбек адабиёти*

Семестр	Ўқув юкларининг ҳафта-лар бўйича тақсимо-ти			Аттеста-ция ва давлат аттестаци-я-си (ҳафта-лар)	Таътил-лар (ҳафта-ларда)	Ҳамма-си (ҳафта-лар)
	Ҳаммаси	Назарий таълим	Илмий фаолият			
1	20	16	4	1	2	23
2	20	7	13	1	8	29
3	20	7	13	1	2	23
4	18	6	12	3(Д)	4	25
Жами	78	36	42	6	16	100

Д – давлат аттестацияси

II. Ўқув жараёнининг режаси

ДАВЛАТ АТТЕСТАЦИЯСИ
1. Фанларнинг фалсафий масалалари
2. Мутахассислик фани (ёки фанлари)
3. Магистрлик диссертациясини ҳимоя қилиш

Изоҳлар:

Ушбу ўқув режаси асосида олий таълим муассасаси ишчи ўқув режасини тузади.

Маъруза соатлари ҳажми аудитория вақтининг 50 фоизидан ошмаслиги лозим.

Талаба билимини назорат қилиш ва баҳолаш ўқув йили давомида рейтинг тизими асосида амалга оширилади.

Ўқув ишлари бўйича проректор С.С.Файзуллаев

Ўқув методик бошқарма бошлиғи Д.У.Эргашев

Факультет декани

И.Азимов

Низомий номидаги ТДПУ илмий кенгашида маъқулланган

200__ йил «__» _____ №__ -сонли баённома.

Умумий гуманитар ҳамда ижтимоий-иқтисодий фанлар. Ушбу қисм барча йўналиш ва мутахассисликлар учун бир хилда тузилади. Умумий математик ва табиий фанлар – бу қисм ҳам барча йўналиш ва мутахассисликлар учун бир хилда тузилади. Кейинги қисм умумкасбий фанларни қамраб олади. Ниҳоят мутахассислик фанлари алоҳида қисмни ташкил этади.

Олий таълимда профессор-ўқитувчилар томонидан бажарила-диган ўқув-услубий, илмий-тадқиқот ва бошқа ишлар ҳажмини белгилаш бўйича вақт меъёрлари амал қилади. Унинг янги намуна-си Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта мутахассислик таълим вазирли-гининг 1998 йил 10 июлдаги 183-сонли «Олий ўқув юртлари про-фессор – ўқитувчилари томонидан бажариладиган ўқув ишлари ҳажмини белгилаш учун муваққат вақт меъёрлари ва ўқув-услубий, илмий тадқиқот ва бошқа ишлар асосий турларини тасдиқлаш тўғрисида» ги буйруғи билан тасдиқланган. Унга кўра олий таълимдаги иш турлари шундай гуруҳлаштирилади:

-
1. Ўқув-услубий ишлар.
 2. Илмий-тадқиқот ишлари.
 3. Ташкилий-услубий ишлар.
 4. Маънавий-ахлоқий ва тарбиявий ишлар¹

Ўқув-услубий ишларга олий таълим босқичларида маърузулар ўқиш, лаборатория ва амалий машғулотларни ташкил этиш, якка тартибдаги машғулот ва консультацияларни ўтиш, ўқув амалиётига тайёргарлик кўриш ва бошқалар мансубдир.

Ўқув фанлари бўйича консультациялар, курс ишлари (КИ) ва курс лойиҳалари (КЛ) га раҳбарлик, консультация, тақриз ёзиш, қабул қилиш; Давлат аттестация синовларини ўтказиш; талабаларнинг рейтинг (назорат) синовларини текшириш, ўқув режасида кўзда тутилган назорат, ҳисоблаш-график, ҳисоблаш ишлари (намунавий ҳисоблашлар, уйга берилган топшириқларни текшириш), малака-вий амалиётга раҳбарлик, ҳисоботларни текшириш ва синовларни қабул қилиш; бакалавриятда битирув-малакавий ишларга раҳбар-лик, консультация, тақризлаш; магистратура талабаларининг илмий педагогик фаолияти, малакавий ва педагогик амалиётига раҳбар-лик, магистрлик диссертациясига раҳбарлик, магистрлик диссертациясига оппонентлик (тақризлаш), битирув ишлари (БИ) ёки ма-гистрлик

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг «Олий ўқув юртлари профессор – ўқитувчилари томонидан бажариладиган ўқув ишлари ҳажмини белгилаш учун муваққат вақт меъёрлари ва ўқув-услубий, илмий тадқиқот ва бошқа ишлар асосий турларини тасдиқлаш тўғрисида» ги 1998 йил 10 июлдаги 183-сонли буйруғи. – Олий таълим, Меъёрий ҳужжатлар тўплами, Тошкент, Шарқ, 2001, 137-146-бб.

диссертацияси (МД) ҳимояси бўйича ДАК ишида қатнашиш, магистратура ёки аспирантурага номзодлик минимуми-ни қабул қилиш бўйича ДАК ишида қатнашиш, аспирант ва тадқиқотчиларга раҳбарлик, докторантга илмий маслаҳатчилик, кафедра-да педагоглар малакасини оширишга раҳбарлик, сиртқи бўлим талабаларининг яқка тартибда консултация ва ёзма ишларини тақризлаш, малака ошириш институти (факультет) да ўқув машғулотлари ўтказиш ўқув-услубий ишлар мазмунини ташкил этади.

Илмий-тадқиқот ишларига раҳбарлик, бевосита илмий-тадқиқот ишлари билан шуғулланиш, ҳисоботлар тузиш, дарслик, қўлланма, монография ва мақолалар ёзиш; уларга тақризлар ёзиш ёки уларни таҳрир қилиш, номзодлик ва докторлик диссертацияларини ҳимояга тайёрлаш, турли нашрларнинг таҳрир ҳайъатида иштирок этиш, олий ўқув юрти, вазирлик ва идоралар бошқарув органлари қошидаги комиссиялар ишида; ихтисослашган кенгашлар, илмий-услубий кенгашлар ишларида қатнашиш, шунингдек, талабалар илмий ишларига раҳбарлик қилиш киради.

Илмий-методик ишлар мундарижасига маъруза, амалий, семинар, лаборатория машғулотларига тайёргарлик; янги маъруза матнлари, машқлар ва масалалар тўпламлари, лаборатория практикумларини ёзиш, ишлаб чиқиш, нашрга тайёрлаш; дарслик ва ўқув қўллан-маларни ёзиш, нашрга тайёрлаш (ОЎМТВ грифи билан); янги мето-дик кўрсатмаларни ишлаб чиқиш ва нашрга тайёрлаш; янги лабора-тория ишларини қўйиш ва амалдагиларини янгилаш; талабалар би-лимини рейтинг-назорат учун янги вариантлар ишлаб чиқиш; ин-терфаол ўқув машғулотлари учун ўқув-методик қўлланмаларни иш-лаш ва жорий қилиш; фанлар намунавий ўқув дастурини ишлаб чи-қиш; ишчи ўқув дастурларини ишлаб чиқиш; электрон ўқув дарс-ликлар ва мультимедиа таълим воситаларини ишлаб чиқишда қатнашиш; таълим жараёнига АКТ жорий этиш бўйича компьютер дастурларини тузиш; Ўқув фани бўйича янги адабиётлар обзорини тузиш; талабаларни олимпиада ва илмий конференцияга тайёрлаш; олий таълимга ўқув материаллари тайёрлаш (компьютер ва телевизион дастурлар); Иқтидорли талабалар учун топшириқлар тузиш ва назорат иши, уй вазифалари, яқка тартибдаги лаборатория ишлари бўйича материаллар тўплаш, очик ўқув машғулотлари (маърузалар) ўтказиш каби иш турлари мансубдир.

Ташкилий-услубий ишлар қўйидагилардан иборат: ОЎЮга ки-ришда ёшлар билан касбга йўналтириш ишларини олиб бориш (ҳи-сobot тақдим этиш билан); қабул ҳайъатида ишлаш; кафедра, ОЎЮ, факультет Кенгашларида, илмий-методик кенгаш (ўқув-методик кенгаши) лар ишида иштирок этиш ва материаллар тайёрлаш.

Маънавий-ахлоқий ва тарбиявий ишлар эса қуйидаги иш тур-ларини қамрайди: Академ гуруҳларда маънавий-ахлоқий ва тар-биявий ишларни якка ва умумий тартибда олиб бориш, гуруҳ раҳ-барлиги, конференцияларни тайёрлаш ва ўтказиш ишлари, талаба-лар уйларида кечки вақт ва дам олиш кунлари тарбиявий ишлар ўтказиш, турли маъруза ва суҳбатлар уюштириш, клублар, ижодий тўғараклар, спорт секциялари ва тўғарак ишларини ташкил этиш, олиб бориш ва бошқалар.

Ҳар бир профессор-ўқитувчининг иш режаси конкрет иш ша-роитидан келиб чиққан ҳолда индивидуал тарзда тузилади. Шунинг учун ҳам улардаги иш турлари орасидаги ҳажм ва шакллар бир-бирлариникидан фарқли бўлиши мумкин. «2007-2008 ўқув йили учун таълим йўналишлари ва мутахассисликлар бўйича ўқув юкла-маларини тузиш ва ўқув жараёнини ташкил қилишга оид услубий қўлланма» да: «Ўзбекистон Республикаси «Кадрлар тайёрлаш мил-лий дастури»нинг учинчи босқичига ўтилди.. Бунда узлуксиз таъ-лим тизимининг барча турларида жорий этилган меъёрий ҳужжат-лар асосида таълим жараёнини ташкил қилиш, самарадорлигини ошириш ҳар бир таълим муассасасининг асосий вазифаларидан бири бўлмоғи лозим. Олий ўқув юртлиарида таълим жараёнини ташкил қилиш, сифатли бўлишини таъминлаш кўп жиҳатдан давлат таълим стандартлари ва намунавий ўқув режалар асосида ўқув йи-лининг бошланишидан аввал ўқув машғулотларини тўғри ташкил қилиш, режалаштириш, кафедралар ўқув юкламаларини тўғри тақ-симлашга боғлиқ. Бу борада Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўр-та мутахассислик таълим вазирлигининг буйруғи билан тасдиқланган вақт меъёрлари, Олий таълим меъёрий ҳужжатлари (Тошкент 2004 йил) асос бўлади. Лекин шу билан бир қаторда Олий ва ўрта мутахассислик таъ-лим вазирлиги томонидан жорий этилган меъёрий ҳужжатлар ҳар бир Олий ўқув юртига ўзининг хусусиятидан келиб чиққан ҳолда, маълум бир ўзгартиришлар киритиш ваколатлари ҳам берилган»¹, - дейилади. Шу ҳужжатда профессор ўқитувчиларнинг ўқув юкламаларига оид тахминий жадвал ҳам берилган. Унга кўра:

Мутахасислик фанлари бўйича умумий ўрта таълим, лицей ва касб-хунар коллежларининг ўқув режалари билан мукамал тани-шиш, ўқув методик, илмий-тарбиявий ишларни замонавий талаб нуктаи назаридан режалаштириш ўзига хос хусусиятларга эга.

Ўқув режаларида ҳар бир фан учун ажратилган соатларнинг ҳажми ҳам, уларнинг қандай тақсимланиши ҳам кўрсатиб берилган. Биз бу ерда мисол сифатида магистратура босқичидаги ўқув режаси билан танишиб чиқамиз. У ерда касбий-таълим дастурининг иш си-ғими 4536 соат қилиб белгиланган. Улар 6 блокка ажратилган. Би-ринчи блокка Гуманитар ва ижтимоий-иқтисодий фанлар киритил-ган (162 соат). Улар икки қисмдан иборат бўлиб, табиий, гуманитар ва техник фанларнинг фалсафий масалалари ҳамда илмий ижод услубиятини қамраб олади. Иккинчи блок математик ва табиий

¹ Ўқитувчилар: С.С.Файзуллаев, Д.Эргашев, А.Қурбонов,- Тошкент, ТДПУ, 2007,

фанлардан иборат. У ўз ичига фан, техника ва таълимдаги ахборот технологияларини камрайди (135 соат).

Учинчи блок йўналиш фанлари (243 соат) ҳамда тўртинчи блок Ихтисослик фанларидан (1728) иборат.

3-4- маъруза. Машғулот режаси ва маъруза матнини тузиш, уларга қўйиладиган илмий-методик талаблар

Дарс ўқув мақсади: . Машғулот режаси ва маъруза матнини тузиш, уларга қўйиладиган илмий-методик талаблар тизими билан амалий жиҳатдан танишиш.

Тушунчалар ва таянч иборалар: машғулот режаси, маъруза матни, адабиётлардан фойдаланиш, илмий-методик талабалар.

Асосий саволлар:

1. Режа тузишдаги асосий компонентлар.
2. Режани тузишда таяниладиган асосий ҳужжатлар тавсифи.
3. Режанинг қисмлари ва мазмуни.
4. Режа мазмунига қўйиладиган асосий илмий-методик талабалар.

Дарсга тайёрланиш жараёнида албатта, машғулот режаси тузиш, режа асосида маъруза матни тайёрлаш, матнга қўйиладиган илмий-методик талаб акс эттирилиши лозим.

Маъруза матнида замонавий ахборот ва педагогик технологиялардан йирик методист олимлар, педогогларнинг иш тажрибаларидан кўргазмали воситалардан фойдаланиш кўзда тутилади.

Буларнинг барчаси бевосита ўқитувчининг шахсига боғлиқдир. Модомики, гап ўқув жараёнини ташкил этиш устида борар экан, энг аввало, ундаги иштирокчиларни кўз олдимизга келтирайлик: булар ўқитувчи ва ўқувчи (талаба) дан иборат. Ўқитувчи ўқувчининг дарсга келиш иштиёқини пайдо қилиши, унинг шу дарсга бўлган қизиқишларини шакллантириши, охир-оқибатда унинг илмий-педагогик маҳоратини орттириши керак. «Қизиқиш интеллектуал-маърифий мотив орқали пайдо бўлади. Бундай мотивни қўллаб-қувватлаш эса ўқитувчининг касбий бурчидир»¹.

Ҳар бир ўқувчи (талаба)нинг тайёргарлик даражаси, ўқув материални қабул қилишлари бир хил бўлмайди.

¹ Аульбекова Г. Риторические приёмы в работе учителя-предметника. Алматы, Таймас, 2006, с.7.

Айрим мутахассислар уларни тўрт туркумга ажратишади. Булар:

- дарс мавзуси ҳақида ғира-шира маълумотга эга бўлганлар
- дарс мавзуси билан таниш бўлганлар;
- дарс мавзуси ҳақида шахсий нуқтаи назарга эга бўлганлар
- мавзу ҳақида танқидий нуқтаи назарда турадиганлар^[1].

[1] Ўша китоб, 7-8-бетлар.

Ўқувчиларнинг бундай туркумланишини яхши билган ўқитувчи, уларга тегишли муносабат кўрсатишни ҳам билади. Демак, иш жараёнида у ўқувчиларидаги шу руҳий ҳолат ва имкониятлардан самарали фойдаланади.

Бевосита ўқитувчининг нутқига келганда шунини айтиш лозимки, «Нуткнинг маданийлигини таъмин этадиган тўғрилиқ, аниқлик, мантикийлик, ифодалилиқ, бойлик, софлик, жўялилиқ каби бир қатор коммуникатив сифатлар мавжуд»¹.

Бунда ўқитувчининг ўзидаги шахсий фазилатлар ҳам алоҳида роль ўйнайди. Булар қаторида биз қуйидагиларни энг муҳим фазилатлар сифатида санашимиз мумкин:

1. Мавзунини илмий асосда тасаввур қилиш ва ўқувчи (талаба)ларга илмий асосларда тушунтиришни билиш.

Гап қайси мавзу устида бормасин, у ўқитувчининг ўзи томонидан тўла илмий мантиқ асосида баён қилиниши, унинг илмий-назарий асослари реал тарзда тасаввур этилиши керак. Шундан кейингина ўқувчига мавзунини илмий асосларда тушунтириш ҳақида гап бориши мумкин. Ўқитувчининг ўзи билмаган мавзусини бошқаларга илмий асосда етказиб бериши мумкин бўлмаган ҳолдир.

Адабиётга оид машғулотларда уларнинг қайси фан бўлишидан қатъий назар таҳлилга тортилаётган манбаларнинг асл нусхалари, ишончли вариантлари асосида ҳукм юритиш керак. Гап адабий асарнинг бадиий хусусиятларини таҳлил этиш устида борар экан, албатта, мисолларнинг илмий ҳақиқатлар талабига тўла жавоб беришига қаттиқ амал қилиш шарт бўлади. Бунинг учун эса бир қатор шартларга риоя этиш талаб қилинади:

¹ Маҳмудов Н. Ўқитувчи нутқи маданияти. Тошкент, А.Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти. 2007, 47 б.

- ↓
- 1) матннинг асл манбалардан олинган бўлиши;
 - ↓
 - 2) унинг манбалари аниқ кўрсатилиши;
 - ↓
 - 3) матнда имловий, пунктуацион, услубий, фактик хатоларнинг мавжуд эмаслиги;
 - ↓
 - 4) уларда мантикий зиддиятларнинг бўлмаслиги;
 - 5) агар мисолларни бир неча манбалардан олиш имконияти бўлса, улар орасида энг мукамалларига таянишга интилиш.

Шу ўринда умумий ўрта таълим мактабларида, академик лицейлар ва касб-хунар коллежларидаги бир тажриба хусусида тўхтаб ўтиш ўринли кўринади. Таълимнинг мазкур босқичларида матнлардан фойдаланишда бир неча усуллар кўзга ташланади. Асл матннинг ўзини бериш энг устувор усул сифатида ажратилиши мумкин. Бу тўғри йўл. Шунга қарамай, айрим ҳолларда, жумладан, ўқувчиларнинг ёш хусусиятларини назарга олганда, баъзан, бу усул ўзини оқламаслиги мумкин. Шунда мазкур матннинг адаптация қилинган шакли ишга тушади. Унда мазкур матн ё қисман соддалаштирилади, ёки у тўлиғича табдил қилиниши ҳам мумкин.

Методика фанимиз тарихида асл матнларга устуворлик берилишини ифтихор билан эслаш мумкин. Фақат мумтоз адабиёти-мизнинг нисбатан кейинги даврларида яшаб ижод этган адиб-ларимизгина эмас, қадимги туркий адабиёт намояндаларининг асарлари, Рабғузий, Хоразмий, Атоий, Саккокий, Лутфий, Алишер Навоий, Бобур, Хожа, Мунис, Огаҳий, Увайсий, Нодира, Завкий, Муқимий, Фурқат, Аваз Ўтар, Дилшод, Анбар Отин сингари кўплаб мумтоз ижодкорларимизнинг асарларидан намуналар ҳам асл ҳолида ўқувчиларга етказилиши яхши анъаналар қаторига кирган. Аммо бу ҳолат матнларнинг адаптация қилинишини инкор этмайди. Қадимги тош битиклар, Навоийнинг «Хамса» достонининг насрий баёни, айрим мумтоз жанрлар намуналарининг табдил ҳолатида берилиши фикримизнинг далили бўла олади.

Мазкур матнларнинг тегишли изох ва тушунтиришлар билан бирга берилиши ҳам яхши тажрибалар қаторида саналиши мумкин. Буларнинг барчаси асар мазмунини ўқувчилар томонидан осон ўз-лаштирилишини кўзлаб қилинадиган методик тадбирлардир. Барибир, уларнинг орасида энг маъқули ва мақсадга мувофиқи, ўқувчиларни асл бадиият гўзалликларига кўпроқ олиб кирадигани матннинг муаллиф вариантыни тавсия этишдир.

2. Машғулот жараёнида нутқнинг адабий тилга мувофиқ ва мантикли бўлишига эришиш.

Ўқитувчи ўқувчи (талаба) учун ҳар доим намуна ва ўрганиш манбаидир. Ўқитувчининг адабий тилда соф, тиниқ ва бекаму кўст тарзда сўзлай олиши биринчидан, мавзунинг осон ва тез ўзлаштирилишига замин яратса,

иккинчидан, ўқувчи (талаба) ларнинг кўнглида ўқитувчига нисбатан катта завқ ва ҳавасни уйғотади. Бу биринчисидан ҳам кўра муҳимроқдир.

3. Нутқнинг ранг-баранг ва бой бўлишини назорат қилиб бориш.

Маъруза жараёнида бир хилликдан, ортиқча ва ўринсиз такрорлардан қочиш керак. Бунинг учун мавзуни тавсифлаб беришга имкон берадиган, унинг асосий моҳиятини кўрсатишга хизмат қиладиган фактлар, мисоллар, сўз, ибора ва гаплардан, методик усуллардан, мувофик технологиялардан фойдаланиш мақсадга мувофик бўлади.

Методист олимларнинг кузатишларига қараганда 2 ёшли бола-да 30-100, 4 ёшда 1000-4000, 6-7 ёшда 3000-7000, 10-11 ёшида 6000-12000, 16-17 ёшида 15000-25000 сўздан фойдаланиш имконияти бўлади.

Демак, академик лицей ва касб-ҳунар коллежларнинг кейинги босқичларида биз бу рақамларнинг кўпайишини тасаввур қилишимиз мумкин. Ўқитувчи бундай имкониятни кенгайтириш йўлини излашда фақат дарслик материаллари, машғулотларда жалб этилган бадиий асарлардангина эмас, балки ўзининг нутқидан ҳам имконият сифатида фойдаланиши мумкин бўлади. Агар ўқувчининг ўз ўқитувчисига «биринчи тақлид объекти» сифатида қарашини назарда тутадиган бўлсак, бу омилнинг нечоғли кучли самара беришини тасаввур этиш қийин кечмайди.

Биз баъзан ўқувчиларнинг нутқида бир хилда такрорланадиган қолипларни илғаб қоламиз. Бу ҳам аслида ўқувчининг хатосигина эмас, балки ўқитувчининг ўзи шакллантирган, ўзи тайёрлаган натижалардан биридир. Оддийгина иншонинг муқаддима (кириш) қисмини олиб кўрайлик. Ўқувчилар кўпинча мана шу қисмда қийналишади. Уларда материалга ёндашишдаги хилма-хиллик, ранг-баранглик, ижодийлик етишмайди. Бунинг асосий сабаблари-дан бири ўқитувчининг ўқувчилар билан муайян адибнинг ҳаёти ва ижоди, ўрганилаётган давр ва адабий асар ҳақидаги кириш машғулотларининг имкониятларидан, асар таҳлили ва матн устидаги ишлардан унумли фойдалана олмаганида бўлиши мумкин. Ваҳо-ланки, дастлаб, асар ҳақидаги фикрларни умумлаштиришда тегиш-ли режа тузилса, режанинг ҳар бир банди ҳақида пухта мулоҳазалар юритилса, нима учун айти шу банднинг зарурлиги ҳақидаги хулосалар асосланса, бундай камчиликларнинг олди олинган бўлар эди. Тузилган режаларда хилма-хилликлар бўлиши мумкин. Бу зарарли эмас, ҳатто фойдали ҳамдир. Фақат мана шу хилма-хилликнинг

сабаблари ойдинлаштириб кетилса, юқорида айтилган бир хилликка барҳам берилган, сўзга камбағалликнинг олди олин-ган бўлар эди.

Иншонинг кириш қисмида ёзувчининг ҳаёти ва ижодига боғлиқ бўлган ходисалар, асарнинг яратилиш тарихи, асар ва у яратилган давр ходисалари орасидаги боғланишлар, асарда тилга олинган мавзу ва ғояларинг замонавийлиги ҳамда долзарблиги, санъатнинг бошқа турларида мазкур мавзунинг ёритилиши ва бошқалар акс этиши мумкин. Мавзуга оид эпиграфларни танлаш ҳам ўқувчилар-ни фикрлашга, мустақил мушоҳадага ундайдиган омиллар қаторида туради. Эпиграф сифатида асарнинг ўзидан олинган цитата, бошқа адиблар ёки йирик арбобларнинг асар ёки адибнинг ўзи ҳақидаги фикрлари, халқ ҳикматлари ва мақоллардан фойдаланиш мумкин.

4. Ҳар бир мавзунинг қисқа, аммо аниқ ва тушунарли тарзда ёритилишини таъминлаш.

Ўқитувчининг диққат марказида ҳар доим ўқувчи шахси тури-ши керак. Шундагина у мавзунинг унга етиб бориши ҳақида кўпроқ қайғура бошлайди. Тўғри фикрнинг биринчи белгиси унинг ишонч-лилигидир. Бунинг устига у қисқа ва тушунарли бўлса нур устига нур бўлади. Узун нутқ ва тушунтиришларнинг самарасиз кетишини эсдан чиқармаслик керак. Арабларда жуда яхши бир мақол мавжуд.

**Айтдинг – ишондим, такрорладинг –
шубҳаландим, қасам ичдинг –
ёлғонлигини билдим**

Бунга йўл қўймаслик учун ўқувчининг ҳам оғзаки, ҳам ёзма нутқи доимо диққат марказида туриши керак. Биргина мисол келтирайлик. Ўқувчи иншосидаги «адибнинг ижодида ғазал ва мураббалардан ташқари чистон ва луғзлар ҳам етакчи ўрин тутди» деган гапнинг Муқимий ижодига тегишли эканлиги назарда тутилса, унинг мантиқан, факт сифатида тўғри эмаслигини кўрсатиш керак бўлади. Зеро, Муқимий ижодида «чистон ва луғзлар ҳам етакчи ўрин» тутган эмас. Ёки «Фарҳод бутун бошли бир армияга қарши мардонаворлик билан курашди», «Бобур кўплаб асарларини ўзи нашр қилдирди» сингари ҳолатларда айрим тушунча ва атамаларнинг ўзи тегишли бўлмаган даврларга алоқалантирилиши ҳам шундай мантиқий бузилишлар сирасига киради. Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Демак, ўқувчилар билан ишлаш жараёнида уларнинг тегишли факт ва материалларга онгли тарзда, ўйлаб туриб мурожаат этишларини одат тусига киритиш, яъни уларда шу соҳага оид кўникма ва мала-каларни тўғри шакллантириш талаб этилади. Мантиқий хатоликлар фақат фактларни бузиб қўллашда эмас, балки

матндаги мантикий алоқадорликни бузишда, асоссиз хулосалар чиқаришда, нутқнинг бош, ўрта ва якуний қисмлари орасидаги боғланишларнинг узилиб қолишида ҳам намоён бўлиши мумкин.

Нутқни эшитиб туриб ҳис этишда мураккабликлар анчагина кўп бўлади. Тажрибали ўқитувчилар бундай мураккабликларни ҳамда улар келитириб чиқариши мумкин бўлган қийинчиликларни ёрқин тасаввур этганлари учун амалиётда содда ва тушунарли сўзларни қўллаш пайида бўлишади. Бунда ўқувчиларнинг ёш хусусиятлари ҳам, уларнинг адабий тайёргарлиги ҳам назарга олинади. Борди-ю, тушунарсиз сўзлар қўлланадиган бўлса, дарс самарадорлигига салбий таъсир юзага келади. Ўқувчиларнинг мавзунини тушуниш даражалари пасаяди, энг ёмони, уларнинг бади-ий асар моҳиятини англаш ва ҳис қилиш имконлари ўқитувчи томонидан чегаралаб қўйилади.

Бунинг асосий сабабаларидан бири ўқувчилар эътиборини тўлиқ тортолмаслик, адабий материалга нисбатан ўқувчилар қизиқишини ҳосил қила билмаслик, синфдаги ўқувчилар сонининг кўплиги, улар орасида шовқин-суроннинг бўлиши ёки ўқитувчи нутқидаги айрим камчиликларга кўра унинг ўқувчиларга тўла етиб бормаслиги бўлиши мумкин.

Адабиёт дарсларининг тегишли тарзда эмоционал бўлишига эътибор бериш.

Адабиёт дарслари шу фаннинг талабига кўра ҳам эмоционал бўлмоғи керак. Муайян адабий матнни ўқишдан бошлаб, унга муносабат билдиришда ҳам шу хусусиятнинг очиқ кўриниб туриши дарс самарадорлигига ижобий таъсир кўрсатадиган омиллардан биридир. Аммо бунда ҳам меъёр тушунчасига тўла амал қилиш керак бўлади. Масалан, ёзувчининг таржимаи холини ўтишда, айниқса, унинг ўз қўли билан ёзилган маълумотларда эмоционал-ликнинг чегаралангани маъқул бўлса, бевосита асарлар таҳлилида унга кучлироқ зарурат сезилади.

Қуйида олий таълимнинг бакалаврият босқичи учун мўлжал-ланган айрим маъруза матнларидан намуналарни ҳавола қиламиз:

Таълим босқичларида Ойбек ҳаёти ва ижодини ўрганиш

Ойбек ҳаёти ва ижодини ўрганишнинг дастурларда акс этиши.

Ойбек ҳаёти ва ижоди умумий ўрта таълим мактабларида, академик лицей ва касб-ҳунар коллежларда анча изчил ва батафсил ўрганилади. Жумладан, умумий ўрта таълим мактабларининг 5-синфида Ойбекнинг «Гулнор опа» ҳамда «Фонарчи ота» ҳикояларини ўрганиш кўзда тутилган. Айни пайтда дастурда ёзувчи ҳақида маълумот бериш ҳам кўзда тутилган. Буларнинг барчаси учун 4 соат вақт ажратилган. Шунингдек, 8- ва 9-синфларда ҳам Ойбекнинг ҳаёти ва ижодини ўрганиш кўзда тутилган.

Буларни қуйидаги жадвалда кўрсатиш қулайроқ кўринади.

Синфлар Дастур мазмун	5-синф	8-синф	9-синф	изоҳ
Ажратилган	4	3	5	Жам и

соатлар				12соат
Таржима и ҳол	Ёзувчи ҳақи-да маълумот	Адиб ҳақида маълумот	Ойбек ҳаёти ва ижоди ҳақида маълумот	
Ўрганила- диган асар номи	«Гулнор опа», «Фо- нарчи ота»	«Навоий»	«Қутлуғ қон» романи Шеърлар. «Чимён даф- тари» шеърӣ туркуми. «Наъматак»	
Асарни ўрганиш мазмуни	«Гулнор опа» ҳикоясида бо-лалар олами-нинг махорат билан ифода- ланиши. Гул-норнинг Яши-рин туйғулари тасвири. Ҳикоя қаҳрамонини нг Гулнор опага бўлган муноса- батада ажойиб инсоний фази- латларнинг балқиб кўри- ниши. «Фонарчи ота» ҳикоясининг бадий ўзига хослиги. Фо- нарчи отанинг эзгу инсоний фазилатлари.	«Навоий» романи- нинг ёзилиши ҳақида муаллифнинг эҳтирос-ли хотиралари. Келти- рилган парчаларда На-воий фаолияти уч қир-расининг ёритилиши: Шоирнинг ижод аҳли билан мулоқотлари, у- ларга ғамхўрлиги, бу-юк асарларининг яра- тилиш жараёни; Наво-ийнинг мамлакатда тинчлик ва осойиш-талиқ, темурийзода-лар ўртасидаги их- тилофларни бартараф қилиш учун олиб бор-ган кураши; унинг давлат арбоби сифа-тидаги фаолияти тас-вири. Романдаги тари- хий ва тўқима қаҳ- рамонларнинг Навоий сиймосини ёритиш-даги ўрни.	«Қутлуғ қон» романининг ижодий тарихи. Романда 1916 йил миллий-озодлик ҳаракати мавзунинг акс этиши. Кенг халқ оммасининг жа-дидчилиқ ғояларини қабул қила олмаганликларига иж- тимоий сабаблар. Ойбек шеъриятида инсон ва табиат тасвири. Лирик қаҳрамон рухий оламининг табиат манзаралари орқали инкишоф этилиши. «Наъматак»-Ойбек лирика-сининг тимсоли сифатида. Ойбек шеъриятида фикр ва туйғу бирлиги. Шоир лирикасининг бадий латофати. Шоир-нинг бадий тасвир воси- таларидан маҳорат билан фойдаланиши.	
Образлар тизими	Гулнор опа образи	Романда шоир образи	Романдаги образлар гала-реяси. Йўлчи ва	

	Фонарчи ота образи	талқини.	Гулнор образларида севги ва вафо мавзуларининг бадий му-жассамланиши. Йўлчи ва Мирзакаримбой образлари. Мирзакаримбой тадбир-корлик, хушёр ақл тимсоли бўлиш билан бирга шафқатсизлик, бемехрлик рамзи сифатида. Мирзакаримбой образида инсонга хос салбий жиҳатларнинг акс этиши. Романда халқ образи. Йўлчи ва оддий халқ вакиллари. Йўлчи ва Абдушукур образлари.	
Асар тили		Асар тилининг жо-зибадорлиги ва давр руҳини етказиб бера олиш қудрати.	Асар тилидаги бадий-услубий бўёқлар фаввораси.	
Услуб	Ҳар иккала ҳикоядаги ёзувчи услубига хос самимият		Асар тилидаги бадий-услубий бўёқлар фаввораси. «Чимён дафтари» XX аср ўзбек лирикасининг шоҳ намуналаридан бири сифатида.	
Аҳамияти	Ҳикоянинг тарбиявий аҳамияти		Романнинг бадий қим-мати. Қаҳрамонлар образини яратиш ва асар компо-зициясини тузишда ёзувчи маҳорати. Ойбекнинг XX аср ўзбек насри ва шеърини таракқиётига қўшган ҳиссаси.	
Назарий маълумот		Тарихий роман	Роман ҳақида маълумот. Табиат	

			лирикаси.	
--	--	--	-----------	--

Биз ушбу жадвалдаги маълумотларни ўрганиш асосида бир қатор хулосаларга кела оламиз. Бу хулосаларимиз асарлар мазмунига ҳам, адибнинг таржимаи ҳолига ҳам, асарнинг таркибий қисмларига ҳам, асар билан боғлиқ бўлган назарий маълумотларга ҳам тегишлидир. Улар орасидаги энг муҳим хулосалар сифатида эса қуйидагиларни ажратиш мумкин:

1. Дастурда Ойбек ҳақида, унинг ижоди ҳақида яхлит тасаввур бериш асосий мақсадлардан бири бўлган.

2. Бунда Ойбекнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида узвийлик ва узлуксизлик тамойилларига риоя этишга жиддий ҳаракат очиқ сезилиб туради.

3. Дастурни тузишда, унга материаллар танлашда педагогика, хусусан, дидактикадаги асосий тамойилларга имкони борича таянишга ва уларни ҳисобга олишга ҳаракат қилинган.

4. Осондан қийинга, соддадан мураккабга томон бориш сингари асосий тамойиллар дастурни тузишга асос бўлиб хизмат қилган.

Шунга қарамай, дастур билан танишиш шуни кўрсатадики, унда бир қатор ноқислик ва етишмовчиликлар ҳам мавжуд. Уларнинг назаримизда бир мунча жиддийроқ бўлганларини эслатиб ўтмоқчимиз. Булар:

1. Адибнинг ҳаёти ва ижодини ўрганишда қатъий мазмун чегаралари кўрсатилиши керак эди. Жумладан, адибнинг таржимаи ҳолини ўрганишда ўз ҳолига ташлаб қўйиш мавжуддек кўринади. Чунки дастурий талабларда таржимаи ҳолнинг қайси жиҳатларига урғу бериш кераклиги кўрсатилган эмас. Дарсликлардаги айрим фактик ва фикрий такрорларнинг дастурдаги мана шу мавҳумлик билан алоқадор ҳолда юзага келганлигини қайд этиш ўринли бўлади.

2. Болаларнинг ёш хусусиятлари айрим ҳолатларда инобатга олинмагандай туюлади. Буни айрим мисолларда кўрсатишга ва изоҳлашга ҳаракат қилайлик. 5-синфда Ойбек ижодидан танланган ҳикоялар, хусусан, уларнинг биринчиси, болаларнинг ёш хусусиятларига унчалик тўғри келмайди. Гарчи ҳикоянинг мазмуни ва мавзуси болалар учун мўлжалланган бўлса-да, ундаги воқеалар тизими 11-12 ёшли болаларнинг синфда муҳокама қилиши учун мақсадга мувофиқ кўринмайди.

2.1. 9-синфда ўрганилиши кўзда тутилган асарларнинг ҳажми ва кўлами ҳам болаларнинг ёш хусусиятларига мос эмас. У ерда кўзда тутилган асарлардан фақат биринчисигина кифоя қилар эди. Ойбек шеърятини, айниқса, бутун бошли бир туркумни таҳлил қилиш учун ажратилган соатлар имкон бермайди.

2.2. Танланган материал билан ажратилган соатлар нисбати орасидаги зиддият. Ниҳоятда кенг маълумотлар беришни ҳамда катта ҳажмдаги материалларни ўрганишни кўзда тутиш албатта ният нуқтаи назаридан жуда яхши. Бироқ унинг амлиётдаги ижроси ўқитувчиларни бир озгина қийнаб қўйишини ҳам назардан қочирмаслик керак.

Буларнинг барчаси дастурларга ўқитувчиларимизнинг ижодий ёндошувлари зарурлигини кўрсатиб турибди. Демак, биз иш жараёнида, бевосита амалиётда ана шу нуқталарга жиддий эътибор беришимиз, ҳар бир синфнинг ўз анъаналари, адабий тайёргарликларидан келиб чиққан ҳолда иш тутишимиз керак бўлади.

1.2. Ойбек ҳаёти ва ижодини ўрганишнинг дарсликлардаги ифодаси.

Ойбек ҳаёти ва ижодининг дарсликларда акс этишини кузатиш ҳам муҳим масалалардан биридир. Чунки, дарслик асосан дастурлар асосида яратилади. Шундай экан, дастур талабалари дарсликларда қандай даражада акс этган?

Биз бу саволга Ойбек ҳаёти ва ижоди мисолида жавоб беришга уриниб кўрамиз.

Дастурлар таҳлилида кўриб ўтганимиздай, Ойбекнинг ҳаёти ва ижоди 5-, 8-, 9-, 11- синфларда ўрганилади. Биз фақат таржимаи ҳолнинг бу дарсликларда берилишини кузатишга ҳаракат қиламиз.

1. Дастлаб эътиборни тортадиган нарс адибнинг расмидир. Нима учундир дарсликларимизда адибнинг бир хилдаги расмлари берилади. Бунинг ўрнига адибнинг ижодий иш билан машғул бўлиб турган бирор ҳолати, ёки унинг бошқа адиблар билан бирга тушган расмларини бериш мақсадга мувофиқ бўлмасмикан?

2. Агар 5-синф дарслигида «У 1905 йилнинг 10 январида Тошкентда туғилган» дейилган бўлса, 8-синф дарслигида «Мусо Тошмуҳаммад ўғли Ойбек 1905 йилнинг 10-январида Тошкент шахрининг Говкуш маҳалласида, бўзчи оиласида туғилди» дейилади. Ушбу тавсифда туғилган жойнинг аниқлаштирилгани, унинг оилавий-ижтимоий келиб чиқишига ҳам эътибор берилгани кўриниб турибди.

3. Оилавий ҳаётда адабиётга бўлган алоҳида эътиборнинг мавжудлиги таъкиди ҳам 8-синф адабиёт дарслигининг афзал томонини кўрсатиб турибди.

4. Адибнинг ўқиш йилларини кўрсатувчи воқеа-ҳодисаларда эса такрорийлик асосий ўринни эгаллайди.

5. Ҳар икки таржимаи ҳолда ҳам шу синфларда ўрганилиши кўзда тутилган асарлар ҳақида ҳеч нарс а дейилмайди. Ваҳоланки, 8-синф дастурида асарнинг яратилиш тарихини эслатиб ўтиш асосий талаблардан бири сифатида уқтириб ўтилган эди.

Булардан келиб чиқадиган хулосалар шундан иборатки, дарсликларда узвийлик ва узлуксизлик тамойилларига риоя этишга ҳаракат қилинган. Шунга қарамай бу тамойил тўлиғича амал қилади дейиш қийин. Уларда такрорийлик элементлари анча устувор. Дарсликларда материалларни беришдаги бир хиллик кўзга ташланади. Ваҳоланки, бунинг ўрнига уларни хилма-хил қилиш, шу орқали ўқувчиларнинг адиб ҳаёти ва ижодига, булар асосида эса умуман адабиётнинг ўзига ҳам қизиқишларини орттириш имконияти яратилган бўлур эди.

Аслида Ойбекнинг ҳаёти ва ижоди ўқувчиларимизнинг билимларини кенгайтиришда ҳам, уларнинг ахлоқий-маънавий фазилатларини шакллантириш ва такомиллаштиришда ҳам ниҳоятда кенг имкониятларга эга. Биргина Ватан ва ватанпарварлик мавзусини олайлик. Ойбекнинг бутун ижоди мана шу мавзунини ёритишга, унинг турли қирраларини ўзига хос тарзда талқин қилишга қаратилган десак муболаға бўлмас. Бу гап Ойбекнинг эпик асарларига қанчалик тегишли бўлса, унинг лирикасига ҳам шу даражада тааллуқлидир. Биргина «Ўзбекистон» шеърини эслайлик. (Вақт имконияти бўлса шеър таҳлил қилинади)

Умуман, адабиётшуносларимиз, Ойбек таваллудининг 100 йиллиги муносабати билан жуда катта ишларни амалга оширишди. Бу масалада методист–олимларимиз таълим босқичларида дарс бераётган, тарбиявий ишлар билан шуғулланаётган касбдошлари олдида қарздор бўлиб турибди.

Тавсия этиладиган адабиётлар:

2. Абдурахмонов Ғ. Ойбек асрларининг тили ва услуби. – Ойбек ижодининг маънавий-маърифий аҳамияти. Илмий конференция маърузалари тезислари. Тошкент, Фан, 2005. 28-32-бетлар

3. Жўраев К. Мактабда Ойбекнинг ҳаёти ва ижодини ўрганиш. Ўқитувчилар учун методик қўлланма. Т.: Ўқитувчи, 1974.

4. Мирвалиев С. Ойбек-романнавис – Ойбек ижодининг маънавий-маърифий аҳамияти. Илмий конференция маърузалари тезислари. Тошкент, Фан, 2005. 10-13-бетлар

5. Мўминов Ғ. – Ойбек ва халқ оғзаки ижоди. – Ойбек ижодининг маънавий-маърифий аҳамияти. Илмий конференция маърузалари тезислари. Тошкент, Фан, 2005. 25-28-бетлар

6. Каримов Н., Мамажонов С., Назаров Б., Норматов У., Шарафидинов О. XX аср ўзбек адабиёти тарихи. – Т.: Ўқитувчи, 1999, 196-224-бетлар

7. Каримов Н. Ойбекнинг XX аср ўзбек адабиёти тараққиёти тарихидаги ўрни. – Ойбек ижодининг маънавий-маърифий аҳамияти. Илмий конференция маърузалари тезислари. Тошкент, Фан, 2005. 3-6-бетлар– Ойбек ижодининг маънавий-маърифий аҳамияти. Илмий конференция маърузалари тезислари. Тошкент, Фан, 2005. 3-6-бетлар

8. Назаров Б. Ойбек ижодини ўрганиш муаммолари. – Ойбек ижодининг маънавий-маърифий аҳамияти. Илмий конференция маърузалари тезислари. Тошкент, Фан, 2005. 6-10-бетлар

9. Норматов У. Адибнинг университет даври ижодий тафаккуридаги эврилишлар. – Ойбек ижодининг маънавий-маърифий аҳамияти. Илмий конференция маърузалари тезислари. Тошкент, Фан, 2005. 13-17-бетлар

10. Расулов А. Биографик метод ва Ойбек ижодини ўрганиш масалалари. – Ойбек ижодининг маънавий-маърифий аҳамияти. Илмий конференция маърузалари тезислари. Тошкент, Фан, 2005. 32-36-бетлар

11. Раҳимжонов Н. Ойбек шеъриятида гўзаллик концепцияси. – Ойбек ижодининг маънавий-маърифий аҳамияти. Илмий конференция маърузалари тезислари. Тошкент, Фан, 2005. 19-22-бетлар.

12. Сабирдинов А. Ойбек дostonларининг бадиий-услубий хусусиятлари. Тошкент, Истиқлол, 2003.

13. Тўйчиев У. Ойбекнинг шеър узилиши – Ойбек ижодининг маънавий-маърифий аҳамияти. Илмий конференция маърузалари тезислари. Тошкент, Фан, 2005. 36-38-бетлар.

14. Ҳаққул И. Ойбек – Навоийшунос. – Ойбек ижодининг маънавий-маърифий аҳамияти. Илмий конференция маърузалари тезислари. Тошкент, Фан, 2005. 17-19-бетлар

15. Умумий грта таълимнинг ДТС ва гкув дастури. Таълим тараққиёти ахборотномаси. Тошкент, Шарқ, 1999, 1-мутахассислик сон

16. Ҳусанбоева Қ. Ўқувчиларни мустақил фикрлашга ўргатиш. – Т.: 2004, 11-12-бетлар

17. Kattabekov A., Yoʻldoshev Q., Boltaboyev H. Adabiyot. 8-sinf uchun (darslik-majmua). – Т.: Оʻqituvchi, 2001. - 448 b.

18. Shojalilov A., Toshmatova G., Matjonov S., Sariyev Sh. Oʻqish kitobi, 4-sinf uchun darslik, - Т.: Оʻqituvchi, 2003. -336 b.

19. Umumiy oʻrta taʼlim maktablarining 5-9-sinflari uchun Adabiyotdan oʻquv dasturi.- // Maʼrifat gazetasi, 2006- yil, 4-Oktabr.

20. Umumiy oʻrta taʼlim maktablarining 5-9-sinflari uchun Adabiyotdan oʻquv dasturi.- // Maʼrifat gazetasi, 2006- yil, 7-Oktabr.

21. Umumiy oʻrta taʼlim maktablarining 5-9-sinflari uchun Adabiyotdan oʻquv dasturi.- // Maʼrifat gazetasi, 2006- yil, 11-Oktabr.

22. Yoʻldoshev Q. «Adabiy saboqlar. 8». Umumtaʼlim maktablarining 8-sinf «Adabiyot» darsligi uchun metodik qoʻllanma. - Т.: Sharq, 2004. – 160 б.

5-6-маъруза. Олий таълимда машғулотларни ташкил этиш йўллари

Дарс ўқув масади: талабларни олий таълимдаги машғулотларни ташкил этиш методикаси билан танитириш.

Тушунча ва таянч иборалар: олий таълим, маъруза, амалий машғулот, лаборатория иши, коллоквиум, жорий ва оралиқ баҳолаш, якуний назорат.

Асосий саволар:

1. Олий таълимдаги машғулот турдлари ҳақида маълумот.

2. Маъруза ва унинг турлари. Уларга қўйиладиган талабалар.

Амалий машғулотларнинг моҳияти, турлари, уларга қўйиладиган талабалар.

Олий таълимда машғулотлар маъруза, амалий машғулот, семинар, мустақил иш бўлимларга бўлинади. Машғулотларнинг барча турлари ҳар бир бўлимга оид хусусиятларнинг ички ва ташқи омилларига боғлиқ ҳолда ташкил қилинади.

Олий таълимда маъруза машғулотлари айрича аҳамият касб этади. **Маърузани** режалаштираётганда биринчи навбатда унинг мазмунига аҳамият берилади. Ўқув дастурларида талабанинг ҳозиргача олган билимлари ва унинг бундан кейин эгаллаши лозим бўлган билим, кўникма ва малакаларини назарга олган ҳолда тегишли кўрсатмалар берилади. Бу кўрсатмалар маърузанинг мазмунига ҳам, уни ташкил этиш методикасига ҳам алоқадор бўлиши мумкин.

Маърузани талабаларга етказишнинг методикаси иккинчи даражали масалалар қаторига кирмайди. Аслида, олий таълимда таҳсил олаётган талабанинг олам ҳодисаларига диалектик ёндашуви, уларга нисбатан танқидий нуқтаи назарнинг шаклланиши ва такомиллашуви кўп жиҳатдан лекция машғулотларининг ташкил этилишига ҳам боғлиқдир. Маърузаларда ҳодисаларнинг асл моҳияти қанчалик теран очиб берилса, уларга ёндашувларнинг хилма-хиллиги ҳамда бу хилма-хилликларнинг сабаблари қанчалик аниқ ва ишонарли ёритилса, талабанинг шу соҳага бўлган қизиқиши ҳам, унинг мазкур ҳодисаларга нисбатан шахсий нуқтаи назари ҳам шунчалик ортиб ва реаллашиб боради.

Таълимнинг қайси босқичида бўлмасин, маъруза ва суҳбатлар жараёнида ўқитувчи асар мазмунини айтиб беришдан тийилиши керак. Машхур рус методисти А.Д.Алферов айтганидай: «Биз дарсликларда адабий асарларнинг мазмунини баён этишни нопедагогик иш деб ҳисоблаймиз; ... бундай баён ҳеч қачон ёзувчининг ўзи чеккан дардларни туйишга мажбур қила олмайди, бунинг устига у ўқувчидан асл манбага мурожаат қилиш эҳтиёжини тортиб олади (ахир у асар мазмунини билади-да!) Бундай баён ёшларни адабиётнинг руҳи бўлган жонли, ижодий таъсирни ўз танида ҳис этиш имконидан маҳрум қилади»¹. Бу фикрлар фақат дарслик ва қўлланмалар учун эмас, балки маъруза ва суҳбатлар учун ҳам тўлалигича тааллуқлидир. Маърузаларнинг янги, замонавий ахборот ва педагогик технологиялар асосида ташкил этилиши бугуннинг энг муҳим талабларидан биридир.

Маърузалар ўқув дастури асосида шаклланади. Уларнинг тартиби ва мазмуни давлат таълим стандарти, намунавий дастур ва ишчи ўқув дастурларида акс этади. Буни шундай ифодалаш мумкин:

Намуна сифатида биз битта мавзунинг матнини келтиришимиз мумкин:

Маъруза мавзуси: «Лирик асарларни ўрганиш» (2 соат)

Мақсад: талабаларга лирик асарларни ўрганишнинг ўзига хос хусусиятлари ҳақида маълумот бериш, уларда таълимнинг турли босқичларида лирик асарларни таҳлил қилишга оид кўникма ва малакаларни шакллантириш. Ушбу мақсадни амалга ошириш учун бир қатор вазифалар белгиланиши керак. Буни биз иш режаси сифатида тавсия этишимиз ҳам мумкин:

Р е ж а :

1. *Лирик асарларни жанр хусусиятларига кўра ўрганиш.*
2. *Лирик асарларни қабул қилишининг ўзига хос хусусиятлари.*
3. *Поэтик матнни таҳлил қилиш йўллари.*
4. *Лирик асарларни ўрганишдаги педагогик техника.*
5. *Лирик асарларни мактабда ўрганишнинг ўзига хос хусусиятлари.*
6. *Лирик асарларни академик лицей ва касб ҳунар коллежларида ўрганишнинг ўзига хос хусусиятлари.*

¹ Қаранг: Семёнов А.Н., Семёнова В.В. Вопросы и задания по методике преподавания литературы. – М.: ВЛАДОС-ПРЕСС, 2003, с. 22.

7. Лирик асарларни олий таълимда ўрганишнинг ўзига хос хусусиятлари.

Маъруза ўз олдига қўйган мақсад ва вазифалар муайян натижаларни ҳам кўзда тутди. Шунинг учун ҳам педагог бу натижаларни аниқ тасаввур этиши керак. Мазкур машғулот учун қуйидаги натижаларни режалаштириш мумкин:

Талаба қуйидагиларни билиши керак:

- лирик асарларнинг жанр хусусиятларини ҳамда бу хусусиятларни таълимнинг турли босқичларида эътиборга олишни;

- лирик асарларни қабул қилишда ҳар бир ўқувчининг индивидуал хусусиятларга эгаллиги ва бу хусусиятларни таълим жараёнида назарда тутишни;

- лирик асарларни таҳлил қилишнинг педагогик асосларини билишни;

Маъруза матнининг мазмуни:

Бизда шеърӣ жанрлар, лирик асарлар ҳақида ёзилган тадқиқотлар нӣҳоятда кўп. Бу бежиз эмас. Аслида бизнинг адабиётимиз тарихи том маънодаги лирик асарлар тарихи десак муболаға бўлмайди. Классик адабиётимиздаги ғазал минг йиллар давомида адабиётимизнинг бутун куч ва кудратини, тилимизнинг назокат ва тароватини кўрсатадиган бир белги, кўрсаткич бўлиб келганлиги бунинг ёрқин бир далилидир.

Лириканинг ўзига хос хусусиятлари нималардан иборат? Дастлаб шу саволга жавоб бериб кўрайлик. Бунинг учун назарий китобларни варақлашга тўғри келади. Биз «Адабиётшунослик терминлари луғати, адабиётшуносликка кириш, адабиёт назариясига оид дарсликлардаги таърифлар билан қизиқамиз. Мана улар:

Жамол Камолда:

«Қадим Юнонистонда лирика мусиқа ва рақс санъатлари билан узвий, чамбарчас ҳаёт кечирган экан, Шарқда ҳам шундай бир ҳолни кузатиш мумкин. Шарқда энг буюк мутасаввуф шоир Мавлоно Жалолиддин Румий ҳам ўзининг сўфиёна ғазалларини рубоб жўрлигида, рақсга тушиб айтган. Ўзбек халқининг севимли классик шоири Бобораҳим Машраб ўз шеърларини танбур оҳанглари билан орасталаб куйлаб юргани эл орасида маълум.

Лирика инсон ўз шахсини таниган, ўзини шахс сифатида англаган, ўзини олам ичра яна бир олам деб билган ва ташқи, объектив оламга янгича қараган шароитларда пайдо бўлади... Лирика парвозини ҳамиша жамият ҳаёти белгилайди»¹.

Тўхта Бобоевда :

«Лирика (Юнон лирисжс – лира жўрлигида куйлаш) – бадий адабиётнинг асосий турларидан бири бўлиб, бирор ҳаётӣ воқеа-ҳодиса таъсирида инсон қалбида туғилган руҳӣ кечинма, фикр ва туйғулар орқали воқеликни акс эттиради»².

Дилмурод Қуронова:

¹Жамол Камол. Лирика. - // Адабиёт назарияси. Икки томлик, II том, Адабий-тарихӣ жараён, Тошкент, Фан, 1979, 237-238-бетлар.

² Т.Бобоев Адабиётшунослик асослари. – Тошкент, Ўзбекистон, 2002. 477-бет

«Лирика (юн. чолғу асбоби) адабий тур сифатида қадимдан шаклланган бўлиб, ўзининг бир қатор хусусиятларига эгадир. Лириканинг белгиловчи хусусияти сифатида унинг туйғу кечинмаларни тасвирлаши олинади. Яъни эпос ва драмадан фарқли равишда лирика воқеликни тасвирламайди, унинг учун воқелик лирик қаҳрамон руҳий кечинмаларининг асоси, уларга туртки берадиган омил сифатидагина аҳамиятлидир»¹.

«Адабиётшуносликка кириш»да:

«Лирик турга кирувчи асарлар одатда кичик ҳажмли бўлишига қарамай, турмушни бадий, образли акс эттиришнинг барча хусусият ва белгиларига эга. Лирик турга кирувчи асарларда конкрет индивидуал кечинмалар орқали типик кечинмалар ифодаланади. Шу орқали лирик асарда бадий умумлаштириш вужудга келади»².

Эркин Худойбердиевда:

«... лирик тур хусусиятлари асосан тўртта:

1. Лирика ва эпосда ҳам объектив ва субъектив дунё акс этади, лекин эпосда биринчиси, лирикада иккинчиси биринчи ўринга чиқади. Чунки лирика ўз-ўзини ифодалашдир, аммо дунё лирикага лирик қаҳрамоннинг онги орқали ўтади, «мен» тилидан аён бўлади»...

2. Лирика эмоционал-ҳиссий (медитатив) фикрлашдир, яъни у ички олам, қалб диалектикаси аксидир. Дунёдаги зиддиятлар дилга кўчади; лирика ички поэзиядир, руҳий ҳолат ойнасидир.

3. Эмоционал - ҳиссий фикрлаш шахсий кечинма тусини олади, яъни лирика негизида кечинма туради, ҳаёт шеърда кечинма шаклида акс этади, кечинма лирик таъриф ва лирик образга айланади, шу сабабли, шахсий кечинма ўзига хос типик тарзга киради, одамлар бу кечинмада ўзини кўради, уни ўзиники қилиб олади. Баъзи шоирнинг кечинмалари ҳаётга нисбатан тор, баъзилариники кенг бўлиши мумкин. Кечинмалари бой, теран шоир лирикасининг халқчиллиги ва умуминсонийлиги ортади.

4. Эмоционал-ҳиссий фикрлаш ҳис ва фикр муносабати маҳсулидир. Ҳаёт доимо шоирда қувонч ё нафрат ҳиссини кўзғайди, ҳис эса аста-секин фикр ва хулосага айланади. Ҳис кўнгилдаги тўлқинланиш ҳосиласидир. Шеърдаги ҳис тингловчида ҳам худди шундай ҳис туғдиради. Бу эса шеърдаги бадий идрок ва эстетик таҳлил ҳам лирик умумлаштиришдан келиб чиқади. Булардан келиб чиқадиган хулосаларни қўйидагича умумлаштириш мумкин:

- лириканинг бошқа санъат намуналари билан алоқадорлиги очик сезилиб туради;

- лирика қанчалик индивидуал, хусусий ҳолатларни акс эттиришига қарамай, унда жамият ҳаётининг ифодаси акс этган бўлади;

- лирик асарлар инсон ҳис-туйғуларини жуда аниқ ва ёрқин тасвирлаши билан ажралиб туради;

¹ Курунов Д. Адабиётшуносликка кириш. Тошкент, А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. 2004, 183-бет.

² Шукуро в Н., Ҳотамов Н., Холматов Ш., Маҳмудов М. Адабиётшуносликка кириш. Тошкент, Ўқитувчи, 1979. 179-бет.

- улардаги туйғу ва кечинмалар тасвири ҳаётий воқеалар тасвирини иккинчи даражага ўтказиб қўяди;

- уларда том маънодаги ривожланиб борадиган сюжет мавжуд бўлмайди;

- қисқача қилиб айтганда, уларда ўзига хос шеърий нутқ амал қилади.

Абу Наср Фаробий шеъриятнинг ўзига хослиги ҳақида мулоҳаза юритар экан, жумладан, шундай дейди:

«...исботда илм, тортишувда иккиланиш, риторикада ишонтириш қанчалик аҳамиятли бўлса, шеъриятда ҳам ҳаёл ва тасаввур шунчалик зарур бўлади. Баъзида инсон феъли кўпроқ ҳаёл суришга боғлиқ бўлади. Бу шундайки, инсон бир нарсани бошқа бирор нарсада бор, деб тасаввур қилади. Бунинг натижасида у нарсаларнинг борлиғи ҳис ва исбот тасдиқлагандагина унинг ўша нарсада борлиғига ишониб, ўшандай қилиш мумкин. Ҳатто бу ишда унинг борлиғи Ёлғон бўлиб, фақат ҳаёл қилинган тақдирда ҳам, бу ҳаракат – феълни амалга оширади»¹.

Тадқиқотчи олим А.Шаропов ёзганидай: «лирик кечинма оқими поэтик тасвир орқали ўқувчида юзага келадиган руҳий ҳаяжон тўлқинларида ўз ифодасини топади. Поэтик тасвирнинг ҳаққонийлиги, унинг характери, аниқлиги ёки ёрқинлиги, босиқлиги ёки кўтаринкилигига қараб, ўқувчида бир-бирига ўхшамайдиган, бир-бирини такрорламайдиган руҳий кайфият ҳосил бўлади. Бу ранг-баранглик, биринчидан, шоирнинг борлиқ воқеа-ҳодисаларни ҳис қилишдаги ўзига хослиги, бетакрорлиги билан узвий боғлиқ бўлса, тўғрироғи, объектив ёки субъектив моментнинг белгиловчилиги билан изоҳланса, иккинчидан, давр талаби, ўқувчи руҳий дунёсининг ранг-баранг қатламлари, унинг бадиий диди савияси билан боғлиқдир»².

Шу ўринда яна бир тадқиқотчининг мулоҳазаларини кузатиш ўринли кўринади. Унинг ёзишича, «бадиий асарда объект ва субъект тили терминлари (бу ерда «тил» сўзи нутқ маъносида) қўлланади. Адабий турлар – лирика, эпос ва драма тили ўртасидаги айирма ҳам айнан шу нуқтадан – объект ва субъект нутқидан бирининг доминантлик (устунлик) қилишидан бошланади. Субъект – муаллиф, объект - қаҳрамонлар эканлигини назарда тутсак, лирикада субъект нутқи ҳукмронлик қилишини сезиш қийин эмас. Лирик асарларда бевосита реал-ҳаёт воқеа-ҳодисалар баёни эмас, балки ана шу воқеа-ҳодисалар натижасида муайян бир шахс қалбида туғилган ҳис-ҳаяжон, туйғу-кечинмалар тасвири берилади. Демак, муайян ҳис-туйғу айрим олинган бир кишиники - субъектники, шу ҳис-туйғуни ифодаловчи ҳам субъектнинг ўзи. Масалан, Абдулла Ориповнинг «Чорлаш» шеъридан:

Дўсти ғариб, кел, қўлингни тут,
Юрагингда ёқай аланга,
Кел, бир зумга дунёни унут,
Кўтарайин сени баландга.

¹ Абу Наср Фаробий. Шеър санъати. Арабчадан таржима, изоҳ ва муқаддималар муаллифи А.Ирисов. Тошкент, Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979, 18-бет.

² Шаропов А. Оламлар ичра оламлар. Рисола. Тошкент, Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1978, 41-42-бетлар.

Кўриниб турибдики, нутқ муаллифи – лирик қаҳрамон. «Дўсти ғариб» га ҳамдардлик туйғуси ифода этилган бу ўн иккилик бошдан-охир шу лирик қаҳрамон монологидан иборат. Айрим ҳоллардагина лирик асарларда (воқеабанд шеър ёки ғазалда) қаҳрамон (объект) нутқи кўриниб қолди, аммо у барибир субъект нутқидан кейинги ўринда туриши билан характерланади. Шу маънода лирика тилини субъект тили дейиш мумкин»¹.

Лириканинг бу хусусиятлари таълим жараёнида эътиборга олинishi шарт. Психологларнинг таъкидлашича, IV-VI синф ўқувчилари VII-VIII синф ўқувчиларига қараганда лирик асарларни тушунишга ва ўқишга мойилроқ бўлади. Бу мойиллик IX-XI синф ўқувчиларида яна янгидан ривожланиб боради.

Демак, таълим жараёнида бу хусусиятларни эътиборга олиш, керак бўлса, улардан ўз ўрнида ва унумли фойдаланиш лозим. Шеър – эмоционал кайфият ифодаси. Бу кайфиятни ўқувчиларга юктира олиш эса ўқитувчининг маҳоратига боғлиқ.

Шеърый асар бир кишининг – шоирнинг олами ўзига хос кўриши натижасида юзага келган ҳосиладир. Ҳамма гап шу ўзига хос қараш ва кўришни англаб, ҳис қилиб етишда холос. Ана шу конкрет битта одамга тегишли туйғулар, ҳиссиётлар айна пайтда бутун инсониятга, ҳамма одамларга бир хилда алоқадорлигини англаш шеърни ҳис қилишдаги биринчи қадам, дастлабки одим бўлади.

Шеърый асарни англаш, ундаги муаллиф кўзда тутган ниятни, мақсад ва вазифаларни тушуниб етиш, шеър ғоясининг маъзини чақиш уни ўқишдан, янада аниқроғи ифодали ўқишдан бошланади.

Имкони бўлса, шеърый асарни профессионал актёрлар, таниқли сўз усталари, ўрни билан эса уларнинг мусика ёрдамидаги ижросидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Шунда шеърый асардаги ритм, товушлар уйғунлиги, сўзнинг кўп маънолилиги, айна пайтда ҳар бир сўз ва товушнинг жаранги, янги сўзнинг оҳори осонроқ ва таъсирлироқ тарзда намоён бўлади. Худди шунинг учун ҳам лирик асарларни қайта ҳикоялаш, «унинг мазмунини ўз сўзи билан айтиб бериш» мумкин эмас. Бу фикрни таниқли адабиётшунос У.Норматов Эркин Воҳидовнинг юмористик шеърлари мисолида шундай изоҳлайди: «Чинакам лирик шеър маъносини наср ёки илм-фан йўлига кўчириш, уни қайта сўзлаб бериш мумкин бўлмагандек, чин юмористик – ҳажвий асар бисоти ҳам ҳар қанча уринманг, қайта сўзлаганда тароватини йўқотади. ...ўзбекона халқ юморининг камалакдек товланишларини, Эркингагина хос ғоят нозик лутф, беозор қочирим, ишоралар, истехзо, пичинг, захарханда, киноя-кесатикларини фақат матн бағрида, уни ўқиш, эшитиш жараёнидагина уқиш, ўқиб яйраш, хандон отиб завқ-шавққа тўлиш мумкин, холос»².

¹ Ғаниев И. Фитрат драмалари поэтикаси. – Тошкент, Фан, 2005, 180-181- бетлар.

² Норматов У. Шоир табассуми. – Сўз сеҳри. Эркин Воҳидов ҳаёти ва ижодига чизгилар. Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи Ҳ.Болтабоев. Тошкент, Ўзбекистон Миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2006, 41-бет

Шеърӣ асарларни таҳлил қилишда ўқувчиларнинг ёши алоҳида эътиборда тутилиши керак. Мисол тариқасида академик лицейларнинг ўқувчиларини оладиган бўлсак, уларнинг қалбига лирик асарлар моҳиятини сингдиришда мантикийлик ва эмоционалликни қўшиб олиб боришнинг самарали бўлишини таъкидлаш жоиз.

Бу ёшда уларга шеърӣ асарнинг образлар тизими ҳақида гапириш, муҳокама ва мунозараларни шу соҳага буриш ўринли бўлади. Айни пайтда шеърнинг эмоционал-образли қирраларидан назарӣ тушунчалар томонга ўтиш имконияти ҳам мавжуд бўлади. Назарӣ тушунчалар асосида шеърӣ асар образларини тушуниш томон бориш ҳам амалиётда синовдан ўтган ва ўзини оқлаган усуллардан ҳисобланади. Буни Навоӣ ғазаллари мисолида кўриб чиқишимиз мумкин.

Академик лицейларнинг иккинчи босқичида ўқиётган ўқувчилар умумий ўрта таълим мактабида Ҳамид Олимжон, Шукрулло, Мақсуд Шайхзода, Атоӣ, Бобур, Муқимий, Ғафур Ғулом, Миртемир, Усмон Носир, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Хуршид Даврон, Зулфия, Абай, Азим Суюн ва бошқа турли давр ва турли йўналишларда ижод қилган шоирларнинг шеърлари билан танишиб улгурган бўлишади. Айни пайтда улар мумтоз шеъриятнинг жанрий бўлинишларини, аруз вазнида ёзилган асарларни ҳижоларга бўлиб ўрганишни, шеър тузилишига оид тушунчаларни ўзлаштирган бўлишади.

Навоӣ ижодига оид дарслар воситасида ўқувчилар онги ва тасаввурида буюк адиб сиймосини – унинг ижодий қиёфасини шакллантириш мумкин бўлади.

Навоӣнинг ташқи қиёфаси унга замондош бўлган санъаткорлар томонидан чизиб қолдирилган. Имкони бўлса, дарсда шу расмлардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ бўлади. Адибнинг сўз воситасидаги портрети эса кўплаб ижодкорларда мавжуд. Биз Ойбек ижодига («Навоӣ» романи) мурожаат қилишимиз мумкин.

Бобурнинг «Бобурнома» сидаги таъриф ҳам асқотади:

«Алишербек назири йўқ киши эрди. То туркий тил била шеър айтибтурлар, ҳеч ким ончалиқ кўп ва хўп айтқон эмас».

Навоӣнинг шахсий фазилатлари, алоҳида қобилият ва иқтидори ҳақида ҳам мутахассислик тўхташ жоиз. Айниқса унинг зеҳни, хотираси ҳақидаги тарихий фактлар ўқувчиларнинг қалбига кучли таъсир кўрсатади ва бу ҳолат уларнинг адиб ижодига бўлган қизиқишларини оширувчи омил бўлиб хизмат қилади. Шунга кўра адибнинг ёд олган асарлари, замонавий ва ўтган адиблардан ёд олинган шеърларнинг миқдори ҳақидаги мулоҳазаларни уларга етказиш ўринли бўлади.

Навоӣ фавқулодда қобилият эгаси бўлган. Унинг иқтидори чеку чегара билган эмас. У жуда эрта шуҳрат қозонган. Ўзидан бир неча марта катта ёшда бўлган замондошлари унинг иқтидорини тан олишган, унга қойил қолишган.

Навоӣ шеърияти билан мулоқот ўқувчиларнинг ички оламларининг, маънавиятининг бойишига катта ҳисса қўшади.

Навоийнинг ватан ва ватанпарварлик ҳақидаги шеърлари фақат ўша давр кишисининг кечинмалари сифатидагина эмас, балки бугунги авлод, хусусан, ёшлар учун ҳам ибрат ва намуна мактаби бўлиши табиийдир. Ўқувчилар онгига мана шу ҳолатлар етказилиши керак.

Гурбатда ғариб шодмон бўлмас эмиш,
Эл анга шафику меҳрибон бўлмас эмиш.
Олтун қафас ичра гар қизил гул битса,
Булбулға тикандек ошиён бўлмас эмиш.

Шеърни таҳлил қилиш жараёнида унинг юзага келишига омил бўлган ҳаётий воқеаларнинг тилга олиниши ҳам шеър моҳиятини англаб етишда асосий таянч нуқталаридан бири бўлиши мумкин. Аммо ҳар бир шеър остидаги руҳий ҳолатни аниқлаш ва англаб етишнинг анча қийинлиги, баъзан эса умуман мумкин бўлмаслигини ҳам эътироф этиш керак.

Навоий шеърляти туйғулар ва фикрларнинг етуклиги, табиийлиги, фавқуллодда гўзал ва таъсирчанлиги, сўз маъноларининг камалакдек товляниши билан ажралиб туради.

Кўргали ҳуснунгни зору мубтало бўлдум санга,
Не балолиғ кун эдиким, ошно бўлдум санга.
Ҳар неча дедимки, кун-кундин узай сендин кўнгул,
Ваҳки, кун-кундин батаррак мубтало бўлдум санга.
Ман қачон дедим, вафо қилғил манга, зулм айладинг,
Сен қачон дединг, фидо бўлғил манга, бўлдум санга.
Қай пари пайкарга дерсан телба бўлдунг бу сифат,
Эй пари пайкар, не қилсанг қил, санга бўлдум, санга.
Эй кўнгул, тарки насиҳат айладим, овора бўл,
Юз бало етмаски, мен ҳам бир бало бўлдум санга.
Жоми Жам ичра Хизр суйи насибамдур мудом,
Соқие, то тарки жоҳ айлаб гадо бўлдум санга.
Ғусса чангидин навое топмадим ушшоқ аро,
То Навоийдек асиру бенаво бўлдум санга.

Шеър ифодали ўқилгач, саволлар устида ишлаш мумкин бўлади:

1. Шеърни ўқиш натижасида сизда қандай туйғулар пайдо бўлди? Шеърда қандай образлар мавжуд?
2. Биринчи байт мазмунини қандай изоҳлаш ёки шарҳлаш мумкин?
3. Шеър мавзусини аниқланг. Унга қандай сарлавҳа қўйиш мумкин деб ўйлайсиз? Қўйган сарлавҳангизни асослаб бера оласизми?
4. «Балолиғ кун» ифодасини изоҳлаб беринг. Шеърда яна қандай сифатлашлар қўлланган? Улар қандай вазифаларни адо этмоқда?
5. Шеърнинг қофияси ва радифларини аниқланг. Нима учун айти шу сўзларнинг қофияда қўлланганлигини изоҳлаб беринг.
6. Байтлар орасида мантикий боғланиш борми? Уни қандай изоҳлаш мумкин. Байтдан байтга ўтган сари шоирнинг ички кечинмалари тасвирида қандай ўзгариш ва янги қирралар кузатилади? Изоҳлаб беринг.
7. Ҳазалда қандай тасвир воситалари қўлланган? Улар қандай бадиий-эстетик вазифаларни бажармоқда?

8. Ғазалнинг тили, унда қўлланган сўзларнинг эмоционал-экспрессив томонлари ҳақида нималарни айта оласиз?

Навоийнинг мазкур ғазали лирик кайфиятнинг ўзига хос ифодаси сифатида алоҳида эътиборга моликдир. Мана шу кайфиятни туғдириш учун шеър ифодали ўқилади. Аммо ифодали ўқиш таъсирини ошириш, ғазалнинг онгли тарзда ўзлаштирилишини таъминлаш учун ўқувчиларга асардаги нотаниш ёки тушунилиши қийин бўлган сўзлар луғатини туздириш ҳам мақсадга мувофиқ бўлади. Бунда қуйидаги сўз, сўз бирикмаси, айрим тушунча ва гапларни ажратиб олиш мумкин: *батаррак, бўлдум, ваҳки, жоми Жам, кун-кундин, мубтало, мудом, наво, не балолиғ кун, овора бўл, ошно, пари пайкар, соқий, тарки жоҳ айлаб, тарки насиҳат айладим, узай сендин кўнгул, ушишқ, Хизр суйи, юз боло етмаски, мен ҳам бир боло бўлдум санга, қай, гусса чанги, ҳар неча*. Бу сўзларни ҳозирги ҳолатдагидек, яъни алифбо тартибида ҳам, байтлар таркибида учраш навбатига кўра изоҳлаш ҳам мукин.

Ифодали ўқишдан сўнг унинг байтма-байт таҳлилига ўтиш мумкин.

Кўргали ҳуснунгни зору мубтало бўлдум санга,

Не балолиғ кун эдиким, ошно бўлдум санга.

Матлаънинг биринчи мисрасида ошиқ кўнгилнинг соғинчли иштиёқлари, ёрга бўлган дил талпинишлари ўз ифодасини топган бўлса, кейинги мисрада мазкур ошиқликдан пушаймонлик акс этган. Бу оҳанг ёрни илк марта кўрган кунга берилаётган баҳода («не балолиғ кун эдиким») мужассамлашган. Қофияга «мубтало» ва «ошно» сўзларининг сурилиши мазкур мотивни бўрттириб тасвирлашга хизмат қилади. Мисралар охирида такрорланаётган радиф – «бўлдум санго» мазкур кечинмаларнинг бевосита сўзловчи – лирик қаҳрамонга дахлдорлигини, шунингдек, бу туйғуларга сабаб бўлган йўналиш (сен) ни таъкидлаб туради. Аммо бу ердаги пушаймонликнинг оний лаҳзаларга оидлигини ҳам унутмаслик керак. Кейинги бандларда ундан асар ҳам қолмайди. Аксинча уларда лирик кайфиятнинг бошқа қирралари янада теранроқ очиб берилади.

Энди бевосита лирик қаҳрамоннинг умумий ҳолати тасвирига ўтилади:

Ҳар неча дедимки, кун-кундин узай сендин кўнгул,

Ваҳки, кун-кундин батаррак мубтало бўлдум санга.

Бу ерда ишқий кечинмаларнинг ўзига хос тасвири мавжуд. У инсон – лирик қаҳрамон руҳиятидаги ўзгаришларнинг тадрижини кўрсатиб бермоқда. Навбатдаги байтда ҳам шу руҳ давом этади. Энди лирик қаҳрамон ва унинг нутқи йўналтирилган шахс – маъшуканинг ўз сўзлари орқали инкишоф этиш йўли танланади:

Ман қачон дедим, вафо қилғил манга, зулм айладинг,

Сен қачон дединг, фидо бўлғил манга, бўлдум санга.

Матлада бошланган мен ва сен зиддияти барча байтларда давом эттирилган. Фақат олдинги мисраларда бу зиддиятга кучли урғу тушмаган эди. Ушбу байтда эса айни шу ҳолатнинг бўрттириб тасвирланиши кузатилади. Бу бежиз эмас – навбатдаги байтдан бошлаб лирик «мен»га алоҳида эътибор жалб қилинади. Туйғулар ифодаси шу байтдан бошлаб янада қуюқлаштирилади. Лирик қаҳрамон бунга бевосита маъшукка мурожаати воситасида эришади:

Қай пари пайкарга дерсан телба бўлдунг бу сифат,
Эй пари пайкар, не қилсанг қил, санга бўлдум, санга.

Мазкур мурожаат ёнида сўзлар такрори, улар воситасидаги мантикий кайтариқ лирик қаҳрамон муддаосининг тўла ва таъсирчан ифодаланишига хизмат қилади.

Кейинги байтда ҳам мурожаат қилиш усули қўлланган. Бироқ, бу мурожаат энди ёрга эмас, балки лирик қаҳрамоннинг ўзигадир. Ўз-ўзига мурожаат шакли сифатида **кўнгил** танланган:

Эй кўнгул, тарки насихат айладим, овора бўл,
Юз бало етмаски, мен ҳам бир бало бўлдум санга.

Бу ерда зиддият юз ва бир ўртасида содир бўлмоқда. Кейинги байтда эса зиддиятнинг мантикий кучи яна бир пардага кўтарилади. Одатда, Жоми Жамга мушарраф бўлган киши ҳеч нарсага муҳтожлик сезмайди. Айниқса, унинг ёнида «Хизр суйи» ҳам мавжуд бўлса, бу энди ҳар нарсага имкон дегани билан баробардир. «Хизр суйи» Навоийнинг бошқа ғазалларида «хайвон суйи», «Тириклик суйи», «оби ҳаёт» шаклларида ҳам ифодаланади. У «гўё одамзод ичганда абадий умр топадиган афсонавий ер ости мамлакатининг чашмаси»дир. «Тасаввуфда у ишқ-муҳаббат булоғи, ҳақиқат нурининг манбаини англатади»¹. Шунга қарамай у соқий ҳузурида бир гадо холос.

Жоми Жам ичра Хизр суйи насибамдур мудом,
Соқийё, то тарки жоҳ айлаб гадо бўлдум санга.

Соқий сўзи луғавий маънода май қуйиб берувчи дегани бўлса-да, ушбу сўз тасаввуф адабиётида асосан рамзий маънода қўлланади. Унинг асл мағиз-моҳиятини маърифат манбаси эканлиги билан белгиланади. Яъники, дунёнинг моддий неъматларидан юз ўгирган кишидагина шундай қаноат ва ифтихор бўлиши мумкин, холос.

Охирги байт – мақта шеърнинг ўзига хос якуни сифатида майдонга чиқади. Шунга кўра у барча байтлардаги фикр оқимини давом ҳам эттиради, айти пайтда уларнинг мантикий поёнини ҳам кўрсатади.

Ғусса чангидин навое топмадим ушшоқ аро,
То Навоийдек асиру бенаво бўлдум санга.

Бу ерда «ғусса чанги» ифодаси орқали яна бир сўз ўйини амалга оширилмоқда. Унинг маъносини тўла тасаввур қилиш фақат шу сўзнинг ўзига эътибор бериш билан чегараланмайди. Энди «наво» ва «ушшоқ» сўзларига ҳам диққатни қаратиш зарурияти пайдо бўлади. Уларнинг ўзлари англатган луғавий маънодан ташқари куй номларини ҳам билдиришини эсга олсак, «ғуса чанги» истиорасининг икки маънода қўлланганини тушунишимиз осон кечади.

1. Тасаввур қилинг, сиз академик лиейларнинг иккинчи босқичида шу ғазални таҳлил қилмоқчисиз. Ўқувчиларингизга қандай саволларни берган бўлар эдингиз? Шундай саволлардан 6-10 тасини ёзма равишда кўрсатинг.

2. Навоий ғазалларидан бирини ўрганишга оид методик тавсиялар ишлаб чиқинг.

¹ Комилов Н. Жон ва жонон можароси. - // Алишер Навоий. Ғазаллар, шарҳлар. (Тўплаб нашрга тайёрловчилар А.Шаропов, Б.Эшпўлатов).- Т.; Камалак, 1991, 104-бет.

3. Навоий ғазалларидан бирига ўқувчилар билан биргаликда тўлиқ луғат тузинг. Сўзларнинг луғавий маъноси билан шеър мисраларидаги маънолари орасидаги яқинлик ва айирмаларга эътибор беринг.

Академик лицейларда ва касб-хунар коллежларида Навоийнинг бир қатор рубоий, ғазал ва қитъаларини ўрганиш асосида ўқувчиларнинг классик шеърият, лирик қаҳрамон, лирик кечинма, лирик кайфият ҳақидаги тасаввурларини кенгайтириш ва бойитиш мумкин бўлади.

Ўқувчиларга шеърий асарни талқин қилишда жуда кўп йўл ва усуллар борлигини, шоирнинг нияти кўпинча тағ маъноларда яширинган бўлишини, шунга кўра шеърнинг ҳар доим кўпмаънолилиқ касб этишини тушунтириш, уларда мана шунга оид кўникма ва малакаларни шакллантириш ва ривожлантириш керак бўлади. Мисол тариқасида Абдулла Ориповнинг машҳур шеърини эслатиш мумкин:

Бозорга ўхшайди аслида дунё,
Бозорга ўхшайди бунда ҳам маъни.
Иккиси ичра ҳам кўрмадим асло
Молим ёмон деган бирор кимсани.

Ёки бошқа бир шеърни кўриш мумкин:

Доно ўйлар кўриб нодонни,
Табиатдан умр бир эҳсон,
Инсонми шу ғанимат онни
Қадрламай совурган инсон?

Нодон ўйлар кўриб донони,
Табиатдан умр бир эҳсон,
Инсонми шу ғанимат онни
Қадрламай совурган инсон?

Маърузани ўқиш билангина иш битмайди. Ўқитувчи талаба-нинг диққатини ўзак масалалар устида маҳкам тутиб туриши, асо-сий масалаларга унинг эътиборини қаратиши учун айрим изоҳлар-дан, диққатни тортувчи ишоралардан, бошқа мутахассисларнинг фикр-мулоҳазаларидан фойдаланиши керак бўлади. Ўқитувчи маъ-рузанинг қайси қисмида кўргазмали куруллардан, техник восита-лардан, тарқатма материаллардан фойдаланишни режалаштириши, савол ва топшириқларни қайси ҳолатда беришни ўйлаб кўриши керак. Улар ҳам дарс мазмунининг пухта ўзлаштирилиши учун катта аҳамият касб этади. Масалан, юқоридаги мавзу учун қуйидаги савол ва топшириқлардан фойдаланиш мумкин:

Савол ва топшириқлар

1. Умумий ўрта таълим мактаблари ва академик лицейларда лирик асарларни ўрганишда қандай фарқли жиҳатлар бор?

2. Лирик асарларни таҳлил қилишда асарнинг жанри қандай аҳмият касб этади? Конкрет мисоллар ёрдамида буни тушунтириб бера оласизми?

3. Таҳлил жараёнида ўқувчилар лирик асарларни қабул қилишнинг қайси жиҳатларига алоҳида эътибор беришлари керак бўлади, деб ўйлайсиз?

4. Лирик асарларни ўрганишда ифодали ўқишнинг қандай роли ва аҳамияти бор? Тушунтириб беринг.

5.1. Адабиётлар билан ишлаш:

Тавсия этилган манбалар (адабиётлар) билан танишиш.

5.2. Битта поэтик матн устида қиёсий таҳлилни амалга ошириш (мактаб дарслигида берилган таҳлилга ўз таҳлилини қўшиш)

5.3. Иккита дарс парчаси (фрагменти) ишланмасини тузиш. Ундаги асосий вазифа ўқувчиларга (5-, 6-синфлар) лирикага оид назарий маълумот бериш бўлади.

5.4. Берилган шеърий асар таҳлили учун саволлар тизимини ишлаб чиқиш.

5.5. Алоҳида олинган шеърий асарни таҳлил қилиш учун дарс конспектини тузиш. (7-синфдаги, 8-синфдаги, 9-синфдаги, академик лицейларнинг биринчи, иккинчи ва учинчи босқичларидаги шеърлар мисолида), (танлаш ихтиёрий).

6. Методист олимларнинг лирик асарларни таҳлил қилишга оид кузатиш ва тавсиялари билан танишиб чиқинг. Уларнинг ўзаро яқин ва фарқли жиҳатларини топа олдингизми? Буни ўз сўзларингиз билан изоҳлаб беринг.

Маъруза бошида, унинг ўртасида ёки охирида талабаларга тарқатма материалларни бериш ҳам яхши самара берадиган воситалардан бири бўлади. Бунда маърузадаги материалларнинг талабаларга тўлиқ етиб бориши таъминланади. Мазкур мавзуда тарқатма материаллар сифатида айрим лирик асарларнинг таҳлили намунаси, лирик асарлар ҳақида адабиётшуносликдаги мавжуд фикрлар, шунингдек, методик адабиётлардан олинган кўчирмалар хизмат қилиши мумкин. Имкони бўлса, бундай тарқатма материалларнинг ҳар бир талабага етказилиши мақсадга мувофиқ бўлади. Эндиликда бунинг энг қулай шаклларида бири сифатида уларнинг электрон вариантларини тавсия этиш ўринли бўлади. Улардан бир неча мақсадлар йўлида фойдаланиш мумкин. Тарқатмалар фақат ҳозир эшитилган маъруза моҳиятини теранроқ англаш учунгина эмас, балки талабанинг бундан кейинги фаолиятида, жумладан, айрим мустақил ишларни бажаришида ҳам ёрдам бериши мумкин.

Маъруза машғулотининг жиҳозланиши. Ҳар бир маъруза учун керак бўладиган материаллар, асосан, адабий асарлар, уларнинг муаллифи ҳақидаги тадқиқотлар, расм ва портретлар, аудио ва видеоматериаллар бўлиши мумкин. Адабиёт дарсларида баъзан ижодкорларнинг ўзларини ҳам тақлиф қилиш имконияти мавжуд бўлади. Низомий номидаги ТДПУда Одил Ёқубов, Пиримқул Қодиров, Абдулла Орипов, Эркин Воҳидов, Омон Матжон, Муҳаммад Али, Ҳалима Хужойбердиева, Умида Абдуазимова, Улуғбек Ҳамдам сингари ижодкорлар билан учрашувлар ва уларга алоқадор тарзда бевосита дарс жараёнларини ташкил этиш анъана тусига кирган. Компьютер технологиялари ҳам ҳозирги замон дарсларининг таркибий қисмига айланиб бормоқда.

Олий таълимда амалий, семинар, лаборатория машғулотлари ҳам кенг тарқалган. Қўйида бакалаврият босқичи учун «Адабиёт ўқитиш методикаси» га оид амалий ишлар рўйхати келтирилган:

1. Амалий машғулотлар мазмуни (10 соат)

Амалий машғулотлар талабаларнинг тегишли фан соҳасидаги билимларни ўзлаштиришлари, шу соҳадаги кўникма ва малакаларни шакллантиришлари учун катта имкониятларни беради. Амалий машғулотлар талабанинг мустақил ишларини йўлга қўйиш воситаси ҳамдир. Мисол сифатида кўриладиган бўлса, «Адабиёт ўқитиш методикаси» фани бўйича ҳозирги дастурга мувофиқ равишда амалий машғулотларнинг ҳажми 10 соат қилиб белгиланган. Уларнинг мазмуни эса қуйидагича тавсифланади:

1-амалий машғулот

Бадиий асарни образлар тизими орқали ўрганиш. Образларга сингдирилган маъно ва мазмун. Образлар таснифи. (А.Қодирийнинг «Ўткан кунлар», Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз», Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» асарлари мисолида).

2-амалий машғулот

Матн устида ишлаш йўллари. Матн мазмунини ўзлаштиришга оид кийинчиликлар, уларни бартараф қилиш йўллари. Бунда луғат ва табдил усулидан фойдаланиш. Бадиий асар матнини адабтация қилиш йўллари. (Ўрхун-Энасой обидалари, М.Қошғарийнинг «Девону луғот ит-турк», Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг», Бобурнинг «Бобурнома» асарлари мисолида).

3-амалий машғулот

Эпик асарларни ўрганиш усуллари. Бунда сюжетнинг ўрни ва аҳамияти. Композиция ва унинг элементларини таҳлил қилиш методикаси. (А.Қахҳор ҳикоялари, П.Қодиров романлари, ҳозирги замон киссалари).

4-амалий машғулот

Драматик асарларни ўрганиш усуллари. Вақеа ва персонажлар. Персонажлар нутқи. Драматик асарларда муаллиф нуктаи назарининг намоён бўлиш шакллари. Драматик асарларда қаҳрамон нутқидаги ўзига хосликлар. (М.Шайхзоданинг «Мирзо Улуғбек» трагедияси, Софоклнинг «Шоҳ Эдип»и мисолида).

5-амалий машғулот

Лирик асарлар таҳлили (Мумтоз ва ҳозирги замон шоирларининг лирик асарлари мисолида).

Савол ва топшириқлар:

5. Олий таълимдаги машғулотларнинг асосий хусусиятлари нималардан иборат? Уларнинг қуйи босқичлардан қандай фарқи бор?

6. Берилган мавзу асосида битта маъруза, битта амалий ва битта лаборатория машғулотининг режасини тузинг. Мавзуга оид адабиётлар рўйхатини тузинг.

**7-8--маъруза. Махсус фанларни ўрганишда
мустақил ишларни ташкил этиш усуллари
Режа**

- 1. Мустақил ишларнинг алоҳида ўқув предметлари билан боғлиқ хусусиятлари.**
- 2. Ўқувчиларнинг матн устидаги мустақил ишлари.**
- 3. Ўқувчиларнинг ижодий ишлар билан боғлиқ мустақил ишлари.**

Тавсия этилган адабиётлар:

8. Зуннунов А.З., Ҳотамов Н., Эсонов Ж., Иброҳимов А. Адабиёт ўқитиш методикаси Т.: «Ўқитувчи», 1992 й.
9. Йўлдошев Қ. Адабиёт ўқитишнинг илмий назарий асослари. Тошкент. "Ўқитувчи", 1996 йил.
10. Мирқосимова М. Ўқувчиларда адабий таҳлил малакасини шакллантириш ва такомиллаштириш асослари.- Тошкент, Фан, 2006.
11. Сафо Матжон. Мактабда адабиётдаги мустақил ишлар. – Т.: Ўқитувчи, 1996, 19-бет.

Мустақил ишларни ташкил этиш усулларида таълим-тарбия жараёнидаги ўрни, аҳамияти, мақсад ва вазифалари, метод ва принциплари баён этилади. Мустақил ишларни ташкил этиш тегишли фан олдида қўйган мақсад ва вазифалар билан чамбарчас боғлиқдир. Масалан, адабиёт тарихи, адабиёт назарияси, адабиёт-шуносликка кириш, адабий танқид, фольклоршунослик, адабиёт ўқитиш методикаси каби фанларни ўрганишдаги мустақил ишлар-ни ташкил этиш шакл жиҳатдан яқин келса-да, мазмунига кўра бир-биридан тубдан фарқ қилиши табиийдир. Айни мана шу йўналишда таълимнинг турли босқичларида ўтиладиган мавзулар ранг-баранг-лиги ҳам ёндашувлар хилма-хиллигини тақозо этади. Масалан, 5-синфда халқ мақолларини ўрганишда ўзига хос, лирик асарларни ўрганишда янада бошқача, кичик эпик асарларни, масалан, ҳикояларни ўрганишда бўлакча топшириқлар тизими ишлаб чиқилади.

Бакалаврият босқичида талабаларнинг ўзлари туғилиб ўсган қишлоқ, туман ва вилоятдаги фольклор материалларини тўплаш, ёзиб олиш ва тасниф қилиш фольклоршунолик предмети бўйича мустақил ишлар мазмунини ташкил этиши мумкин. Илмий-методик журналлардаги, мутахассислик тўпламлардаги методик мақолалар мазму-нини ўқиш ва таҳлил қилиш адабиёт ўқитиш методикаси бўйича мустақил ишларнинг бир қисmini ташкил эта олади. Бундай топшириқларни ихчамлашган шаклда умумий ўрта таълим мактабларининг, шунингдек, академик лицей ва касб-хунар кол-лежларининг ўқувчиларига ҳам бериш мумкин бўлади. Фақат бу ерда

уларнинг ёш хусусиятлари ҳамда мавжуд кўникма ва малакаларининг эътиборда тутилиши мақсадга мувофиқ бўлади.

Мустақил ишларни ташкил қилишда замонавий ахборот технологияларидан, хусусан компьютер, айниқса, «Интернет» имкониятларидан фойдаланиш катта самара беради.

Бадиий адабиёт матнини ўқиш ва унинг маъзини чақиш мустақил ишларнинг салмоқли қисмини ташкил этади.

Хитой халқида бир мақол бор: «Инсоннинг кўлига бир дона балиқ бер – у бир кун тўқ бўлади, унга балиқ тутишни ўргат – у бутун умри давомида тўқ юради»¹. **Ўқувчиларимиз китоб ўқиш методикасини ўргатишга муҳтожлик сезишади.** Бу очик ҳақиқатдир. Кўпчилик ўқувчиларининг китоб ўқимаслигидан шикоят қилишади. Ваҳоланки, бу ўқувчилар китобни ўқигилари келмаганлиги учун эмас, балки китобни қандай ўқишни яхши билмаганлари учунгина ўқишмайди. Натижада кўплаб яхши ташаббус ва бошланмалар охирига етмай барбод бўлади.

Энг аввало ўқувчиларга н и м а н и ўқишни ўргатиш керак. Ўзига керакли манба ва материалларни топа олган ўқувчи излаётган нарсасини топа боради. Шу жараёнда у ўқитувчининг кўмак ва кўрсатмаларига муҳтож бўлади. Тўғри йўналиш олган ўқувчи бу йўлни мустақил тарзда давом эттириш имконига эга бўлади. Қ а н д а й ўқиш ҳам муҳим масаладир. Биринчи талаблар орасида китобни охирига етказиш шартини келтириш мумкин. Охирига етказилмаган китоб ўқувчида чала, узук-юлуқ тасаввур уйғотади. Унинг қалбида гўзаллик ва завқнинг мукамал тимсол-ларини ярата олмайди. Бунинг муқобилида рўпара келган китобни ўқиш – «китобхўрлик» ҳам мавжудлигини инкор этиб бўлмайди. Бунинг зарарли жиҳатларидан бири шундаки, ҳар қандай китобни муайян мақсадсиз «ўқиб ташлаш» натижасизликка, шунчакиликка олиб боради. Бориб-бориб бундай китобхон китобнинг – бадиий асарнинг завқу нафосатидан бутунлай бебаҳра қолади. Абдулла Қаҳҳорнинг «Адабиёт ўқитувчиси» бунинг ёрқин мисолларидан бири бўла олади.

Гётеннинг машҳур гаплари бор. У шундай дейди: «Ушбу яхши одамлар ўқишни ўрганиш учун қанчалик кўп меҳнат ва вақт кераклигини тасаввур ҳам қилмайдилар. Менинг ўзим бунга 80 йиллик умримни бағишладим ва ҳалигача мақсадимга тўла эришдим дея олмайман».

Демак, китоб ўқиш ҳам ўзига хос санъат экан.

Алишер Навоий мана шундай санъаткор ўқувчиларнинг бир қанча намояндаларини тасвирлаб берган. Улардан бири Фарҳоддир. У китобхон йигит. Аммо у китобни шунчаки ўқимади, балки муайян мақсад билан ўқийди. Китобни «ўқиб ўтмак» унинг шиоридир. Аммо шунинг ўзигина эмас, у «ўқиб ўтмак» ни ҳам бош мақсад даражасига кўтара олган. Натижа ҳам аён: унинг ўқиган барча китоблари хотирасида мустаҳкам ўрнашиб қолади.

Агар бир қатла кўрди ҳар сабақни,

Яна очмоқ йўқ эрди ул варақни.

Не сўзники, ўқуб, кўнглига ёзиб,

¹ Айзерман Л. Пятьдесят лет спустя. Статья первая. - // Литература в школе, 2006, № 6, с.25. (25-28)

Дема кўнглики, жон лавҳига қозиб.
Ўқиб ўтмак, уқиб ўтмак шиори,
Қолиб ёдида сафҳа-сафҳа бори¹.
Бундай хусусият Мажнунга ҳам хосдир:
Кун бор эдиким беш-ўн сабақни
Англаб эвурур эди варақни²

Бу ерда такрорланаётган бир ҳолатга эътибор бериш лозим. Фарҳодда «уқиб ўтиш», Мажнунда «англаб» варақлаш мутахассислик таъкидланмоқда. Бу ҳислатлар китоб ўқишдаги асосий нуқталардан бири бўлиши кераклигига ишорадир. Демак, китоб муайян мақсад билан ўқилиши керак. Биз бу ерда фақат бадиий адабиётни назарда тутамиз. Ўқувчи бадиий асарни ўқир экан, тегишли соҳа ҳақида дастлабки маълумотларни олади, янги ҳаётий манзаралар билан танишади, оқибатда унинг дунёкараши, умумий маданий савияси кенгаяди, ўз руҳида содир бўлаётган ўзгаришларни кузатиб, ҳис этиб боради; асар қаҳрамонлари билан дарддошлик, туйғудош-ликни кечиради, худди шу ҳолат завқи уни янги-янги бадиий асарларни ўқишга илҳомлантиради.

Бадиий асар устида ишлашдаги асосий камчиликлардан бири уни охиригача изчил ўқимасликда намоён бўлади. Ўқувчилар кўпинча охириги натижа билан қизиқишади, шунинг учун ҳам «ўртадаги воқеалар» четда қолади. Бу бесабрлик, чидамсизлик оқибатидир. Ўқувчиларни бундай хусусиятдан эртароқ фориғ қилиш керак. Бунинг учун эса изчил ва мунтазам фаолият зарур бўлади. Қолдириб кетилган саҳифаларда мужассамлашган эстетик олам, унинг гўзалликлари ўқувчилар онгига, шуурига етказилса-гина тегишли мақсадга эришиш мумкин бўлади. Асар қаҳрамон-ларига, воқеалар ривожига, тасвирнинг ўзига ҳослигига, ифода-ларнинг оҳорлилигига эътибор қаратиш, тегишли ўринларни қайд қилиш, дафтар ёки алоҳида карточкаларга кўчирмалар олиш бу жараёни мўътадиллаштиради. У ўқувчини «кашфиётчилик» сари бошлайди.

Эринчоқлик китоб ўқишдаги асосий ғовлардан биридир. Бу ерда гап фикрлашдаги, тасаввур қилишдаги эринчоқлик ҳақида бормоқда.

Илмий, оммабоп китобларни, газета ва журналларни тез, варақ-лаб-варақлаб ўқиш мумкин. Эҳтимол у фойдали ҳамдир, чунки у ердаги асосий мақсад тегишли маълумот ва ахборотларни тез ва кўп топишдан иборат. **Бадиий адабиётнинг эса секин ўқилиши, тушуниб ўқилиши, ҳис этиб ўқилиши шартдир.**

Бунинг учун эса уни бир марта ўқишнинг ўзи камлик қилади. Яхши ва муносиб бадиий асарлар қайта-қайта, такрор ва такрор ўқилганидагина тегишли маърифий-эстетик самарани бера олади, холос. С.И.Поварниннинг ёзишича, «биринчи марта ўқиладиган асар янгилиги учун бизда катта қизиқиш уйғотади, бизни фабула қизиқтиради... Қайта ўқишда мазкур қизиқиш бартараф бўлади, унинг ўрнига биз бошқа, нисбатан муҳим бўлган

¹ Алишер Навоий. Муқаммал асарлар тўплами. Саккизинчи том, Ҳамса, Фарҳод ва Ширин, Тошкент, Фан, 1991, 175-бет.

² Алишер Навоий. Муқаммал асарлар тўплами. Тўққизинчи том, Ҳамса, Лайли ва Мажнун, Тошкент, Фан, 1992, 69-бет.

жихатларга эътибор бера бошлаймиз. *Бадиий асарни ҳақиқий ҳис этиш ва англаш бадиий асарни қайта ўқишдагина содир бўлади, холос».*

Таълим жараёнида алоҳида бадиий асарлар ҳақида адабиётшу-носликда, танқидчиликда мавжуд бўлган фикр-мулоҳазалар билан ҳам танишишга тўғри келади. Аммо бу жараён, албатта, бадиий асарни ўқиб бўлгандан кейингина амлга оширилиши жоиздир. Акс ҳолда ўқувчи бадиий асарни ўқишдан воз кечиб қўя қолиши мумкин.

9-10--маъруза

Алоҳида ўқув предметларини таълимнинг турли босқичларида ўрганишнинг ўзига хос хусусиятлари

Дарс ўқув масади: талабларни олий таълимдаги машғулотларни ташкил этиш методикаси билан танитириш.

Тушунча ва таянч иборалар: олий таълим, маъруза, амалий машғлот, лаборатория иши, коллоквиум, жорий ва оралиқ баҳолаш, якуний назорат.

Асосий саволар:

1. Олий таълимдаги машғулот турдлари ҳақида маълумот.
2. Маъруза ва унинг турлари. Уларга қўйиладиган талабалар.

Амалий машғулотларнинг моҳияти, турлари, уларга қўйиладиган талабалар.

Назорат қилиш талабаларнинг муайян вақт оралиғида тегишли фаннинг муайян соҳаси юзасидан олган билимларини аниқлаш усулидир. Назорат ҳам дарснинг таркибий қисмларидан бирини ташкил этади. Шунга кўра у ўқув машғулоти – дарснинг бир қисмини эгаллаши ёки уни тўлиғича банд қилиши мумкин. Бу назоратнинг мақсад ва вазифаларига боғлиқ бўлади. Бунда ўқувчи (талаба) нинг ўтилган материални нечоғли ўзлаштиргани аниқлаб олинади ҳамда олинган билимларнинг амалиётга қўлланиш даражаси муайянлаштирилади. Назорат фақат ўқитувчи учунгина эмас, (талаба) ўқувчи учун ҳам катта амалий аҳамият касб этади. Бунини қуйидагича ифодалаш мумкин:

Ўқитувчи учун	Талаба (ўқувчи) учун
Бир гуруҳ ўқувчиларнинг барчасига тегишли ишлар натижалари ҳақидаги маълумотларни билиш	Ўқиш мотивларини ўстириш (назорат ишлари давомида ўқувчининг ўзлашти-ришидаги ютуқ ва камчиликларни ҳам ошкор қилади)
Алоҳида ўқувчининг олган билимлари, эгаллаган кўникма ва малакаларининг даражасини аниқлаш	Ўқувчининг бундан кейинги фаолияти қилиниши лозим ўлган ишлар мазмуни ва усуллари ҳақида ўйлашга мажбур қилади
Ўз ишининг самарасини (таълим усуллари қай даражада самарали; иш жараёнида қандай камчиликларга йўл қўйилган, таълим дастурига қандай	

Назорат ишида нималарга эътибор берилади?

Биринчи навбатда бадий асар ёки адабий парчанинг ўзлаштирилганлик даражаси, бунда ўқувчиларнинг ҳис қилиш имконлари ҳам назарга олинади.

Бадий асарни бошқаларга етказиб бериш (қайта ҳикоя қилиш) кўникмаларига эгаллиги; қайта сўзлаш жараёнида бадий асардан олинган парча, ифода ёки сўзлардан, тасвир воситаларидан фойдалана олиш малакаси; назарий жиҳатдан олинган материаллар-ни, ўзлаштирилган билимларни амалиётга (бошқа материал ва мисолларга) татбиқ қила олиш кўникмаси; айти мана шу асарга хос бўлган бадий-эстетик омилларни ҳис эта билиш, аниқлашга оид кўникма ва малакалари.

Адабий асарни ўқиш ҳамда ўзлаштириш билан боғлиқ жараён-лар оддий, механик жараёнлар эмас. Шунинг учун ҳам бу ерда ўқувчиларнинг билими эмас, балки асардан олган завқ ва таассуротлари асосий ўрин тутди. Бунинг лисоний ифодаси эса ўзининг эмоционаллиги билан ажралиб турсагина, ўқитувчи ўз олдига қўйган вазифани бажарган бўлади. Бу тегишли кўникма ва малакаларсиз юзага келмайди. Демак, назорат ишини ўтказиш ва уни баҳолашда ҳудди шу нуқталарга асосий эътибор бериш зарурдир.

Тоғнинг чўққисига унинг этагидан бошлаб чиқиб борилгани-дек, ўқувчиларнинг бу соҳадаги эришишлари лозим бўлган даража-ларини энг олий нуқтасидан эмас, балки жуда оддий ва содда босқичларидан бошлаш мақсадга мувофиқдир. Ҳамма нарса қиёс-ларда билинади. Аммо ҳамма ўқувчидан бир хил даражани талаб қилиш ҳам ўринли бўлмайди. Ҳар бир шахснинг алоҳида индиви-дуал хусусият ва хислатларга эга эканлигини бир дақиқа ҳам ёддан чиқармаслик керак.

Шунга кўра берилган топшириқ ва вазифаларни бажаришдаги хато ва камчиликларнинг миқдори ҳар доим ҳам тўғри баҳолаш имконини бермаслиги мумкин. Энг муҳими ўқувчида юз бераётган ижобий ўзгаришларнинг йўналиши бўлиши керак. Ўқувчининг тиришқоқлик билан қилаётган ҳаракатлари назорат қилаётган ўқитувчи кўз олдига бутун педагогик аҳамияти билан туриши лозим бўлади.

Ўқувчиларнинг эгаллашлари лозим бўлган кўникма ва малака-ларининг рўйхати ўқув дастурларида ўз аксини топган.

Адабиёт дарсларидаги назорат ишлари ўзига хос хусусиятларга эга. Ёзувчининг таржимаи ҳолини ёки у ёзган асарни ўқишнинг ўзи ҳали ўқувчининг адабиётдан олган билим, кўникма ва малакалари-нинг асосий кўрсаткичи бўла олмайди. Бу ердаги бош мезон амалий фаолият билан боғлиқ. Бунинг ёрқин кўриниши адабий асар ҳақи-даги ўқувчи тасаввури, шу тасаввурнинг лисоний ифодаси, ифода-нинг эса эмоционаллик даражаси билангина белгиланади. Шунга кўра, адабиёт билан боғлиқ бўлган назорат ишларидаги асосий вазифалар ўқувчиларнинг нутқий кўникмалари ва малакалари билан алоқадор бўлади. Улар оғзаки ёки ёзма шаклларда амалга оширилади.

Назорат ишларининг бир қатор вазифалари мавжуд. Улар орасида энг муҳимлари сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин: ташхис қилиш, ўргатиш, бошқариш, тузатиш, рағбатлантириш, баҳолаш. Уларнинг ҳар бири ўзига хос талаб ва мезонларга эга. Буни қуйидаги жадвалдан кузатишимиз мумкин:

Назорат вазифаси	моҳияти
ташхис қилиш	Дастурда кўрсатилган талабларнинг бажарилиш даражасини ўрганади. Кўрсатилган натижалар асосида навбатдаги ишларнинг мазмуни ва мундарижаси белгилаб олинади
ўргатиш	Назорат ишини ўтказиш жараёнида ўтилган мавзулар яна бир марта эсга олинади, уларнинг такрорланишига имкон туғилади. Худди шу ҳолатнинг ўзи мавзуни пухтароқ ўзлаштиришга асос ҳосил қилади.
бошқариш	Талаба (ўқувчи) ўзлаштирган билим, кўникма ва малакалар-нинг даражаси ўқитувчининг бундан кейинги иш фаолиятини бошқариш имконини беради. Ўқитувчи тегишли материаллар-ни ўтишнинг мазмуни, ҳажми, шакл ва усуллари орқали ўқувчиларга таъсир қилиш йўллариини белгилаб олади.
тузатиш	Ўқитувчи мавжуд ҳолат ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлади. Шунга кўра намоён бўлган нуқсон ва камчиликларни барта-раф қилишга имкон берадиган тузатишларни амалга оширади.
рағбатлантириш	Назорат қилиш ўқувчини текшириш, уни баҳолаш мақсадини-гина кўзда тутмайди. Ҳар бир назорат иши ўқувчида муайян қониқиш ва рағбат туйғуларини ҳам уйғотиши керак. Ўз иши-дан қониққан одам ундан завқ туяди. Завқ эса навбатдаги ишлар учун рағбат уйғотади.
баҳолаш	Назорат ишларининг натижалари ўқувчилар учунгина эмас, ўқитувчининг ўзи учун ҳам самарадорлик даражаларини баҳолаш имконини беради.

Назорат ишларининг турлари ҳам хилма-хил. Уларнинг кенг тарқалгани сифатида дастлабки, жорий, оралик ва якуний назорат турларини кўрсатиш мумкин.

Дастлабки назорат муайян фан (адабиёт) ёки унинг алоҳида бўлимлари (халқ оғзаки ижоди, ўзбек мумоз адабиёти, жаҳон адабиёти, мустақиллик даври адабиёти ва б.), мавзуларини ўтиш олдида ўқувчиларнинг умумий билим, кўникма ва малакаларини аниқлаш учун ўтказилади. Унинг асосий мақсади муайян фаолият турига ўқувчиларнинг

умумий тайёргарликларини назоратдан ўтказиш сифатида қаралади. Бу ўқувчиларнинг фанга, жумладан, адабиётга бўлган умумий қарашларини, уларнинг қизиқиш доираси ва даражаларини, диққати, хотираси, мойилликлари, умумий ривожланиш даражалари ҳақи-даги дастлабки тасаввурларни муайянлаштириш имконини беради. Бундай назорат натижасида бундан кейинги ишларни режалаштириш, ўқувчиларга индивидуал тарзда ёндашиш имкони туғилади. Бундай назоратни анкета саволларига жавоб бериш ёки тест саволларини ечиш орқали амалга ошириш мумкин.

Жорий назорат ҳар бир адиб ёки адабий асарни ўрганиш жараёнида амалга оширилиши мумкин. Бу ўзлаштириш жараёнининг қандай давом этаётганини кузатиб бориш имконини яратади. Жорий назорат мунтазам тарзда, изчил равишда олиб борил-сагина тегишли самара беради. Ўқувчи ўзининг доимий ўзгаришларини ҳис этиб, сезиб борса, унинг ўқув фаолиятига бўлган рағбат ва қизиқишлари ҳам барқарорлашиб боради.

Оралиқ назорати муайян мавзу ёки туркумлар якунланганидан кейин ўтказилади. Масалан, 5-синфда «Ҳикмат дурдоналари» рукни остида бир қатор материаллар берилган:

ҲИКМАТ ДУРДОНАЛАРИ

Мақоллар (2 соат).

Мақоллар халқ оғзаки адабиёти намунаси сифатида. Мақолларда халқ миллий тафаккури қаймоғининг акс этиши. Мақолларнинг шаклий тузилиши, уларга хос қисқалик, таъсирчанлик, теранлик каби хусусиятлар ҳақида маълумот. Мақолларнинг кишиларни эзгу маънавий сифатлар руҳида тарбиялаш воситаси эканлиги. Мақолларнинг мавзу доираси. Ватанпарварлик, дўстлик, илм ва касб-ҳунар, оила, одоб, тарбия ҳақидаги мақоллар. **Назарий маълумот.** Халқ оғзаки ижоди тушунчаси.

Топишмоқлар (1 соат).

Топишмоқлар халқ оғзаки ижодининг ўзига хос жанри сифатида. Топишмоқларда инсон ва уни ўраб олган оламнинг ўхшатишлар, таққослашлар, саволлар воситасида ифодаланганлиги. Топишмоқларнинг шаклий тузилиши. Топишмоқларнинг савол ва жавоб қисмлари билан биргаликда бир бутун асарни ташкил этганлиги. Топишмоқ ва чистон.

Назарий маълумот. Мақол ва топишмоқ тушунчалари.

Имом Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Ҳадислар (2 соат). Имом Бухорий ҳамда унинг «Ал-адаб ал-муфрад» («Адаб дурдоналари») китоби ҳақида қисқача маълумот. Ҳадисларнинг мавзу қамрови, уларнинг мақсад ва вазифалари, маърифий-тарбиявий аҳамияти.

Ҳадисларда юксак инсоний фазилатларнинг улуғланиши. Уларда инсон шаънини камситадиган, инсонийликка хос бўлмаган хусусиятларнинг қораланиши. Ҳадисларнинг халқ оғзаки ижоди ва ёзма адабиёт билан кўпгина уйғун жиҳатларининг мавжудлиги.

Назарий маълумот. Ҳадис.

Эзоп. «Ёввойи эчкилар», «Кийик билан тоқзор», «Бўри билан лайлак», «Эшак билан бақалар», «Устига туз юкланган эшак», «Бургут, зағча ва чўпон» масаллари (2 соат).

Қадимги юнон масалчиси Эзоп ҳаёти тўғрисидаги ривоятлар. Эзоп масалларининг инсоният маънавияти, маърифий тафаккуридаги ўрни. Масалларда эзгулик, сахийлик, олижаноблик сингари ғояларнинг илгари сурилгани.

«Ёввойи эчкилар» масалида дўстга садоқат, «Кийик билан тоқзор» масалида яхшилик қилганга яхшилик билан жавоб қайтариш, «Бўри билан лайлак» масалида дўст-душманнинг кимлигини фарқлаш лозимлиги, бошқа масалларда ҳам шунга ўхшаш ҳаётий масалалар рамзий образлар орқали талқин этилиши.

Масалчиликнинг шаклланиши ва тараққиётида Эзоп ижодининг аҳамияти. Эзоп масалларининг тарбиявий роли.

Назарий маълумот: Масал ҳақида тушунча.

Оралик назоратни мана шу рукн якунланганидан кейин ўтказиш мақсадга мувофиқ бўлади. «Ривоят ва эртаклар оламида», «Болаликнинг беғубор олами», «Мумтоз адабиёт бўстони» сингари рукнлар якунида ҳам шундай назоратни ўтказиш имконияти бўлади.

Якуний назорат ўқув йилининг охирида, ўқув предметини якунлаш даврида ўтказилади. Бу бутун ўқув предмети юзасидан олинган натижаларнинг умумий манзарасини ойдинлаштириш вазифасини адо этади. Бунинг учун тест топшириқлари, оғзаки ва ёзма имтиҳон ҳамда синов саволлари, ёзма ишлар ўтказилиши мумкин. Адабиёт дарсларида баён ва иншолар ҳам шу вазифани бажара олади. Қуйида назорат ишларининг воситалари, шакллари, ҳамда айрим намуналари берилади:

назорат воситалари:	назорат шакллари
тарқатма материаллар, тестлар, саволномалар, ёзма иш мавзулари, ижодий ишлар намуналари (реферат, курс иши, мустақил иш, ижодий иншо ёзиш)	индивидуал, гуруҳли, ялпи, жуфт,

Фольклор асарларни ўрганиш хусусиятлари

Адабий таълимнинг ўз олдига қўйган мақсад ва вазифалари анча кенг доирани ташкил этади. Уларнинг орасида энг муҳимлари сифатида ўқувчиларнинг маънавий дунёсини шакллантириш, улардаги бадиий-эстетик дидни ҳамда ижодий имкониятларни тарбиялашни кўрсатиш мумкин. Бунда ҳар қандай юксак даражада-ги бадиий асар жуда катта ва бой материалларни бера олади. Халқ оғзаки ижодига оид асарлар ҳам бу жиҳатдан айрича аҳамият касб этади. Фольклор асарлари биринчи навбатда, халқ тафаккур тарзи-нинг, хусусан, бадиий тафаккур тарзининг меваларидир. Шунга қўра улардаги халқона дунёқарашнинг сўз санъати воситасида ифодаланган гўзал дурдоналари ўқувчиларга халқ маънавиятининг, миллий қадриятларнинг такрорланмас намуналари сифатида кўринади. Буларнинг барчаси

фольклорнинг кўплаб жанрларида мужассамлашади. Мақол, тез айтиш, топишмоқ, асотир (миф), эртақ, ривоят, афсона, кўшиқ, терма, достон кабилар шулар жумласидандир.

Таълимнинг турли босқичларида ўқувчиларнинг ёш хусусият-лари ва адабий тайёргарликларига мос ҳамда мувофиқ тарзда халқ оғзаки ижодига мансуб бўлган турли жанрдаги юксак бадиият билан йўғрилган асарлар ўрганилади.

Фольклор асарларини ўрганиш бошқа адабий асарларни ўрганишдан тубдан фарқ қилади. Гап шундаки, фольклор асарлари-нинг ўзига хос хусусиятлари уни ўқитишда ҳам ўзига хос ёндашув-лар бўлишини тақозо этади.

Умумий ўрта таълим мактабларида, академик лицей ва касб-ҳунар коллежларида ўқувчилар фольклорнинг турли намуналари билан танишиб улгуришган. Дастур ва дарсликларда бу ҳақдаги дастлабки маълумотлар келтирилган. Олий мактабда эса ўзбек тили ва адабиёти йўналишида фольклоршунослик мутахассислик ўқув предмети сифатида ўрганилади. Демак, талабалар, тегишли назарий маълумотга ҳам эга бўлишади. Бу ерда, дастлаб, оғзаки ва ёзма адабиёт орасидаги ўхшаш ва фарқли жиҳатларга эътиборни тортиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Адабиётнинг оғзаки ва ёзма турларга ажратиш нисбатан кейинги ҳодиса эканлиги, дастлаб адабиёт фақат оғзаки шаклда юзага келганлигини эслаш жоиз.

Оғзаки ижоднинг халқ оммасига нисбат берилиши, шунинг учун ҳам бу адабиёт халқ оғзаки ижоди деган ном билан юритилиши изоҳланиши керак. Айни пайтда, халқ оғзаки ижоди-нинг бирданига кўпчилик томонидан яратилиши эмас, балки омма-вий тарзда қўлланиши, муаллифининг аниқ бир шахс билан чегара-ланмаслигига ишора эканлигини тушунтириш ўринли бўлади.

Фольклор асарларининг ўзига хос хусусиятлари, айрим жанр-ларнинг генезиси ва поэтикаси, фольклор матнларининг талқин-лари фольклор жанрларининг ўзига хос хусусиятлари, улардан таъ-лим жараёнида фойдаланиш имкониятлари Н.П.Андреев, В.П. Ани-кин, А.М.Астахова, П.Г.Богатырев, А.Н.Веселовский, В.Е. Гусев, В.М.Жирмунский, Н.П.Колпакова, Ф.Е.Корш, Н.И.Кравцов, Ю.Г.Круглов, С.Г.Лазутин, Д.С.Лихачев, Е.М.Мелетинский, Э.В. Померанцева, А.А.Потебня, В.Я.Пропп, Б.Н.Путилов, Б.А.Рыба-ков, М.А.Рибникова, В.К.Соколов, П.Д.Ухов, Ҳ.Зариф, М.Афзалов, М.Алавия, Т.Мирзаев, Ҳ.Раззоқов, О.Собиров, Б.Саримсоқов, К.Имомов, Ғ.Жалолов, Ҳ.Абдуллаев, М.Жўраев, О.Сафаров, У.Жуманазаров, А.Мусақулов, О.Мадаев, Ш.Турдимов, Ж.Эшон-кулов ва бошқа кўплаб фольклоршуносларнинг асарларида берилгани ишни осонлаштиради. Уларга таяниб туриб фольклор-нинг пайдо бўлиши, тарихий тараққиёти, фольклор жанрларининг моҳияти, ўзига хос хусусиятлари, уларнинг ёзма адабиётга муносабати, фольклордаги вариантлик, анъанавийлик, бадиият-нинг ўзига хосликлари ҳақида маълумотлар берилади. Айниқса, таълимнинг куйи босқичларида ўрганиладиган фольклор асарлари-нинг моҳиятини теранроқ ёритишга ёрдам берадиган илмий

тадқиқотлардан, методик адабиётлардан кўпроқ ва унумлироқ фойдаланиш тавсия этилади.

Ҳар бир синфда фольклор материалларини танлашда ўқувчи-ларнинг руҳий ҳамда ёш хусусиятлари назарда тутилган. 5-синфдан бошлаб фақат фольклор асарларининг ўзинигина эмас, балки уларга боғлиқ ҳолда айрим назарий маълумотларни ҳам етказиш кўзда тутилган. Ўқитувчи мана шу дастлабки тажрибаларданок фольклор назариясининг элементар маълумотларини ўқувчилар онгига сингдириб бориши керак.

Адабиётшуносликда, хусусан, фольклоршуносликда фольклор жанрларини ўрганишнинг илмий-назарий асослари теран таҳлил этилган. Аммо фольклор асарларини ўқитиш жараёнида мана шу назарий асосдан етарлича фойдаланилмоқда, деб бўлмайди.

Дарслик ва қўлланмалардаги таҳлиллар асосан фольклор асар-ларининг ғоявий мазмунини ёритишга йўналтирилган. Айрим ҳол-лардагина асарлардаги қаҳрамонларнинг ўзига хос хусусиятларига эътибор қаратилади. Бу ҳам асосан, эпик асарлар таҳлилидагина кўзга ташланади.

Фольклор асарларининг шаклий хусусиятлари, айниқса, улар-нинг тили эътибордан четда қолади. Ўқитувчиларнинг ана шу эътиборсизлиги ўқувчиларни фольклор асарларида мужассам-лашган гўзалликдан бебаҳра бўлишларига сабаб бўлади. Ваҳолан-ки, турли жанрлардаги фольклор асарларидаги поэтик яхлитлик, уларнинг поэтикасидаги ўзига хосликларни идрок этиш ўқувчи-ларнинг адабий таълимида ниҳоятда катта аҳамият касб этади.

Буларнинг барчаси фольклор асарларини ягона тизим сифатида ўрганишни, фольклор асарларидаги тасвир принципларини, тасвир воситаларини, уларда мужассамлашган халқ эстетикаси асосларини ўзлаштиришни тақозо этади. Методика илми олдида булар ҳам энг жиддий вазифалардан бири сифатида турибди.

Фольклор асарларининг оиладан, мактабгача тарбия муас-сасларидан бошлаб ўрганилиши, бошланғич синфларда бунинг анча кенгроқ миқёсларга кўтарилгани умумий ўрта таълим мактабларида турли жанр, йўналишдаги фольклор асарларини чуқурроқ ва тўлароқ идрок этишга имкон яратади. Бу ҳолат халқ оғзаки ижодидаги ғоявий-бадий бойлик, ранг-барангликнинг ўзлаштирилишига пойдевор бўла олади.

Энг муҳими, улар фольклор асарларидаги ўзига хосликларни теран илғаб олишлари лозим. Фольклорнинг ёзма адабиётга муносабати, унга ўхшаш ва фарқли жиҳатлари, оғзаки ижодда халқ бадий тафаккур тарзининг ўзига хос тарзда мужассамлашишини улар онгли тарзда идрок этишлари лозим.

Фольклорнинг бошқа санъат намуналаридан бири эканлиги, айниқса, унинг мусиқа, театр, халқ қизиқчилиги, қўғирчоқбозлиги билан яқин алоқалари ҳақидаги тасаввурлари шакллантирилади.

Буларнинг барчаси ўқувчиларнинг оғзаки ҳамда ёзма нутқ малакаларининг такомиллашишига омил бўлади.

Шу мақсадда бўлажак тил ва адабиёт фанлари ўқитувчилари мавжуд илмий-назарий ҳамда методик адабиётлар билан пухта танишишлари,

уларнинг мазмун ва моҳиятларини пухта ўзлаштиришлари лозим. Шу асосда улар фольклор жанрларининг ўзаро алоқалари, таъсири ва поэтикаси ҳақида батафсил илмий маълумотларга эга бўлишади. Шунингдек:

- ҳозирги замонда таълимнинг турли босқичларида фольклор асарларини ўрганишнинг ўзига хос хусусиятлари билан танишилади;
- фольклор асарларининг ўқув дастурлари ҳамда дарсликлар-даги берилишининг илмий-методик асослари билан танишади;
- фольклор асарларини ўқувчилар томонидан тушунилиши-нинг педагогик-психологик асосларини кузатишади;
- умумий ўрта таълим мактабалари, академик лицейлар ва касб-хунар коллежларида фольклор асарларини ўрганиш-нинг ўзига хос хусусиятлари билан танишишади.

Фольклор асарлари ўзбек хонадонининг доимий йўлдошидир.

У мактаб дастурларидан салмоқли ўрин олган.

Фольклор асарлари академик лицейларда мутахассислик ўқув предмети сифатида ўрганилади.

Дарсларда кўпроқ фольклор асарларининг тарбиявий томонла-рига эътибор берилади. Унинг поэтикаси, эмоционал томонларига камроқ эътибор берилаётгани сезилади. Эндиликда фольклор экспедициялари, этнографик саёҳатлар одат тусига кириб бор-моқда. Ўқувчиларнинг ўзлари бевосита фольклор асарлари ва материалларини тўплаш жараёнларига жалб этилаётган тажрибалар мавжуд.

Шунга қарамай ўқув юртларидаги фольклор асарлари таҳлилида кўпроқ илмийлик, академик услуб етакчилик қилмоқда.

Аслида фольклор асарлари воситасида ўқувчилар бадиий адабиётнинг ўзига хос хусусиятлари ҳақидаги илк тасаввурларга эга бўлишади. Улар поэтик нутқнинг, тилнинг поэтик усулларидаги ўзига хосликлар билан танишадилар. Улар фольклор асарларининг ижросида ҳам бевосита иштирок этишади.

Ўзбек фольклористларининг асарлари бу борада яхшигина манба ва материал ролини ўйнай олади.

Эндиликда фольклор асарларининг бадиий хусусиятларини ўрганиш мактаб дастур ва дарсликларида устувор мавқе қозониб бормоқда. Уларда ахлоқий-маънавий муаммоларнинг ёритилиши ҳам ўқувчилар дунёқараши ва қизиқишларига уйғун келмоқда. Халқ оғзаки ижоди намуналарининг тил хусусиятларини таҳлил қилишга эътибор ортмоқда.

Бир рукн остида ўзбек ва жаҳон халқлари эртакларининг берилиши, улардаги сюжет, мавзу, қаҳрамонлар, тасвир, поэтикага хос хусусиятлар жаҳон халқлари фольклоридаги яқинлик ва ўзига хосликларни идрок этиш имкониятини беради.

Фольклор асарлари ўқувчиларнинг мустақил ижодий фаолият-ларини ташкил этишда ҳам қўл келади. Болалар мустақил равишда эртак, топишмоқ, тез айтишларни тўқишга қизиқишади.

Машғулотлар давомида улар фольклор асарлари (эртак, топишмоқ, миф, тез айтиш, кўшиқ, терма, достон) нинг жанр хусусиятларини аниқлай оладиган бўлишади. Уларнинг фольклор асарларига хос бўлган бадиий

Турли жанрлардаги фольклор асарлари намуналари билан танишиш жараёни ўқувчиларнинг бадиий дидини шакллантиради, уни юқори босқичга олиб чиқади, улардаги адабий-ижодий кўникма ва малакаларнинг шакллантирилиши ҳамда ривожланти-рилиши учун ҳам жуда қулай педагогик асос вазифасини адо этади.

Шунга қарамай, ҳозирги мавжуд ҳолатнинг ўзидан унумлироқ фойдаланиш йўлларини излаш замонамизнинг долзарб муаммола-ридан бири бўлиб турибди. «Тақомиллаштирилган ўқув дастури»да фольклор асарлари куйидагича берилган:

93

	асари орқали бизгача етиб келганлиги. Адабиётда «Тўмарис» сюжети. Миркарим Осимнинг ҳаёти ва ижоди тўғрисида маълумот. Адиб «Тўмарис» асарининг тарихий манбаларга асосланганлиги. Асарда она қалбида юз берган драманинг маҳорат билан ифодаланганлиги. «Широқ» ривояти Широқнинг халқ қаҳрамони, ватан фидойиси эканлиги. Ривоятнинг юнон тарихчиси Полиеннинг «Харбий хийлалар» китоби орқали бизга-ча етиб келганлиги. Широқ ҳақидаги афсонанинг тарихий илдизлари. М.Осим асарининг мазкур манба асосида майдонга келганлиги. Асарда Широқ жасоратининг бадиий ифодаси.	2 соат
	Назарий маълумот: Ривоят ва афсона ҳақида тушунча. «Уч оға-ини ботирлар» эртаги Эртақнинг халқ оғзаки ижодининг қадимги ва кенг тарқалган жанри эканлиги. Ўзбек халқ эртақларининг ўзига хос хусусиятлари. «Уч оға-ини ботирлар» эртагининг бетакрор бадиий олами. Унда халқ бадиий даҳоси, фантазиясининг ёрқин намоён бўлганлиги. «Сусамбил» эртаги Эртақдаги жониворлар образининг моҳияти. Сусамбил адолат қарор топган ва ҳамма бахтли яшайдиган афсонавий юртнинг тимсоли сифатида. Эртақдаги тил, рамз ва бадиий ифода хусусиятлари.	3
	Назарий маълумот: Эртақ ҳақида тушунча.	2
6	Халқ кўшиқлари Кўшиқ халқ оғзаки ижодининг кенг тарқалган жанрларидан бири сифатида. Уларнинг турлари. Лирик кўшиқларда инсон ҳис-туйғуларининг ифодаланиши. Мавсум кўшиқларида халқимизнинг эътиқодий қарашларининг, шунингдек, болаларнинг йил фаслларида бўлган муносабатларининг куйланиши («Бойчечак», «Читтигул» ва бошқалар). Меҳнат кўшиқларининг меҳнат жараёни билан боғлиқлиги («Хўп майда»). Маросим кўшиқларида тўй, аза ва бошқа маросимлар билан боғлиқ турли ҳолатларнинг тасвирланиши («Ёр-ёр», «Келин салом» ва бошқалар). Кўшиқларнинг бадиий хусусиятлари. Назарий маълумот: Кўшиқ ва унинг турлари ҳақида тушунча.	2
7	«Равшан» достони Ишқий-саргузашт достонларнинг ўзбек халқ достончилигида катта ўрин тутиши. Бу хил достонларда ишқий можароларнинг асосий мавзу эканлиги. «Гўрўғли» туркумидаги ишқий-саргузашт достонлар ва мазкур туркумда «Равшан» асарининг тутган ўрни. Достон воқеаларининг туркий халқлар достончилигида кенг тарқалган мотив	4

	эканлиги. Достоннинг бизгача етиб келишида Эргаш Жуманбулбулнинг хизмати. Достондаги Гўрўғли, Юнус пари, Авазхон, Равшан, Зулхумор, ака-ука каллар образларининг таҳлили. Назарий маълумот: Муболаға ҳақида тушунча.	
8	«Кунтуғмиш» достони Халқ достонларининг миллат руҳиятини акс эттиришдаги ўрни. Халқ эпик достонларининг турлари. Туркий достонларнинг дунё достончилиги ривожда тутган юксак мавқеи. «Кунтуғмиш» ишқий-саргузашт достонларининг гўзал намунаси сифатида. Достонда Эргаш Жуманбулбул маҳоратининг намоён бўлиши. Асар сюжетининг саргузаштларга бойлиги. Қаҳрамонлар тақдирини белгиловчи ходисаларнинг маиший турмушга яқинлиги. Кунтуғмиш образи. Унга хос жўмардлик, тантилик, жасурлик ва айни вақтда соддалик сифатлари. Кунтуғмишнинг жангчи, ошиқ, эр, ота сифатидаги хусусиятлари. Кунтуғмиш табиатидаги самимият ва ишонувчанлик хислатлари. Холбеканинг фавқулудда гўзал ва меҳрибонлиги. Холбека – ўзбек кизларига хос ўктамлик, эркалик, шаддодлик ва майинлик сифатларига эга шахс. Холбека – фарзандлари ва эрининг ҳаёти учун ўзини бахшида қилувчи аёл. Достонда аёлларга хос сершубҳалилик, инжиқлик, синчковлик сифатларининг ишонарли тасвирланганлиги. Холбеканинг оналик хусусиятлари тасвири. Достонда Гуркибой ва Моҳибой образларининг маҳорат билан тасвирланганлиги. Гуркибойга хос босиқлик, меҳрибонлик, мулоҳазакорлик ҳамда укаси Моҳибойнинг қув, тажанг, қайтмас йигитча эканлиги. Болалар табиатига хос хислатларнинг улар тақдирига таъсири. Достондаги Буврахон, Азбархўжа, Қосим, Холмўмин, чўпон образларининг ўзига хос шахслар сифатида акс эттирилганлиги. Достоннинг бадий хусусиятлари. Асар сюжет чизиқларида мантикий изчилликнинг кучлилиги. Назарий маълумот: Достонларнинг шаклий тузилиши.	4
9	«Алпомиш» достони «Алпомиш» достонининг оғзаки эпик анъаналарда бизгача етиб келганлиги ва туркий халқлар орасида кенг тарқалганлиги. Достонни куйловчи бахшилар. Фозил Йўлдош ўғли ҳақида маълумот. «Алпомиш» қаҳрамонлик достонларининг юксак намунаси сифатида. Достонда тасвирланган давр. Унда оила учун кураш ва уруғ бирлиги масалаларининг акс этиши. Достоннинг асосий образлари. Алпомиш, Барчин, Қоражон, Қалдирғоч образларида мардлик, садоқат, юртсеварлик, эзгулик ва вафодорлик фазилатларининг ифодаланиши.	5

	Достоннинг тили ва бадиий хусусиятлари. Муболағавий услуб қахрамонлик достонларининг ўзига хослигини белгиловчи омил сифатида. Достон сюжети ва мотивлари асосида яратилган адабиёт, кино ва тасвирий санъат асарлари. Назарий маълумот: Халқ достонлари ва уларнинг турлари ҳақида тушунча.	
--	---	--

Демак, бу ерда оддийдан мураккабга деган тамойилга амал қилинган. Имкон қадар узвийлик ва узлуксизликка эътибор берилган. Унда фольклорнинг турли жанрлари (мақол, топишмоқ, эртак, ривоят, кўшиқ, достон) қамраб олинган.

Дастурдаги аннотация ва изоҳлар билан танишиш шуни кўрсата-дики, уларда кўпроқ фольклор асарларининг ғоявий мазмунига, улардаги қахрамонлар савиясига, қахрамонлар характерининг айрим қирраларига урғу берилади. Уларнинг шаклий-поэтик хусусиятлари орқа планда қолиб кетади. Айниқса, фольклор асарларининг шаклий хусусиятлари, ифода имкониятлари, тасвир воситалари, тил хусусиятлари жуда кам эътибор олган. Дастурдаги бу хусусиятнинг ўқитувчилар фаолиятига ҳам, ўқувчиларнинг ўзлаштириш жараёнига ҳам таъсир кўратмаслиги мумкин эмас. Фольклор асарларининг поэтик хусусиятларини ўрганиш фақат адабиётшуносликнинг эмас, балки адабиёт ўқитиш методикаси фанининг ҳам долзарб ва жиддий муаммоларидан биридир. Фольклор асарларининг моҳияти ва мазмунини тўғри, тўлиқ ва атрофлича тушуниш учун, айниқса, буни ёш авлодга тушунтириш учун етук фольклористлар ҳамда методист олимларнинг фундамен-тал тадқиқотларидан хабардор бўлиш тақозо этилади.

Фольклор асарларининг ўзига хосликларидан бири уларнинг халқоналиги билан белгиланади. Халқоналикнинг моҳияти эса тасвирнинг халқ ҳаёти, унинг руҳият дунёсига, умуман, дунёқара-шига оидлиги, халқ орзу-интилишларини ифодалашида, тасвирлар-нинг тушунарли ва таъсирчан тилида намоён бўлади.

Таълим жараёнида мана шу хусусиятлар ўқувчининг онги ва шуурига етиб бориши керак. Фольклорнинг ҳар бир жанрида ҳаётнинг муайян қирраси акс этади, ифодаланади. Демак, яхлит тарзда, ягона тизим сифатида фольклор ўзи мансуб бўлган халқ ҳаётини ифодалайди. Аммо буни жуда оддий, содда, қисқа, лўнда, тушунарли ва таъсирчан тарзда мужассамлаштиради. Фольклор асарларининг яна бир хусусияти шундаки, уларда маънавий-ахлоқий баҳолар жуда аниқ кўриниб туради. Масалан, Зумраднинг кўриниши, қиёфаси тасвиридан бошлаб хатти-ҳаракатлари, бошқаларга муносабатигача тўлиқ ижобий хусусиятлар билан мужассамлашган бўлса, Қиммат тескари кутбдаги барча белгиларга эгадир. Алпомиш мардлик, жасорат, ҳалолликка қанчалик дахлдор бўлса, салбий қахрамонлар инсонни ерга урадиган нуқсонлар билан шунчалик зийнатлангандир.

Фольклор асарларининг воқелиги, композицияси, образлар тизими, қурилиши, вазни, тасвир принциплари ҳам ўзига хос эканлигини унутмаслик

керак. Шунга кўра уларни ўқитиш ва ўргатиш методикаси ҳам мана шу ўзига хосликлардан келиб чиқиши, уларга таяниши керак бўлади.

Психологларнинг кўрсатишича, болаларнинг муайян ёшида, хусусан, 10-11 ёш атрофида уларнинг тасаввурларида «содда-реалистик карашлар устувор мавқе тутати. Шунинг учун ҳам айна шу ёшда халқ оғзаки ижодининг айрим намуналари, хусусан, топишмоқ, мақол, айниқса, эртакларни ўрганиш имкониятлари катта бўлади. Бу ёшда бадий асардаги муаллиф нуқтаи назарини тушуниш, ҳазм қилиш осон бўлмайди. Худди шунинг учун ҳам эртақ қаҳрамонларини ўрганиш улар учун қулай ва осон бўлади. Айниқса қаҳрамоннинг яккалиги, уларнинг ҳаракат миқёсларининг болалар тасаввурлари билан уйғунлиги, руҳий тасвирларнинг нисбатан чегаралангани шу ёшдаги ўқувчилар қизиқишлари ва дунёқарашига уйғун келади. Ушбу ёшда мутахассисларнинг кўрсатишича, ўқувчилар фольклор асарларини қуйидаги яхлит-ликда тасаввур қилишади:

Мавзуга оид адабиётлар

19. Жуманазров У. Ўзбек фольклори ва тарихий воқелик. – Тошкент, Фан, 1991.

20. Жўраев М. Ўзбек халқ самовий афсоналари. – Тошкент, Фан, 1995.
21. Жўраев М., Нарзикулова М. Миф, фольклор ва адабиёт. – Тошкент, Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2006.
22. Имомов К., Мирзаев Т., Саримсоқов Б., Сафаров О. Ўзбек халқ поэтик ижоди. – Тошкент, Ўқитувчи, 1990.
23. Йўлдошев Қ. «Алпомиш» талқинлари. – Тошкент, Маънавият, 2002.
24. Мадаев О. «Алпомиш» билан суҳбат. – Тошкент, Маънавият, 1999.
25. Мадаев О., Собитова Т. «Ўзбек халқ оғзаки ижоди». – Тошкент, Университет, 1999.
26. Саримсоқов Б. Ўзбек адабиётида сажъ – Тошкент, Фан, 1978.
27. Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. – Тошкент, Фан, 1981.

Янги ўзбек адабиётини ўрганиш

«Янги ўзбек адабиёти» атамаси бугунга келиб ўзгача маъно касб этадиган бўлиб қолди. Аниқроғи, бу тушунчанинг қамрови кенгайди. Эндиликда у XIX асрнинг охирларини, бутун XX аср адабиётини, мустақиллик даври адабиётини, шунингдек, бугунги адабиётни ҳам яхлит ҳолда мужассамлаштирадиган бўлди.

Янги ўзбек адабиёти, ҳозирги ўзбек адабиёти, XX аср адабиёти деган номлар мана шу тушунчаларни ифодалаш учун қўлланган. Афсуски, буларнинг барчасини ҳам жуда муваффақиятли деб бўлмайди. Буларнинг ёнида «Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти», «Мустақиллик даври адабиёти» атамаларининг ҳам ўрни борлигини таъкидлаш жоиз.

Бу давр адабиётини ўрганишнинг ўзига хос мураккабликлари бор. Биринчидан, у хронологик жиҳатдан XX асрнинг ўзи билан чекланмайди. Унинг доирасига XIX асрнинг охириги чораги ҳам дахлдор бўлиб туради. Ҳозирги давр, яъни XXI аср адабиёти ҳам шу ном остида келаётганини эсдан чиқармаслик керак. Иккинчидан, XX аср бошларидаги адабиётнинг тўлиқ ва мукамал манзарасини яратиш жараёни ҳозир ҳам давом этмоқда. Учинчидан, собиқ совет даврида яратилган адабий асарларга баҳо беришдаги бир ёқламалик барҳам топа бошлади. Эндиликда уларга бошқача, янги, мустақиллик шарофати билан қўлга киритилган эркин ва ижодий тафаккур андазалар билан ёндашиш устувор мавқе тутмоқда.

XX аср адабиёти устидаги баҳслар қизғин давом этмоқда. Унинг мағзи, моҳияти тобора кенгроқ, чуқурроқ, тўлароқ намоён бўлиб бормоқда. Китобхонлар бу давр адабиёти ҳақидаги асл ҳақиқатлар билан мукамалроқ тарзда танишиб боришмоқда. Бўлажак ўқитувчилар ҳам бу жараёнларнинг туб моҳиятини теран англаб олишлари керак бўлади.

Шулардан бири асл манбаларни ўқишдаги мураккабликлар билан боғлиқ. Гап шундаки, XX асрнинг дастлабки чорагидаги адабиёт анъанавий тарзда араб ёзуви орқали оммалашган эди. Улар ўша давр матбуотида, газета ва журналларида, маҳаллий нашрларда чоп этилган. Айрим нашрларнинг қогози жуда сифатли бўлган эмас. Шунга кўра уларни ўқишда араб

алифбосидаги айрим харфларнинг бошқа бир белгилар билан қориштирилиши юз бериши мумкин. Жумладан, Чўлпоннинг «Имом Фузулий» деган мақоласи ҳақидаги бир ахборот тарқалган эди. Маълум бўлишича, асл матнда у «Имом Ғаззолий» деб номланган экан. Унинг муаллифи ҳам Чўлпон эмас экан. Бу ҳақда проф. О.Шарафиддинов шундай ёзади:

«Афсуски, бугунги кунда матбуот саҳифаларида биз анча-мунча ҳолларда масалани чуқур ўрганмай туриб, ҳовлиқмалик билан иш юритаётган, натижада «ярми ёлғон, ярми чин» гапларни ҳам «кашфиёт» тарзида тақдим қилинаётган фактларга дуч келяпмиз. Масалан, айрим журналларда «Гавҳар» деган ҳикоя Чўлпонники деб эълон қилинди. Ҳолбуки, бу ҳикоя ўз вақтида «Йўқсил» деган таҳаллус остида эълон қилинганди. «Йўқсил» эса 20-йилларда Баҳром Иброҳимовнинг таҳаллуси бўлган. Айрим «тадқиқотчилар»имиз сира андиша қилиб ўтирмай ўз чаласавод-ликларининг самарасини китобхонларга кўз-кўз қилишга ошиқади. Масалан, библиографик кўрсаткичларнинг бирида 20-йилларда Чўлпоннинг «Имом Фузулий» деган мақола эълон қилгани таъкидланади. Афсуски, мен ҳам бу гапга чиппа-чин ишониб, «Чўлпон» деган рисоламда уни айнан такрорлаганман. Аммо кейинчалик кўрсатилган манба («Инқилоб» журнали) текшириб кўрилганида мақоланинг номи «Имом Ғаззолий» экани, муаллифи ҳам бошқа одамлиги маълум бўлди. Яқинда Тошкент дорил-фунунида бўлган бир анжуманда нотиклар Беҳбудий, Фитрат, Чўлпон ва бошқаларнинг асарларини чоп этишда текстологик хатоларга кўп йўл қўйилаётганини, бу арабча ёзувни ўқиш ва талқин қилишдаги саводсизлик оқибати эканини айтишди. Бундай хатолар асар матнини бузиб юборади, унинг маъносини хиралаш-тиради. Таассуфки, бундай хатолар Чўлпоннинг «Яна олдим созимни» деган китобида ҳам анча-мунча бор. Бунга китобнинг муҳаррири сифатида мен жавобгарман, албатта»¹.

Буларнинг барчаси нашр этилган мақола ва асарларга танқидий нуқтаи назардан қарашни, албатта, мутахассислар фикрига эътибор бериш зарурлигини яна бир марта кўрсатиб турибди.

Бу жиҳатдан О.Шарафиддиновнинг «Тирик сатрлар» китоби ҳақида «Ёшлик» журналининг 1990 йил 11-сонидagi мақола ҳақидаги мулоҳазалари ҳам эътиборлидир. Унда кўрсатилишича, 1969 йилда нашр этилган «Тирик сатрлар» китобида мавжуд бўлмаган факт ва ҳодисаларга нисбат берилган. Бугина эмас, китобнинг муҳаррири ўзини тўртинчи қаватдан ерга ташлаб юборган, шу тарзда у ўша даврда бошига тушиши мумкин бўлган бало-ю қазолардан сақланиб қолган эмиш. О.Шарафиддинов бу гапларнинг асосиз эканлигин кўрсатиб, жумладан, шундай ёзади: «Бўлмаган гап! «Ие, қизиқ-ку,»- деб эътироз билдиришингиз мумкин, бу воқеа камида 22-23 йил аввал рўй берган бўлса, сиз буни қачондан биласиз?! Тепасида турганмидингиз?» Ҳамма гап шундаки, «Тирик сатрлар» нинг муҳаррири мен эдим. Биламан, бир қанча одамларнинг қўлида китобнинг айрим нусхалари сақланиб қолган. Ўшалардан сўранглар - китобнинг камида уч жойида менинг фамилиям

¹ Шарафиддинов О. Сардафтар саҳифалари. Мақолалар, хотиралар.- Тошкент, Ёзувчи, 1999, 48-49-бетлар

муҳаррир сифатида рақам қилинган. Китобга ишонмасангиз, ўша пайтда нашриёт раҳбариятида ишлаган одамлар бор – масалан, Иброҳим Ғафуров – улар гапимни тасдиқлаши мумкин. Мен қасам ичиб гувоҳлик бераманки, ҳеч қачон нашриёт биносининг 4-қаватидан ўзимни ташлаган эмасман, нафақат нашриётнинг, умуман, ҳеч қандай ташкилотнинг 4-қаватидан ҳам сакраган эмасман-а, Худога шукур, ман олтмиш учга қиряпман...»¹

Бу давр адабиётини ўрганишда адабиётнинг ўзида ниҳоятда залворли ўзгаришлар юзага келганлигини, одамга, оламга қарашларнинг узлуксиз равишда ўзгариб, такомиллашиб, янгиланиб борганлигини эътиборда тутиш керак.

Мавзу ва талқинларнинг жиддий тарздаги ўзгариши, янгиланиши бу давр адабиётининг асосий кўрсаткичлари бўла олади. Мумтоз адабиётимиз билан қиёсланганида бу давр адабиётининг кескин ўзгаришларга рўпара келганлигини тушуниш ва тушунтириш керак бўлади.

Адабиётдаги жанрлар ва образлар тизими ўзгарди. Жумладан, драматик тур ва унинг янги-янги шакллари, романчилик янги адабий ҳодисалар сифатида майдонга келди. Шеърятда ҳам кўламли янгиликлар кузатилди. Ишқий-интим шеърят ижтимоий-публицистик, сиёсий-фалсафий қамровдаги шеърятга кенгроқ майдонларни бўшатиб берди. Шунинг учун ҳам бу даврда яратилган асарлар таҳлилида энди бошқачароқ ёндашувлар тақазо этилади.

Драматик асарлар таҳлилида сахна имкониятлари эътиборга олинishi, қаҳрамонларнинг «ҳаракатдаги ҳолатлари»га урғу берилиши, муаллиф нуқтаи назарининг бевосита қаҳрамонларнинг ўзига «ўтказилиши» бундай таҳлиларнинг марказида туриши керак бўлади. Уларнинг ўз замонларидаги долзарб муаммолар билан уйғунлиги, замонавийликнинг бадиийликни юзага чиқаришдаги асосий омиллардан бири бўлганлиги ҳам эътиборда тутиш ўринли бўлади.

Ижтимоий тузум ва адабий ижод муносабатлари адабий асар таҳлилида йўл-йўлакай кўриб ўтиладиган муаммолардан эмас. Бу айниқса, адабиётимизнинг мазкур даврлари учун айрича аҳамият касб этади. Босқинчилик шароитида халқни маърифатга чорлаш, бутун асарларида маърифий ғояларни тарғиб-ташвиқ хэтишни асосий вазифа деб билиш ўша даврдаги ижодкорларнинг ижтимоий фаолликлари ҳамда заковатини, уларнинг шахс ҳамда ижодкор сифатидаги жасоратларини кўрсатиб туради. Мазкур ҳодисалар уларнинг асарлари, яратилган ўлмас образлари мисолида кўрсатиб берилиши керак.

Албатта, ўша давр ижодкорлаига, уларнинг асарларига бўлган муносабатларнинг, бу асарлар таҳлили ва талқинларининг хилма-хиллигига бўлажак адабиёт ўқитувчиларининг эътиборлари тортилши шарт. Бунда адабий танқидчилигимиз ютуқларидан унумли тарзда фойдаланиш имкониятлари бор. Хусусан, Озод Шарофиддинов, Умарали Норматов, Бегали Қосимов, Абдуғафур Расулов, Баҳодир Каримовларнинг сўнгги

¹ Ўша китоб, 52-бет.

пайтларда яратган тадқиқотлари адабиёт ўқитувчилари учун яхшигина методик ёрдам бера олади.

Таълимнинг турли босқичларида, хусусан, умумий ўрта таълим мактабларида, академик лицейлар ва касб-хунар коллежларида бу давр адабиётини ўқитиш асосий ўрин тутди. Жумладан, «Такмиллаштирилган адабиёт дастури»да синфлар кесимида қуйидаги манзарани кўриш мумкин:

5-синф	6-синф	7-синф	8-синф	9-синф
Ҳамид Олимжон. «Ойгул билан Бахтиёр» достони (3 с)	Ғафур Ғулом. «Шум бола» қиссасидан (3 соат)	А.Авлоний. Ва-танни суймак», «Ватан» шеъри (2 с)	Фитрат.«Мир-рих юлдузига»,«Ўгут», «Гў-залим, бевафо гулистоним» шеърлари(2с)	Абдулла Қодирий. «Ўткан кунлар» романи (5 с)
М.Шайхзода. «Искандар Зулқарнайн» достони (2 соат)	Туроб Тўла. «Дўнан» ҳикояси («Етти зоғора» қиссасидан) (2 соат)	Шухрат. «Мардлик афсонаси» балладаси (2 соат)	Ҳамза Ҳакимзода. «Заҳарли ҳаёт ёхуд Ишқ қурбонлари» (3)	Чўлпон.«Ёнғин», «Қалан-дар ишқи», «Кўнгил», «Кишан», «Виждон эрки» шеърлари, «Кеча ва кундуз» романидан(5 с)
Шукрулло. «Умр ҳақида эртас» шеъри (2 с)	Султон Жўра. «Муқаддас идеал-нинг туғилиши» шеъри (2)	Ҳамид Олимжон. «Ўзбекистон» шеъри (2 с)	Ғафур Ғулом. «Соғиниш», «Вакт» шеърлари (2 с)	Ойбек. «Чимён дафтари» туркумидаги шеърлар ва «Қутлуғ қон» романи (5 с)
Абдулла Қодирий. «Улоқда» ҳикояси (2 с)	Х.Тўхтаб оев. «Сариқ девни миниб» қиссаси (3 с)	Мақсуд Шайхзода. «Тошкентном а» достони (2 с)	М.Шайхзода. «Мирзо Улуғбек» фожиаси (3 с)	Одил Ёқубов. «Улуғбек хазинаси» романи (4

				с)
Ойбек. «Фонарчи ота», «Боланинг кўнгли подшо» ҳикоялари (3 с)	Хайриддин Салоҳ. «Юлдузлар афсонаси» балладаси (2 с)	М.Осим. «Ёшлик айёмининг илк баҳори», «Язд чўли», «Қушлар тили» ҳикоялари («Зулмат ичра нур» қиссасидан (3 с)	Усмон Носир. «Юрак», «Нил ва Рим», «Монолог» шеърлари (3 с)	А.Орипов. «Генетика», «Баҳор кунларида», «Куз манзаралари» шеърлари, «Соҳибқирон» асари (дос-тондан парча) (5 с)
Ғафур Ғулом. «Менинг ўғригина болам» ҳикояси (3 с)	Абдулла Каҳҳор. «Бемор» ҳикояси (2 с)	А.Мухтор. «Юл-дузим», «Туғилиш», «Йўл», «Ўзимники бу умр...» шеърлари (2 с)	Асқад Мухтор. «Чинор» романи (4 с)	
У.Носир «Юр, тоғларга чиқай-лик», «Йўлчи, «Болалигимга», «Ёшлик», «Юрганмисиз бирга ой билан», «Гулзор – чаман...». (3 с)	Одил Ёкубов. «Музқаймоқ» ҳикояси (3 с)	Шукур Холмирозов. «Ўзбек характери» ҳикояси (3 с)	Саид Аҳмад. «Қочоқ» («Уфқ» романидан) (2 с)	
Ў.Ҳошимов. «Дун-ёнинг ишлари» қиссасидан (4 с)	Эркин Воҳидов. «Нидо» достони (3 с)	С.Зуннуннова. «Менинг Вата-ним!», «Ер узра кўнди оқшом», «Қизимга», «Бувилар дуога қўлларин	Озод Шарафиддинов. «Ўлсам айрилмасман кучоқларингдан» мақоласи (2 с)	

		очиб» шеърлари (2 с)		
Миртеми р. «Булут»,«Шу д- ринг»,«Тўрға й», «Балиқ ови», «Қишлоғим» шеърлари (3 с)	Саид Аҳмад. «Қоплон», «Собиқ» ҳикоялари (2 с)	Абдулла Қодирий. «Меҳробдан чаён» романидан (3 с)	Т. Сулаймон. «Илтижо», «Армон», «Тавалло», «Гул бир ён, чаман бир ён» шеърлари (2 с)	
Мақсуд Қориев. «Қалдирғочл ар баҳорда келади» ҳикояси (2 с)	Зулфия. «Бахтим бор, ажойиб кишилар аро...», «Боғлар қийғос гулда», «Невара» шеърлари (3 с)	Чўлпон. «Бинафша», «Гўзал», «Кўнгил», «Халқ» шеърлари (3 с)	М.Юсуф. «Ватаним», «Меҳр колур»,«Ю ртим,адо бўл-мас армонла- ринг бор...», «Биз бахтли бўламиз» шеърлари (3 с)	
Ҳамза. «Жон- ларни жонони ватан», «Дар-дига дармон истамас» шеърлари (2 с)	П.Қодиров. «Ни-зомнинг танти-лиги» («Авлодлар довони» романидан) (3 с)	Абдулла Қаҳҳор. «Зилзила» қиссасидан (2 с)		
Эркин Воҳидов. Ўзбегим қасидаси (2 с)	Тоғай Мурод. «Юлдузлар мангу ёнади» қиссаси (3 с)	Миртемир.«М ен туғилган туп-роқ», «Онаги-нам», «Тошбу», «Бетоблигимд а» шеърлари (3 с)		
Абдулла	Жуманиёз	Ш.Раҳмон.«Уру		

Орипов. «Ўзбекистон » шеъри (2 с)	Жабборов. «Ёшлар Ватан ҳақида», «Китоб жавони», «Аҳмад Фарғоний сўзи» шеърлари (2 с)	ш суврати», «Чақи н бўлма...», «Мин о-раи калон», «Су- лаймон тоғи эта-гида ўйлаганла- рим», «Ёш тоғ- лар» шеърлари (3 с)		
Ў.Умарбеков. «Қизимга мак-тублар» (3 с)				
36 соат	33 соат	32 соат	26 соат	24 соат

Албатта, таълимнинг бу босқичида муайян ижодкорнинг ҳаёти, ижоди, унинг алоҳида олинган асарлари атрофлича, кенг ва чуқур ўрганилмайди. Бунинг амалда имкони ҳам йўқ. Ажратилган соатлар миқдори қатъий чегара вазифасини адо этади. Мазмун қамровининг кенглиги эса ўқитувчининг маҳоратига боғлиқ бўлиб қолади. Шунга кўра, дастурларда тегишли асарларни ўрганишнинг умумий йўналишлари кўрсатилади. Биз буни айрим намуналар мисолида кўришимиз мумкин:

Синф ва мавзу	Ўрганиладиган мавзу аннотацияси
5 У.Носир. «Юр, тоғ-ларга чиқайлик», «Йўлчи», «Болали-гимга», «Ёшлик», «Юрганмисиз бирга ой билан», «Гулзор – чаман...» шеърла- ри (3 соат)	Усмон Носирнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида маълумот. Шоир шеърларида болаларга хос беғубор ҳис-туйғуларнинг ифодаланиши. Болалар табиатидаги хусусиятларнинг ушбу шеърларда маҳорат билан тасвир этилганлиги. У.Носир шеърларининг бадиий хусусиятлари. Шоир шеърларида табиат гўзалликлари билан покиза қалбли инсон туйғулари ўртасидаги ҳамоҳанглик. Усмон Носир шеърларида одамнинг гўзалликка муносиб бўлиши улкан бир истак мақомида ифодалангани.
6 Тоғай Мурод.	Ёзувчи ҳаёти ва ижоди ҳақида маълумот. «Юлдузлар мангу ёнади» қиссасида ўзбек халқига хос урф-одат, руҳият ва маонавий қадриятларнинг ўта таъсирчан,

«Юлдузлар мангу ёнади» қиссаси (3 соат).	Ўзига хос йўсинда акс эттирилганлиги. Қисса қаҳрамони Бўри полвонга хос мардлик, тантилик, ҳалоллик хислатларининг турли вазиятларда намоён бўлиши. Асарда ўзбек қишлоқлари ҳаётига доир ҳолатларнинг гоят жонли акс этганлиги. Аждодларга мансуб эзгу одатларнинг Шукур, Тиловберди, Темир сингари образлар тасвирида акс этганлиги. Қиссанинг таъсирчан ва ўзига хослигини таоминлаган омиллар. Асарнинг тил хусусиятлари. Назарий маълумот: Қисса ҳақида тушунча.
7 Абдулла Қодирий. «Меҳробдан чаён» романидан (3 соат).	Адиб ҳақида маълумот. Абдулла Қодирий ўзбек романчилик мактабининг асосчиси эканлиги. Унинг романларида реализм ва романтизм методларининг уйғунлашиб кетиши. «Меҳробдан чаён» романидаги «Бахмалбофда фақир бир оила», «Танийсанми шу жажжи қизни?», «Чин ўртоқ», «Маҳдумнинг бахти» фаслларидаги узвийлик. «Чин ўртоқ» фаслидаги дўстга садоқатнинг жозибали тасвири. Анвар ва Насим образлари таҳлили. Ёзувчининг маҳорати. Асарнинг тарбиявий қиммати.
8 М. Шайхзода. «Мирзо Улуғбек» фожиаси (3 соат).	Адиб ҳаёти ва ижоди ҳақида маълумот. «Мирзо Улуғбек» асари ўзбек адабиётидаги трагедия жанрининг етук намунаси сифатида. Асарда теурийзода ҳукмдор Улуғбек ҳамда олим ва маърифат-парвар Улуғбек ўртасидаги зиддиятнинг акс эттирилиши. Улуғ-бекнинг алломалик фазилатлари ва инсоний хислатларини ёритиш драматургнинг бош мақсади эканлиги. Асарда шоҳ ва олим Улуғбекнинг фожиаси ҳақидаги ҳақиқат ва бадий тўқиманинг ўзаро муносабати. Трагедиядаги фалсафий руҳ ва тил жозибаторлиги. Назарий маълумот: Трагедия (фожа) ҳақида тушунча.
9 Абдулла Орипов. «Генетика», «Баҳор кунларида», «Куз манзаралари» шеърлари, «Соҳибқирон» асари (драматик дostonдан парча) (5 соат).	Абдулла Ориповнинг ҳаёт ва ижод йўли тўғрисида маълумот. А. Орипов - ҳозирги ўзбек шеърятининг забардаст вакили. Шоир лирикасининг ўзига хос хусусиятлари. Шеърларидаги куч-ли эҳтирос, табиийлик, фикрий теранлик, поэтик мукамаллик. Бадий тадқиқнинг пишиқлиги. Шеърининг интонациянинг бетакрорлиги, шиддаткор оҳанг билан сокин, осойишта, самимий руҳнинг уйғунлиги. Шаклий-услубий ранг-баранглик. «Генетика» шеърида авлод–аждод муносабатларининг сербўёқ ва таъсирчан ифодаланиши. Назарий маълумот: Лирик қаҳрамон образи.

Эътибор берилса, Ушбу аннотацияларда болаларнинг ёш хусусиятлари, уларнинг умумий адабий тайёргарлиги ҳам эътиборга олинган. Таҳлилнинг умумий йўналишлари белгиланаётганда мазкур омиллар асосий таянч нуқтаси бўлиб хизмат қилган. Албатта, уларнинг барчасида асардаги бадиийликни англаш ва англатиш етакчи ўрин тутаётганлигини сезиш қийин эмас.

5-синф ўқувчисининг тасаввур оламидаги ўзига хослик, кузатишдаги жонли мушоҳаданинг кучлилиги эртақ ва унга яқин мавзуларнинг осонроқ ва таъсирлироқ ўзлаштирилишига имкон беради. Шунинг учун ҳам бу синфда Ҳамид Олимжон. «Ойгул билан Бахтиёр» достони бежиз танланмаган. Унда адиб ҳаёти ва ижоди ҳақида қисқача маълумот бериш назарда туилади. Асосий урғу эса «Ойгул билан Бахтиёр» эртаги сюжети ва образлар тасвиридаги ўзига хосликларга қаратилади. Бу ўринда таҳлилнинг асосий йўналиши эртақдаги асосий қаҳрамонлар, уларнинг ўзига хос хусусиятлари, бу қаҳрамонларда бўртиб кўзга ташланадиган ахлоқий=маънавий сифатларни ёритишдан иборат бўлади. Эртақда эзгулик ва ёвузлик ўртасидаги кураш тасвирига эътибор тортилар экан, манга шу тушунчаларни ифодаладиган сўзларга, уларнинг қўлланишидаги ўзига хосликларга урғу берилади. Эртақнинг бадиий хусусиятлари, ундаги тасвир ва ифода воситалари, асар тилининг фавқулодда сода, тушунарли ва равлонлиги, буларнинг натижасида юзага келадиган таъсирчанлиги устида ишланади.

Усмон Носирнинг танланган шеърлари ҳам шу синф ўқувчилари учун ката қизиқиш уйғота олади. Айниқса, уларнинг бевоқиф табиат тасвири билан алоқадорлиги бу қизиқишларни янада орттиради. Ўқувчиларнинг шу ёшда ўқиган ва ёд олган шеърларини умрларининг охиргача ҳам эсда сақлашлари бежиз эмас..

6-синфда саргузаштларга бой бўлган асарлар танланган. Улар қаторида Ғафур Ғуломнинг «Шум бола», Туроб Тўланинг «Дўнан» ҳикояси Х.Тўхтабоевнинг «Сариқ девни миниб» қиссаларидан парчалар мавжуд.

Дастурда Тоғай Муроднинг «Юлдузлар мангу ёнади» қиссаси таҳлилида миллий кадриятлар, ўзбек халқига хос урф-одат, руҳиятнинг ўта таъсирчан, ўзига хос йўсинда акс эттирилганлигига эътибор бериш кераклиги кўрсатилган. Ажратилган вақтнинг ниҳоятда чегараланганлиги (3 соат) қиссани яхлитлигича таҳлил қилиш имконини бермайди. Шунинг учун ҳам қиссада акс этган юксак инсоний туйғуларни ўзида мужассамлаштирган Бўри полвон образи таҳлиliga асосий урғу берилади. Унга хос бўлган мардлик, тантилиқ, ҳалоллик хислатларининг намоён бўлишига ўқувчилар эътибори тортилади. Айниқса, асарнинг тил хусусиятлари таҳлили айрича аҳамият касб этади.

9-синфда Абдулла Орипов асарларини ўрганиш учун беш соат ажратилган. Аммо ўрганилиши лозим бўлган асарларнинг миқдори ҳам оз эмас. Улар. «Генетика», «Баҳор кунларида», «Куз манзаралари» шеърлари, «Соҳибқирон» драматик достонидан олинган парчалардан иборат.

Бу ерда Абдулла Ориповнинг ҳаёти ва ижоди тўғрисида маълумот бериш ҳам, шоирнинг ижоди ҳозирги ўзбек шеърятининг кўплаб етакчи

хусусиятларини ўзида мужассамлаштирганини ҳам кўрсатиш, айти пайтда улардаги кучли эҳтирос, табиийлик, фикрий теранлик, поэтик мукамалликнинг такрорланмас бир шаклларда ифода этилганини аниқлаш ҳам зарур бўлади.

Шоир оламни, одамни ўзига хос тарзда бадиий тадқиқ этади. Шоирнинг кузатувчанлиги ҳам фавкулудда ўткир ва таъсирчан. У ҳеч ким кўрмаган нуқталарни жуда нозик даражада идқрок этади, уларнинг ифодасида ҳам оҳори тўкилмаган сўзларни топа билади.

«Генетика» шеърида аждодлар билан авлодлар орасидаги муносабатлар мутлақо ўзига хос тарзда тасвирга тортилган.

Замонавий адабиётдаги асосий хусусиятлардан яна бири уларни ўқигандан кейин ҳосил бўладиган тасаввурларнинг яқин эмаслиги, хилма-хиллигидир. Буни Хуршид Дўстмуҳаммад Франц Кафканинг асари мисолида яхши ифодалаб берган:

«Йозеф К.нинг ҳибсга олиниши ҳақидаги хабар билан бошланган «Жараён» биринчи марта 1925 йилда нашр этилган бўлса-да, айрим маълумотларга кўра, у 1914-1915 йилда, бошқа маълумотларга қараганда эса 1918-1919 йилда ёзилган. Ҳар қалай Франц Кафка «Жараён»ни ёзганида 30-35 ёш орасида бўлган. Шу ёшдаги одам ҳаётнинг бу қадар мураккаб синоатларини қандай қилиб бир роман қаҳрамони тимсолида мужассам қила олди экан, деган савол ҳали-ҳануз дунёдаги кўплаб адибларни, мутахассисларни, адабиёт ихлосмандларини қизиқтириб келади, ўйга толдиради. Баҳсга чорлайди. Мунозарага ундайди.

Тугал ечим, тугал хулоса эса топилмайди.

Борди-ю топилганда, борди-ю роман бир ўқишда кўнгилга, шуурга тўласича жо бўлиб қўя қолганида, уни иккинчи, бешинчи еттинчи марта ўқишга ҳожати қолмаганида «Жараён»деган ном Франц Кафка деган исмга қўшимлиб аллақачон унутилиб кетган бўлар эди»¹.

Қадимги туркий адабиётни ўрганиш

Қадимги туркий адабиёт адабиётимизнинг таркибий қисмини ташкил этади. У кейинги даврлардаги адабиёт ривожини учун тегиш-ли тарихий-адабий асос вазифасини адо этган.

Қадимги туркий адабиётнинг бир қатор ўзига хос хусусиятлари борки, таълим-тарбия жараёнида уларга алоҳида эътибор бериш зарурати сезилади. Гап шундаки, қадимги туркий адабиётни ўрганиш ва ўргатиш учун фақат адабиётшунослик ёки умумфило-логик билимларнинг ўзи етмайди, улар озлик қилади. Бу ерда тарихчи, этнограф бўлиш, бир неча қариндош ва қариндош бўлмаган тилларни билиш, қадимги матнларнинг ўзига хосликларидан хабардорлик ҳам талаб этилади. Бундан олдин эса унинг чегара-ларини аниқлаб олиш зарурати ҳам борлигини эслатиш ўринли

¹ Хуршид Дўстмуҳаммад. Ҳаракатдан тўхтаган жараён қиссаси. - // Кафка Франц. Жараён, роман. Рус тилидан таржима. (Тарж.: Вафо Файзулло), Тошкент, Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2006, 5-бет.

бўлади. Бу ёдгорликларнинг тарқалиш ҳудудига ҳам, уларнинг пайдо бўлиш ва яшаш даврларига ҳам алоқадордир. Уларни қуйида кўриб чиқамиз.

Географик чегаралар

Қадимги туркий обидалар кўпинча «Ўрхун-Энасой обидалари» номи билан юритиб келинган. Бунга мазкур ёдгорликларнинг топилиши ўрни сабаб бўлган эди. Бу ёдгорликларнинг дастлаб топилганлари, ҳажмига кўра анча йириклари Ўрхун ҳамда Энасой дарёси қирғоқларидан топилган. Ўрхун-Энасой ёдгорликларининг топилиши ва ўрганилиши XVIII асрдан бошланади. Рус хизматчиси Ремезов бу ҳақда дастлабки хабарни беради. Швед зобити Иоганн Стралленберг, олим Мессершмидт ёдгорликларни Европа илм аҳлига илк марта тақдим қилган эдилар.

Дастлаб, Ўрхун, Селенга ва Тўли дарёлари атрофидан — Шимолий Мўғулистондан тошга битилган обидалар топилди. Улар Ўрхун ёдгорликлари номини олди. Энасой дарёси қирғоқларида топилган ёдгорликлар ҳам шу ном билан аталади.

Ёдгорликлар топилганидан кейин уларни ўқиш, ўрганиш муаммоси кўндаланг бўлди. Аммо бу иш деярли бир ярим аср мобайнида ҳеч кимнинг қўлидан келмади. Ниҳоят, 1893 йилдагина уларни ўқиш учун дастлабки кадам қўйилди. Шу йили даниялик олим Вилгельм Томсон ва рус олими В.Радловлар ёдгорликлардаги барча ҳарфларни ўқидилар.

Шундан сўнг уларни жиддий ўрганиш бошланди.

Ўрхун-Энасой обидалари «тош битиклари» деб ҳам юритилади. Бунинг сабаби кўпгина ёдгорликларнинг қабр тошларига ўйиб ёзилганидандир. Уларнинг ҳажми анчайин улкан.

Жумладан, «Тўнжук» битиктоши 2 та устунга ёзилган. Уларнинг бири 170, иккинчиси 160 см дан иборат. Бу ёдгорликни Елизавета Клеменц 1897 йили Шимолий Мўғулистонда эри Дмитрий Клеменц билан биргаликда излаб топган. Битиктош Улан-Батордан 66 км Жануби-Шарқдаги Баин Цокто манзилида бўлган ва ҳозир ҳам шу ерда сақланади.

«Култегин» битиктоши мрамрдан ишланган, баландлиги 3 м 15 см, қалинлиги 41 см, туб қисми 1 м 24 см бўлиб, юқорига томон торайиб борган. Ёдгорликни рус зиёлиси Н.М.Ядринцев (1842-1894) 1889 йили Мўғулистоннинг Кошо Цайдам водийсидаги Кўкшин Ўрхун дарёси қирғоғидан топган. У Улан-Батордан 400 км жанубда Қора Балғасун шаҳри харобаларидан 40 км шимолда жойлашган. Ёзувлар ўнгдан чапга ва юқоридан пастга қараб битилган.

«Билга хоқон» битигини ҳам Н.М.Ядринцев топган. У Култегин битиктошидан 1 км жануби-ғарбга ўрнатилган. Унинг бўйи 3 м 45 см, эни 1 м 72 см, қалинлиги 72 см, битиктош ағдарилиб, учга бўлинган ва айрим сатрлари нураб, ёзувлари ҳам зарар кўрган. У 80 сатрдан иборат. «Билга хоқон» битиктошида «Култегин» битиктошидаги 41 сатр такрорланган.

Қадимги туркий обидаларнинг асл манбалари топилган жойлар: Ўрхун ва Энасой дарёлари атрофлари, Турфон (Шарқий Туркистон), Осиё ва Европанинг кўпгина жойларидир. Шунга кўра уларнинг Мўғулистон, Германия (Берлин, Марбург, Майнц), Россия (Санкт-Петербург, Қизил, Минусинск), Хитой (Турфон, Урумчи, Миран Сучжой, Пекин), Буюк

Британия (Лондон), Франция (Париж), Швеция (Стокгольм), Ўзбекистон, Қозоғистон, Қирғизистонда сақланиши кузатилади.

Географик ном сифатида Туркия атамаси қадимги Бобил (Византия) манбаларида мавжуд. VI асрда бу ном Кичик Осиёни англатган (Менандр).

IX-X асрларда Волга бўйидан Ўрта Европагача бўлган ҳудудлар ҳам шу ном билан аталган. Онадўли-Анатолия эса XII асрдан бошлаб Туркия номини олган.

Шунингдек, қадимги туркий халқлар яшайдиган жойлар Турон деб номланган. Бу ерларни форслар «туронзамин» дейишган.

Хронологик чегаралар

Қадимги туркийлар ўз тили, маданиятига эга бўлишган. Бу тилнинг энг қадимги даврлардаги тараққиёти ҳақида аниқ маълумотлар мавжуд эмас. Дастлабки ёзма манбалар эса VI-VIII асрларга тегишлидир. Улар Ўрхун-Энасой обидалари номи билан машҳур бўлган битиклардир. Ҳар ҳолда туркий тилнинг милоднинг илк асрларидан бошланганини тахмин этиш мумкин. Бу тил XII-XIII асрларгача амалда бўлган.

Кўп асрлик тарих силсиласида бу тил намуналари шимолий-шарқда табиатга ишонч сифатида Ўрхун-Энасой обидаларида, шимолий-ғарбда христиан дини шаклидаги насронийлар ёзувларида, жанубий-шарқда будда динида сўғд, уйғур ёзувларида, монийлик динида моний ва уйғур ёзувларида, сўнграқ ислом динида араб ёзуви билан ёзилган.

Унинг сўнгги босқичдаги намуналари сифатида Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғот ит-турк», Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг», Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибат ул-хақойиқ» асарларини кўрсатиш мумкин.

Айрим тадқиқотчилар Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибат ул-хақойиқ» асарини XII асрда эмас, балки Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» асарида олдинроқ ёзилган деб ҳам тахмин қилишади. Бу фараз дастлаб С.Е.Малов томонидан айтилган эди¹. Ўзбек олимларидан А.Мухаммаджонов шу фаразни ривожлантиришга ҳаракат қилди. Аммо бундай қарашларда реал илмий асослар кўринмайди.

Олтин Ўрда маданиятининг Мисрга кўчиши умумтуркий адабиёт-нинг шу ерлардаги мавқеини белгилаб берди. Биз унинг Миср заминида яшаб қолганлигига гувоҳ бўламиз. Бунинг асосий сабаби Чингизхон истилоси эди. Ана шу ҳалокатли даврда маданий – адабий марказнинг бир муддатга Олтин Ўрдага, ундан Сурия ва Мисрга кўчганлиги кузатилади.

Ёзув билан алоқадор ўзига хосликлар

Қадимги туркий обидалар фақат туркий хат билан ёзилган эмас. Дастлабки топилган обидалар қадимги туркий ёзувда битилган бўлса-да, у билан ёнма-ён тарзда уйғур ёзувининг ҳам қўлланиб келингани кейинроқ маълум бўлди. «Уйғур ёзуви билан туркий тилда яратилган дастлабки ҳужжат ва ёдгорликлар буддавийлик, манихейлик, христианликка оид турли

¹ Наджиб Э.Н. Культура и тюркоязычная литература мамлюкского Египта XIV века (исследование, транскрипция, текстологические примечания), - Туркестан, «Туран», 2004, с.9.

муқаддас китобларнинг таржималари эди»¹. Кейинроқ бу ёзувда кўплаб адабий асарларнинг майдонга келганлиги яхши маълум. «Адабий, диний-фалсафий, тарихий, илмий асарлар, ҳуқуқий битиклар (ёрлиқ, тилхат, гувоҳномалар), хўжалик ишларига оид қайдлар, битиктошлар, ташрифнома ва бошқалар»² шу ёзув намуналари сифатида сақланиб қолган. Жумладан, Ааҳмад Югнакийнинг «Ҳибат ул-ҳақойиқ» асарининг бир нусхаси уйғур ёзувида Зайнул Обиддин бин Султон Бахт Журжоний Ҳусайний томонидан 1444 йилда Самарқандда бошқа бир нусхаси эса Абдураззоқ бахши томонидан Истанбулда 1480 йилда кўчирилган³.

Савдонинг алоҳида мавқеи ҳақида ҳам тўхташ жоиз. Зеро, туркийлар муҳим савдо йўлларининг устида эди. Бу ҳолат бир қанча халқлар маданиятининг бир-бирларига таъсир кўрсатишига ҳам омил бўлди.

Биргина «Авесто» да ҳам туркий, ҳам эроний халқлар дунёкараши, урф-одатлари, яшаш тарзларига оид маълумотларнинг учраши тасодифий эмас.

Савдо алоқаларининг кенгайиши турли тиллар ва ёзувларнинг ҳам кенг тарқалишига сабаб бўлди.

Оромий ва юнон ёзувлари истеъмомда эди. Оромий ёзуви асосида шаклланган сўғд ва хоразмий ёзуви ҳам қўлланила бошлайди. Бу ёзув ёдгорликлари тангалар, муҳрлар, кумуш буюмлар ва айрим ҳужжатларда акс этган. Хоразмий ёзувининг энг қадимги намунаси Қўйқирилган қалъадан топилган бўлиб, эрамиз-дан олдинги III асрга оиддир.

Сўғд ёзувининг ёдгорлиги эса Тали Барзу (Сўғд) дан топилган сопол идиш синиғига ўйиб ёзилган ва у эрамиздан олдинги I асрга тегишли. Бу ёзув намуналарининг II-III асрларга оид обидалари Дунхуан (Шарқий Туркистон) дан топилган. Уларда Самарқандда яшаган она ва Дунхуанда турадиган қиз ўртасидаги ёзишмалар ифодаланган. Ёзишмалар оилавий турмуш, Ўрта Осиё халқлари-нинг юқори маданий савияси ҳақидаги ахборотларни беради.

Муғ тоғи (Панжакент яқини) даги қалъадан топилган 400 га яқин буюм алоҳида аҳамиятга молик. Улар орасида тўқилган қопқоқ ва сандиқлар устига тери қопланган аёллар идиши, айниқса, ундаги безатилган от ва қурол-анжомли суворий тасвири ва б. бор.

Қалъадан кўплаб ёзма манбалар ҳам топилган. Чармга ёзилган арабий битик ҳужжатда лашкарбоши Диваштичнинг жанг олдида иттифоқчиларидан ёрдам сўрагани баён қилинган (VIII аср). Айни пайтда улар ўз даврининг тарихий ҳужжати ва сўғд тилининг ёдгорлиги сифатида ҳам катта аҳамиятга эга.

Туркий рун ёзувининг ҳам кенг истеъмомда бўлганини Ўрхун-Энасой обидалари орқали яхши биламиз. Юнон тарихчиси Ме-нандр сўғд элчиси Маниахнинг Константинополга Истами ҳокон-нинг «искиф ҳарфлари» билан ёзилган хатини олиб борганлигидан хабар беради. Аммо унинг туркий рун ёки сўғд ёзуви эканлиги ҳам аниқ эмас.

¹ Наджиб Э.Н. Культура и тюркоязычная литература мамлюкского Египта XIV века (исследование, транскрипция, текстологические примечания), - Туркестан, «Туран», 2004, с.3.

² Содиқов Қ. Туркий матнавислик тарихидан. - // Қаюмов А., Исҳоқов М., Отахўжаев А., Содиқов Қ. Қадимги ёзма ёдгорликлар. «Авесто», «Занд» китоблари. Сўғд фалсафий-ахлоқий ёзма ёдгорликлари. Туркий матнавислик тарихи. – Тошкент, Ёзувчи, 2000, 117-бет.

³ Наджиб Э.Н. Кўрсатилган китоб, 9-бет

Исломдан олдин туркий халқлар орасида кенг қўлланган яна бир ёзув-уйғур ёзувидир. У VI-VIII асрдан эътиборан фойдаланилган. У ҳатто араб ёзуви билан ёнма-ён ҳолда XV асргача, Хитойдаги уйғурлар орасида эса кейинги асрларда ҳам истеъмолда эди. У сўғд ёзуви асосида шаклланган. Бу ёзув ўнгдан чапга қараб ёзилган. Унда 18 ҳарф бор. Ундаги ҳамма ҳарфлар кўшилиб ёзиш имкониятига эга. Шунга кўра уларнинг уч: сўз бошида, ўртасида ва охиридаги шакли мавжуд. Бу ёзув ҳақидаги дастлабки маълумот Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғот ит-турк» асарида берилган. У «барча ҳоконлар ва султонларнинг китоблари, ёзувлари қадимги замонлардан шу кунгача, Қашқардан Чингача ҳамма турк шаҳарларида шу ёзув билан юритилади», — деб ёзган.

Мазкур ёзувда буддавия, моний, христиан динларига оид ахлоқий-таълимий асарлар, ҳуқуқий ва молиявий ҳужжатлар сақланиб қолган. «Қутадғу билиг» (Юсуф Хос Ҳожиб) асарининг XV асрда Ҳиротда кўчирилган нусхаси шу ёзувда битилган. «Ҳибат ул-хақойиқ» (Аҳмад Югнакий) асарининг ҳам уйғур ёзувидаги нусхаси топилган.

X асрда Бешбалиқ (Шарқий Туркистон) шаҳрида яшаган Сингу Сели Тутунг «Олтин ёруғ» асрини Хитой тилидан таржима қилган. Бу асар таржимаси ҳам уйғур ёзувида битилган. Шунинг-дек, «Ўғузнама», «Муҳаббатнома» (Хоразмий), «Латофатнома» (Хўжандий), «Маҳзан ул-асрор» (Мир Ҳайдар) ва бошқа кўпгина асарларнинг уйғур ёзувидаги нусхалари ҳам машҳурдир.

Сақланиш шаклидаги ўзига хосликлар

Руний ёзувдаги ёдгорликлар фақат тошга битилган эмас. Уларнинг қоғозга, турли буюмларга ёзилган намуналари ҳам бор. Масалан, «Ирқ битиги» («Таъбирнома») қоғозда ёзилган. Уни венгр олими А.Стейн Шарқий Туркистондаги Дунхуа манзилидан топган. (1907 йил).

Рун ёзувлари Талас водийсидан ҳам топилган. У ҳозирги Авлиё ота ва Тароз шаҳри яқинида бўлган қоялардаги ёзувлардир.

Шунингдек, қумуш кўзачаларга ёзилган руний ёзувлар Сибир ўлкасидан ҳам топилган. Эрмитаж (Санкт-Петербург) да сақланаётган 2 та кўзача шу ҳақда маълумот беради.

Минусинск музейида эса терида ёзилган руний битиклар мавжуд.

Ойна, қайиш тўқаси, қоғозга ёзилган бошқа руний ёзувлар ҳам кўп.

Турфон (Шарқий Туркистон) дан Ле Кок томонидан топилган руний ёзувлар орасида эски форс тилидаги битиклар ҳам мавжуд.

Вена (Австрия) музейида сақланаётган олтин идиш-товоқларда ҳам руний ёзувидаги ёдгорликлар бўлиб, улар бажноқ (печенег) тилида ёзилган.

Ёғочга ёзилган рун битиклари намуналари Эрмитажда сақланади.

Ёдгорликнинг бутун дунё туркийшунослари ўрганишади. Бу уларнинг илмий-маърифий, бадиий –эстетик аҳамияти нечоғли кат-та эканлигидан далолат беради. В.Томсон ва В.Радловлардан кейин С.Е.Малов, С. Г. Кляшторний, И. В. Стеблева, Ҳ. Ўрхун, Т. Текин, Н.Осим, Г.Айдаров, ўзбек олимларидан А.Рустамов, Ғ.Абдурахмонов, Н.Раҳмоновлар ўрганишган.

Ёдгорликлар ҳозирги ўзбек тилига бир неча маротаба ўтирилган. А.П.Қаюмов «Қадимият обидалари» китобида, Ғ.Абдурахмонов ва

А.Рустамовлар «Қадимги туркий тил» китобларида ўша ёдгорликлардан намуналар келтиришган. Кейинги пайтларда Н.Раҳмонов «Олтун ёруқ» китобини ҳозирги ўзбек тилига табдил қилмоқда. Унинг намуналари «Ўзбек тили ва адабиёти» журналининг 2005 йилдан бу ёндаги сонларида берилиб боришмоқда.

Талабалар бўйлан дарслик, ўқув қўлланмалари, айрим мақола ва монографиялардаги маълумотларни ўрганиб, таҳлил қилиш мумкин. Масалан, академик лицейларнинг биринчи босқичи учун ёзилган дарсликда қуйидаги материаллар мавжуд:

«Ёдгорликлар қайси мавзуларда баҳс юритади? Бу мавзуларнинг бадиий таҳлили қай тарзда кечади? Уларнинг аҳамияти нимада? Бу саволларга жавоб бериш учун бевосита обидалар матнига мурожаат қилайлик.

Сўзни «Тўнйўқўқ» битигтошидан бошлайлик. Тўнйўқўқ-шахс номи. У иккинчи турк хоқонлигига асос солган Элтариш хоқоннинг маслаҳатчиси ва саркардаси бўлган.

Тўнйўқўқ «Турк Билга хоқон давлатида бу битигни ёздирдим» дейди. Билга хоқон Элтариш хоқоннинг ўғли эди.

Битиктошидаги воқеалар Тўнйўқўқ тилидан ҳикоя қилинади: «Мен-Доно Тўнйўқўқ эрурман. Табғач давлатида тарбияландим. Турк халқи табғач давлатига бўйсунар эди...»

Сўнг ана шу давлатнинг-туркийларнинг ўз эркини қўлдан бериб қўйишларининг сабаби айтилади: «Турк халқи бошбошдоқликка, ўзибўларчиликка, бепарволикка йўл қўйди... ўзининг хони билан бирга бўлмади».

Мустамлака азоби, ўзга халқ таҳқири ёдгорликда қисқа ва лўнда, аммо ниҳоятда таъсирчан тарзда ифодаланади:

«...Табғачга таслим бўлганлиги учун тангри, ўл деган шекилли, турк халқи ўлди, йўқ бўлди, тугади. Турк Сир халқи ерида бирорта ҳам уруғ қолмади».

Ана шундай мусибат халқнинг бирлашмоғини, якдиллик билан ҳаракат қилмоғини тақозо этар эди. Ёдгорликда Тўнйўқўқ халқ етакчиси, доно маслаҳатчиси, кучли ва ботир саркарда сифатида намоён бўлади.

У етти юз кишини бирлаштириб, «шад» деган унвон олади. Бу турк хоқонлигидаги энг олий даражадаги унвонлардан бири эди.

Тўнйўқўқ Бўгу тархон ҳамда Элтариш хоқонлар билан бирга мамлакат мустақиллиги, эл-юрт фаровонлиги, юрт осойишталиги, чегаралар дахлсизлиги учун тинимсиз кураш олиб борди. У бу курашларнинг олдинги сафида эди. Аммо душманлар ҳам тинч ўтирмади. Улар кучларни бирлаштириш пайига тушишди.

Тасвир давомида вазиятнинг кескинлашиб бориши, бунинг натижасида Тўнйўқўқ шахсиятидаги кучли нуқталарнинг тобора кенгроқ очилишини кузатиш мумкин. Хусусан, буюк саркардаларга хос бўлган таваккалчилик, довюраклик, жасорат, журъат, баъзан ниҳоятда кескинлик, чўрткесарлик, айни вақтда босиқлик, вазминлик хислатлари бу тасвирларда аниқ кўриниб туради. У катта тажриба эгаси сифатида намоён бўлади.

(«Хоқоним муваффақият қозонгани учун, мен ўзим муваффақият қозонганим учун давлат ҳам давлат бўлди, халқ ҳам халқ бўлди, ўзим чол бўлдим, улгайдим».)

Тўнюқуқ баҳодир ва жасоратли шахсгина эмас, айти пайтда ўз атрофдагиларининг мустаҳкам жипслигини таъминлайдиган, ягона мақсад йўлида халқни бирлаштира олишининг уддасидан чиқадиган бошлиқ сифатида ҳам намоён бўлади. У, одамларнинг кўнглидан кечаётган ўйларни нозик даражада ҳис этади. Шу билан бирга уларнинг қалбларига таъсир этишининг йўллари ҳам яхши билади. Шунга кўра, у Ватан ва юрт тақдирини, халқининг келажагини ўз қардошларига буюк хавотир билан етказганида, оз сонли қўшини ҳаракатга келади, натижада кўп сонли душман тор-мор бўлади.

Тўнюқуқ буюк ватанпарвар шахс тимсолидир. Унинг ўз ватани, хоқони, қўшини, халқи билан фахрланиши, уларнинг борлигидан ўзини бахтиёр сезиши ёдгорлик матнига пухта сингдирилган.

Ҳатто душманнинг «хоқони баҳодир экан, маслаҳатчиси аллома экан» деган баҳосида ҳам шу руҳ мавжуд. Тўнюқуқнинг хотиржамлиги эса «халқнинг томоғи тўқ эди» жумласи орқали ифодаланган.

Душманнинг туркийлар устига ҳужум уюштириши ҳақидаги ёвуз ниятини эшитган Тўнюқуқнинг «тун ухлагим келмади, кундуз ўтиргим келмади» дейиши унинг ўз тақдирини халқ ва юрт тақдири билан нақадар яхлит ҳолда тасаввур қилишини кўрсатиб турибди.

Тўнюқуқ ифтихоридаги энг асосий нуқта шундай ифодаланади: «Бу турк халқига қуролли душманни келтирмадим, яловли отни югуртирмадим».

Тўнюқуқ обидаси ватан ҳақидаги мадҳиядир. У воқеий ёки бадиий асар бўлишига қарамай, унда ҳаёт ҳақиқати, тарихий ҳақиқат ҳам ўз аксини топган.

Туркий қабила ва элатларнинг ўзаро талашиб-тортишишлари ҳам, ташқи душман билан бўлган аёвсиз курашлар ҳам аслида тарихий ҳақиқатдир.

Элтариш, Бўғу, Билга хоқонлар ҳам тарихий шахслардир. Асарда тилга олинган кўплаб қабила, уруғлар тарихда мавжуд бўлган, уларнинг бир қисми ҳозир ҳам алоҳида халқлар ва миллатлар таркибида яшаб келмоқда.

Ёдгорликда мурожаат, ундов, чақириқ, етакчилик қилади. Тўнюқуқ табиатида тушкунлик, иккиланиш мутлақо кўринмайди. Унинг ҳаракатларида, сўзларида ўзига ҳам, бутун халқига буюк ишонч балқиб туради. Худди шу ҳолат унинг галабаларига асосий омил бўлади.

«Тўнюқуқ» битигтоши композицион жиҳатдан етук асар. Унда ўзига хос бошланма, воқеалар ривож, хотима мавжуд. Шу композициянинг ўзида ҳам катта бадиийлик бор. Бу мақсад тўлалигича амалга ошган.

Ёдгорликнинг тил хусусиятлари эътиборга лойиқ. У VIII асрдаги адабий тил намунасидир. Асар тилидаги кўплаб сўзлар ҳозирги ўзбек тилида айнан қўлланилади. Бир қисм сўзларда озгина товуш ўзгаришлари юзага келган, яна бир тоифа сўзлар эса бугунги истеъмолдан чиқиб кетган.

Ёдгорликда ўрни-ўрни билан сўзларнинг кўчма маъноларда қўлланиши сезилади. Шунингдек, мажоз, матал, мақоллардан фойдаланиш кучли:

«Табгач, Ўғуз, Хитой — бу учови қамал қилса, қамалда қолажаскиз. Унда вужудининг ичу ташини — молу жонини топишган кишидай бўламиз. Юпқа йигин тор-мор қилишга осон эмиш, ингичка йигин узишга осон эмиш. Юпқа қалин бўлса, тор-мор қиладиган баҳодир эмиш, ингичка йўгон бўлса, узадиган баҳодир эмиш».

Асарда олтинга «сарик», кумушга «оқ», туяга «эгри» сингари эпитетлар-сифатлар қўлланган.

Ундаги асосий тасвир воситаси аллитерациядир. Аллитерация-товушлар оҳангдорлиги, асосан бир хил товушларнинг такрорланиши натижасида юзага келадиган оҳангдорликдир. Унда унли ва ундош такрорланиши мумкин.

*Ўнгра қитайнийи Ўлуртачи терман,
Бани Ўғузуг Ўлуртачи — ўқ терман.
Сўз такрори ҳам ёдгорликда кўп учрайди.*

*Табгач қаган яғимиз эрти
Ўн ўқ қагани яғимиз эрти.*

Ундаги ўзига хос тасвир усулларида яна бир воқеа-ҳодисаларга муайян ёндашиш билан изоҳланади. Кўпинча бир неча воқеа-ҳодисалар ёки улар билан боғлиқ деталлар кетма-кет саналади:

«Турк будун ўлти, алқинти, йўқ бўлди». Бу ердаги кетма-кет саноқ воқеа зимиридаги даҳшатли мусибатни, кучли фожияни жуда ёрқин намоён этади. Ёки:

«Табгач, барданайин тег. Қитанй, ўнгдалайин тег. Бан йирдантайин тегайин». (Табгач, сен ўнгдан ҳужум қил! Хитой, олдиндан ҳужум қил! Мен чандан ҳужум қилай!).

Бу ўғузлар орасидан келган кузатувчи нутқидан парча. У ўғузлар фикрини ифодаламоқда. Бу ердаги саноқ душман томонидан солинаётган таҳдид ва хавф-хатар доирасининг нечоғли катталигини тасаввур этишга имкон беради.

Буларнинг ҳаммаси Тўнжукўк битигтошининг юксак ватанпарварлик руҳи билан сугорилган қадимий нодир бадиий асар эканлигини яна бир марта тасдиқлаб туради.

Ўрхун-Энасой обидаларининг асосий қисми шу хоқонликлар тарихининг бадиий солномасидир. Уларнинг дастлабкилари юқорида айтилганидай қабрларга қўйилган тошлардан иборат бўлган. Масалан. «Билга хоқон» битиги ҳам Йўллуғ тегин қаламига мансуб. Битигда «Култегин» ва «Тўнжукўк» обидаларига хос бўлган анъана — қаҳрамонлик ва ватанпарвалик гоясини улуғлаш асосий ўрин тутаяди. Ёдгорликларда инсон шахси ва айниқса, унинг эрки билан боғлиқ масалалар теран бадиий таҳлил қилинган.

Битикдаги воқеалар Билга хоқоннинг ёшига боғлиқ ҳолда даврий изчилликда ифодаланган. Қаҳрамон ўн етти, ўн саккиз, йигирма икки, йигирма олти, йигирма етти, ўттиз, ўттиз бир, ўттиз уч, ўттиз тўрт, қирқ ёшидаги воқеаларни эслатади. Аслида бу воқеалар бутун бошли бир

халқ — туркийлар тарихидаги ниҳоятда жиддий бурилишлар ҳақида ҳикоя қилади.

Воқеалар Билга хоқоннинг ўн етти ёшида тангут тарафга лашкар тортиши билан бошланади. Мана галаба ифодаси: «Тангут халқини енгдим, ўғлини, бор нарсасини, йилқисини, мол-мулкини олдим».

Бу Билга хоқоннинг дастлабки галабаси эди. Матн мавзуси ҳарбий соҳага алоқадор. Шунинг учун асосий фикр давлат, қўшин, ҳарбий салоҳият устида боради.

Ёдгорликда турли-туман жой, қабила номлари тилга олинган. Булар матнга ҳаққонийлик, ростлик руҳини сингдириб туради, сўзловчининг фикрларини далиллайди. Матнда — олти чуб сугдак халқи, табғач, басмил, идиқут, чик халқи, қирғиз, қорлуқ, тўққиз ўғуз, турк татаби — тургаиш каби қабила ва уруғ номлари; Бўлучи, Беишалиқ, Тамғудук бои, Тўғу балиқ, Антарғу, Чуиш, Азганти кадаз, Мағи Қўрғон, Идар бои, Кўгман йиш, Сўнга йиш, Олтин йиш сингари жой номлари; Кам, Иртиш, Туғла (Тўли) сингари дарё номлари учрайди.

Булар аслида тарихан мавжуд бўлган номлардир. Ана шу ҳолат ёдгорликни тарихий услубда яратилган асарлар сирасига киритиш мумкинлигига далолат беради.

Асарда алоҳида бадиий тафсилотларни қаторлаштириш, муаллиф нутқида саноқ оҳанги етакчилик қилади. Масалан, қабила номлари (басмил, идиқут), муқаддас тушунчалар (тангри, муқаддас ер-сув, отам хоқон руҳи), қариндошлик атамалари (боласини, бекасини), киши танасининг аъзолари (сочини, қулогини, ёногини кесди) ва бошқалар бўлиши мумкин.

Билга хоқон обидасида ҳам — параллелизмлар, қиёслашлар асосий ўрин тутаяди.

«Йигирма икки ёшимда Табғач томон лашкар тортдим. Чача сангуннинг саккиз туманлик қўшини билан урушдим. Қўшинини ўлдирдим». (Қадим Японияда ҳам Сўгун — самурай, баҳодирлик унвони — ред.)

«Йигирма олти ёшимда Чик халқи Қирғиз билан душман бўлди. Кам дарёсини кечиб ўтиб, қирғиз томон лашкар тортдим. Ўрнанда жанг қилдим. Қўшинини тор-мор қилдим. Аз халқини таслим этдим».

«Йигирма етти ёшимда яна Қирғиз томонга лашкар тортдим. Найза ботими қорни ёриб, Кўгман (Саян) йишига кўтарилиб, Қирғиз халқини уйқуда босдим. Хоқони билан Сунга йишида жанг қилдим. Хоқонини ўлдирдим. Давлатини ўшанда олдим. Ўша йили Тургаиш тарафга, Олтин йишини ошиб ўтиб, Иртиш дарёсини кечиб юриш қилдим. Тургаиш халқини уйқуда босдим. Тургаиш хоқонининг қўшини ўтдай, бўрондай келди.

Бўлучида жанг қилдик. Хоқонни, ябғусини, шадини ўшанда ўлдирдим. Давлатини ўшанда олдим».

Учта парча матнда кетма-кет келган. Улар йигирма икки, йигирма олти ҳамда йигирма етти ёш билан боғлиқ.

Улардаги воқеалар тизимини шундай гуруҳлаш мумкин.

- а) қаҳрамоннинг муайян ёши;
- б) воқеа содир бўлган жой;
- в) воқеанинг моҳияти;

2) натижа;

Дастлабки парчада бу 22 ёш билан боғлиқ, воқеа содир бўлган жой эса Табғачлар томони. У ерда Чача Сангун деган маишхур саркарда билан жанг қилиниши воқеа моҳиятини англатади. Натижа эса қўшин билан урушиб, уни ўлдириши билан якунланган.

Кейинги босқич йигирма олти ёш билан алоқадор. Бу ерда воқеа содир бўлган жой Кам дарёсидан кейинги Урпандир. Воқеа моҳиятини жанг ташиқил қилади. Натижа ҳам ўхшаш: қўшин тор-мор қилинган, Аз халқи таслим бўлган.

Олдинги парчадан фарқ воқеалар тафсилотининг бир озгина кенгайтирилиб, муайян аниқликлар киритилишида кўринади.

Охирги парча ҳам худди шу хилда тузилган. Фақат тафсилот анчагина кенгайтирилган. Воқеа моҳияти ва натижага кўпроқ эътибор берилган.

Сўзлар такрори ёдгорликдаги асосий тасвир воситаларидан биридир:

«Мен ўн тўққиз йил шад бўлиб турдим,
Ўн тўққиз йил хоқон бўлиб турдим
давлатни тутиб турдим.

Шу мисолимизда ўн еттита сўз иштирок этган бўлса, улардан 6 тасигина бир мартадан қўлланган, холос. Аммо сўзлар такрори матнда гализлик тузгирмаган, аксинча, муаллиф фикрининг таъкидланишига алоҳида урғу билан кўринишига ёрдам берган. Буларнинг барчаси ёдгорликларнинг жуда катта маърифий ҳамда бадиий-эстетик аҳамиятга эга эканлигини кўрсатиб турибди».

Сўнг шу матн таҳлилига оид савол ва топшириқлар устида ишлаш мумкин бўлади:

1. Матндаги етакчи фикр-мулоҳазаларни ажратинг.
2. Қадимги туркий обидаларга қайси ёдгорликлар киради?
3. Уларни қандай тасниф қилиш мумкин? Нима учун?
4. Қадимги туркий обидаларнинг замонавий адабиётдан қандай асосий фарқлари бор, ўйлайсиз?
5. Бу хусусиятларин ўқувчиларга тушунтиришда қандай усуллардан фойдаланиш имкониятлари мавжуд?
6. Мавзуга оид асарлардан бири ҳақида бир соатлик дарс ишланмасини тузинг.
7. Ушбу мавзуга оид кўргазмали куруллар эскизни тузинг.
8. Мазкур мавзуга оид тарқатма материаллар намунасини тузинг.

Мумтоз асарларни ўрганиш

Мумтоз асарларни ўрганиш бир қатор ўзига хосликларга эга. Уларнинг давр нуқтаи назаридан нисбатан анча олдин яратилгани, улардаги бадиий тафаккур тарзининг ўзига хослиги, ифодалардаги мураккаблик, услубий

ўзига хосликлар, матнлардаги луғавий таркибнинг бугунги ўқувчи учун муайян қийинчиликлари шулар жумласидандир.

Мумтоз адабиёт намуналарини тўғри ўқиш унинг маъносини теран ва мукамал тушунишнинг дастлабки одими бўлиб, матндаги ноаниқликлар унинг мазмунини англаш йўлидаги биринчи ғовдир. Биргина мисол:

Юсуфи сиддиқ алайҳиссалом
Соқини зиндон эди ул субҳу шом¹.

Кейинги мисра бошида турган «соқини» сўзи туфайли матн мазмуни хиралашиб турибди. Ўқувчи дасбдурустдан уни «соқийни» тарзида тасаввур қилишга уриниб кўради. Табиийки, бу шакл матн мазмунига сингишмайди. Бу ердаги оддийгина имло хатоси, яъни «к» ҳарфининг «қ» тарзида ёзилгани мазкур ноаниқликни келтириб чиқарган. Бу кемтиклик тузатилса байтнинг асл ҳолати тикланади:

Юсуфи сиддиқ алайҳиссалом
Соқини зиндон эди ул субҳу шом.

Айрим сўзларнинг ҳозирги шакли ҳам китобхонни чалкаштириши мумкин. Ваҳоланки, унинг қадимги шакли ва маъноси мутлақо бошқача бўлган.

Мумтоз асарларимиз матнида арабча, форсча-тожикча сўзлар оз эмас. Шунга кўра, айрим ҳолларда уларга боғлиқ бўлган айрим имло хусусиятларини ҳам назарда тутиш керак бўлади. Изофали бирикмалар уларнинг бир кўринишидир. Бунга эътибор бермаслик, матннинг ғализлигига, ундаги таъсирчанликнинг пасайишига, ғалат маъно талқинига йўл очади.

Аммо изофали бирикмалар баъзан «алдамчи» кўринишга эга бўлиши ҳам мумкин. Бундай ҳолатларда матн таркибидаги мантиқий боғланишларга таяниш керак бўлади.

Нўкарлар тарғасин теб берди дастур,
Қамуғлар кетти, қолди шоҳ, Шовур.

Байтнинг ҳозирги ҳолатида «тегишли кўрсатма берилганидан кейин барча тарқалиб кетди, фақат шоҳ билан Шовур қолди» деган тасаввур уйғонади. Аммо мисраларни синчиклаб ўқиш уларда вазн сакталиги мавжудлигидан далолат беради. Бу сакталик иккинчи мисрага алоқадор. Маълумки, Қутб Хоразмийнинг «Хусрав ва Ширин» достони ҳажажи мусаддаси маҳзуф вазнида ёзилган. Бу вазннинг парадигмаси қуйидагича кўринишга эга:

V - - - V - - - V - -
V - - - V - - - V - -

Шеърни шу вазн парадигмасига мос ҳолда тасаввур қилиб кўрайлик:

Нў	кар	лар	тар	ға	син	теб	бер	ди	дас	тур
V	-	-	-	V	-	-	-	V	-	-
Қа	муғ	лар	кет	ти	қол	ди	шоҳ		Шо	вур
V	-	-	-	V	-	-	-	V	-	-

¹ Дурбек. Юсуф ва Зулайхо. Қайта нашрга тайёрловчи Р.Шарафуддинова. 64-бет

Маълум бўляптики, иккинчи мисранинг учинчи рукни бошлаб берадиган битта қисқа бўғин етишмаяпти. Бу табиийдир. Зеро, матнни ўқишда изофали бирикма изофасиз ўқилган. Натижада, юқоридаги ҳолат юзага келган. Изофани тикласак байт қуйидаги кўринишни олади:

Нўкарлар тарғасин теб берди дастур,

Қамуғлар кетти, қолди шоҳи Шовур.

Шу билан матн вазнидаги қусур ҳам барҳам топади:

Нў	кар	лар	тар	ға	син	теб	бер	ди	дас	тур
V	-	-	-	V	-	-	-	V	-	-
Қа	муғ	лар	кет	ти	қол	ди	шо	ҳи	Шо	вур
V	-	-	-	V	-	-	-	V	-	-

Аммо бу кўринишда «Шовур шоҳ» тушунчаси қолади. Аммо Шовурнинг шоҳ эмаслиги аён ҳақиқат. Унда мазкур байт қандай ўқилиши керак. Энди матннинг ўзига, яъни дostonнинг бутун таркибига эътибор беришимиз керак бўлади. Матннинг кейинги қисмларида мазкур ҳолатнинг яна бир марта такрорлангани кўзга ташланади. Унда шоҳ билан Шовурнинггина қолгани таъкидла-нади:

Шаҳаншоҳ энди тарғанг, деб айтипти,

Бирин-бирин нўкарлар чиқти-кетди.

Тек ул Шовур қолди шоҳ қотинда,

Тақи икки қубузчи хизматинда.

Агар мана шу ҳолатни эътиборга оладиган бўлсак, олддинги байтимиз ҳам боғловчи вазифасидаги «у»ни қабул қилиши маълум бўлади:

Нўкарлар тарғасин теб берди дастур,

Қамуғлар кетти, қолди шоҳу Шовур.

Матн мазҳмунига таянган ҳолда, «шоҳ»нинг бир узун ва бир қисқа (-v)хижо тарзида ўқилиш имконияти ҳам борлигини таъкидлаш ўринли бўлади.

Нўкарлар тарғасин теб берди дастур,

Қамуғлар кетти, қолди шоҳ, Шовур.

Унда байт тактеси қуйидагича бўлади:

Нў	кар	лар	тар	ға	син	теб	бер	ди	дас	тур
V	-	-	-	V	-	-	-	V	-	-
Қа	муғ	лар	кет	ти	қол	ди	шо	х	Шо	вур
V	-	-	-	V	-	-	-	V	-	-

Буларнинг барчаси матннинг асл ҳолатига– қўлёзма нусхаларга қарабгина белигиланиши мақсадга мувофиқ бўлади.

Мумтоз адабиётни ўрганиш шеър санъатлари билан чамбарчас боғлиқ ҳолда олиб борилиши керак. Мумтоз адабиётимиз учун шеър санъатлари фавқулodда ката аҳамият касб этади. Қадимий анъаналарга мувофиқ асарларнинг ёзилиш тарихини қайд этиш ҳамма вақт ҳам шарт ҳисобланган эмас. Аммо айрим шеърини санъ-атлар уларнинг яратилиши билан алоқадор

бўлган кўплаб принци-пиал масалаларга ойдинлик киритиши билан айрича аҳамиятга эга бўлади. Масалан, Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» асари бизга уч қулёзма нусхада етиб келган. Уларнинг ёзувлари ҳам турлича: иккита қулёзма араб ва бир қулёзма уйғур ёзувида амалга оширилган. Асарнинг йирик тадқиқотчиларидан бири Қ.Каримов асарнинг муаллиф варианты араб ёзувида яратил-ганини исботлаб берган. Бу исботда унга китобат санъати ёрдам берган.

Айрим шеър санъатлари матннинг бутун ва мукамаллигини ҳам таъмин этиб туради. Алишер Навоийнинг 20 жилдлик янги нашрида шундай мисралар бор:

Қайси дур ул, дуржи вафо гавҳари,

Қайси гухар, буржуи ҳаё ахтари¹.

Мазкур мисраларда бир қатор шеърӣ санъатлар қўлланган. Уларнинг кўзга кўриниб турганлари:

Қайтариқ: қайси..., қайси..;

Зулқофиятайн: вафо гавҳари:ҳаё ахтари;

Ружу: гавҳари, қайси гухар;

Тарси: ҳар икки мисранинг ўзаро бир хил вазн ва бир хил оҳангдорликка эга бўлиши...

Мана шу охирги шеърӣ вазннинг юзага чиқишида иккинчи мисрада битта чекиниш кўзга ташланади. Олдинги мисрада *дуржи вафо* изофали бирикмаси мавжуд Кейинги мисрада ҳам *буржуи ҳаё* изофали бирикмаси қўлланган. Аммо у ҳозирги ҳолатда «*буржуи ҳаё*» тарзиди турибди. Мазкур шеърӣ санъат бир хил ритмик позициядаги иккита сўзнинг бир хил вазн ва бир хил оҳангда ўқилишини тақозо этади. Демак, бу ерда битта «у» товуши вазнга сиғмайди. Шунга кўра, мисранинг тўғри шаклини тиклаш имкони юзага келади:

Қайси дур ул, дуржи вафо гавҳари,

Қайси гухар, буржуи ҳаё ахтари.

Бу ҳолат шеърӣ санъатларнинг текстологик жиҳатдан ҳам алоҳида аҳамиятга эга эканлигини кўрсатади.

Мумтоз адабиётни ўрганиш жараёнида, айниқса уларнинг шах-сиятини тасаввур қилишда, айрим асарларнинг ёзилиш тарихини аниқлашда тегишли манбаларга муҳтожлик доимо сезилиб туради. Ушбу жараёнда ижодкорларнинг айрим мулоҳазалари, йўл-йўлакай айтган фикрлари ҳам уларнинг шахсиятини тушуниш учун катта имконлар бериши мумкин. Масалан, Алишер Навоий Ҳазрати Амир Қосим Анвор ҳақида «Мажолис ун-нафоис» тазкирасида маълумотлар берар экан, Анварийнинг меросидан мисол тариқа-сида икки байт келтиради:

«Ишқи ту ки сармояйи мулки ду жаҳон аст,

Алминнату лиллаҳки, маро бар дилу жон аст.

(Оллоҳга шукрки, сенинг икки жаҳон мулкига сармоя

¹ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 20 томлик /[Таҳрир ҳайъати: К.Яшин ва бошқ; П.Шамсиев илмий-танқидий матни асосида дostonни изоҳлар билан нашрга тайёрловчилар: А.Ҳайитметов, И.Ҳақкулов; Масъул муҳаррир: Ё.Исҳоков]. Т.7.Ҳайрат ул-аброр. – Т.: Фан, 1991, 36-бет.

бўлган ишқинг менинг юрагим ва жонимдадир).

Яна бири буким:

Риндему ошиқеми жаҳонсўзу жома чок,

Бо давлати ғами ту за фикри жаҳон чи бок.

(Риндмиз, ошиқмиз, жаҳон ўртовчилар ва

ёқавайронлармиз.

Сенинг ғаминг турганда Дунё ғамини чекишдан не

фойда?!))»¹.

Шундан сўнг қуйидаги эслатма келтирилади:

«Бу фақир аввал назмеким ўрганибмен, бу сўнгги матлаъдур. Ҳамоно уч ёш била тўрт ёшнинг орасида эрдим, азизлар ўқумоқ таклифи қилиб, баъзи хайрат изҳор қилурлар эрди...»²

Ушбу кўчирма Алишер Навоий шахсиятига оид айрим тафсилотларни тасаввур этиш имкониятини бериши билан эътиборлидир. Жумладан, у:

1) Навоийнинг биринчи ёдлаган шеъри ҳақида;

2) Навоийнинг шеъриятга бўлган ҳавасининг жуда эрта намоён бўлганлиги ҳақида;

3) Унинг илк болалигиданоқ кучли хотира эгаси бўлгани ҳақида;

4) Шоир ижодининг илк манбалари ҳақида маълумот бера олади.

Мумтоз адиблар ва уларнинг асарлари ҳақидаги қўшимча маълумотлар уларга замондош бўлган ижодкорлар, олимлар, буюк кишиларнинг тарихий, илмий, бадиий, мемуар асарларида ҳам сақланиб қолган. Шунга кўра таълим-тарбия жараёнида улардан фойдаланиш илмий ҳақиқатларнинг мукаммаллашувига, шунинг-дек, педагогик фаолият самарадорлигига ижобий таъсир кўрсатиши шубҳасиздир. Бу ерда бир мисол келтириш кифоя қилади. Яқин-яқинларгача ҳам «Гул ва Наврўз» достонининг муаллифи ҳақидаги қарашлар икки томонлама бўлиб турган эди. Айрим тарихий маълумотлардаги чалкашлик туфайли Ҳайдар Хоразмийга мансуб бўлган бу асар Лутфийга ҳам нисбат бериб келинарди. Шайх Аҳмад Таролзийнинг «Фунун ал-балог» асари топилганидан кейин бу ноаниқликка чек қўйилди. Маълум бўлишича, унда асардан парча келтирилиб, уларнинг Ҳайдар Хоразмийга тегишли эканлиги алоҳида кўрсатиб ўтилган экан³. Асарнинг 1436-1437 йилларда ёзилгани муаллифнинг ўзи замондош бўлган воқеалар ҳақида маълумот берганлигини тасдиқлаб туради.

Савол ва топшириқлар:

1-топшириқ.

Қуйидаги матнни ўқинг, унинг мазмунини ўзлаштиринг:

XV асрнинг иккинчи ярми XVI асрлар адабиёти

XV асрнинг иккинчи ярми ижтимоий-сиёсий ҳаётдаги нисбий кўтарилишлар билан характерланади. Бу даврда Темурийлар сиёсатининг

¹ Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. – Мукаммал асарлар тўплами, Ўнгирма томлик, Ўн учинчи том., Тошкент, Фан, 1997, 11-бет.

² Ўша ерда.

³ Ҳайитметов А. Темурийлар даври ўзбек дабиёти. (Тадқиқотлар, мақолалар, лавҳалар). – Тошкент, Фан, 1996. 26-бет.

ўзига хос қирралари янада кўпроқ намоён бўла бошлайди. Айниқса, Ҳусайн Бойқаро замонида Ҳирот гуллаб-яшнайдди.

Улуғбек замонида Самарқандда илм-фан ниҳоятда юксалди, ўзбек фанининг дунёга ёйилишида бу давр ўзига хос ўрин тутди. Хусусан, аниқ фанлар ривожиди, айниқса, математика, астрономиядаги ютуқлар салмоқли бўлди. Биргина Улуғбек обсерваториясининг ютуқлари натижасида 1018 та юлдузнинг ҳолати ўрганилди. Маълум бўлишича, юлдузларнинг ўрнини белгилашдаги аниқлик ҳозирги замон ютуқлари билан деярли уйғун келади. Улуғбекнинг отаси Шоҳруҳ Мирзо қурдирган кутубхона салмоғига кўра ҳам, бойлигига кўра ҳам ўз замонасида тенгсиз эди.

Бу даврда фан, маданият ва санъатнинг беҳад ривожланиши кузатилади. Айниқса, меъморчилик, архитектура, музика, тарих, астрономия фани катта ютуқларни қўлга киритади. Самарқандда Бибихоним, Шоҳизинда, Улуғбек мадрасалари, Гўри Амир, Улуғбек расадхонаси ўша давр меъморчилигининг гўзал обидалари сифатида бугун ҳам халқимизнинг фахру ифтихорига сабаб бўлиб келмоқда.

Ҳиротда Ҳусайн Бойқаро ва Алишер Навоийларнинг ташаббус ва раҳбарликларида кўплаб бинолар, мадраса ва холнақоҳлар, шифохона, ҳаммом ва карвонсаройлар қурилгани, ариқ ва каналлар қазилгани, боғ-роғлар барпо қилингани яхши маълум.

Фахриддин Хужандий, Султонали Хужандий, Юсуф Табиб сингари машҳур ҳакимлар тибб илмининг янада ривожланишига муносиб ҳисса қўйишиди.

Абдураззоқ Самарқандий, Мирхонд ва унинг ўғли Хондамир, Зайниддин Восифий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур Шарафиддин Али Яздий, Ҳофизи Абруларнинг катта меҳнатлари туфайли тарих илми нодир асарлар билан бойиди.

Бу даврда адабиётшунослик ва тилишуносликка оид кўплаб асарларнинг яратилганлиги ҳам эътиборлидир. Уларнинг бир қисми бевосита араб тили, грамматикаси, луғатчиликка бағишланган бўлса-да, асосий урғунинг ўзбек тили равнақи ва унинг мавқеини мустаҳкамлашга қаратилганлиги ҳам эътиборлидир. Шайх Аҳмад бин Худойдод Тарозий («Фунун ал-балог»), Давлатишоҳ Самарқандий (1438-1491) («Тазкират уш-шуаро») Абдурахмон Жомий («Баҳористон», «Рисолаи аруз», «Рисолаи муаммо», «Рисолаи қофия»), Алишер Навоий («Мезон ул-авзон», «Мажolis ун-нафоис», «Муҳокамат ул-луғатайн», «Рисолаи муаммо»), Бобур («Мухтасар»), Ҳилолий («Рисолаи қофия»), Атоулло Ҳусайний («Бадое ус-саное»)ларнинг асарлари бу соҳадаги бебаҳо кашфиётлардир. Бу асарларнинг жуда катта қисмининг бевосита Навоий таклифи ва мадади билан яратилганлиги ҳам диққатга сазовордир.

Айни пайтда темурийлар инқирози ҳам шу давр билан алоқадор. Улуғбекнинг оламдан ўтиши билан (1449) ижтимоий-сиёсий ҳаётдаги кескинликлар жуда кучайди. Темур тузган буюк давлат эндиликда бир неча бўлақларга бўлина бошлаган, темурийлар алоҳида-алоҳида ҳукмронлик қилиш йўлини тута бошлаган эдилар.

Султон Ҳусайн Хуросонда, Абу Саид Мирзо ва унинг фарзандлари Мовароуннаҳрда ҳукмронлик қила бошлайдилар. Ҳирот ва Самарқанд, уларнинг ёнида Андижон, Бухоро, Балх маданият марказлари сифатида донг таратади. Шунга қарамай ҳукмдорлар ўртасида ҳам, уларнинг фарзандлари орасида ҳам ҳокимият учун талашиш ва курашишлар асло тўхтаган эмас.

Бу пайтда дин ҳам ҳокимият билан ёнма-ён фаолият кўрсатиб келди. Ислом дини Ҳўжа Аҳрор қиёфасида теурийлар давлатининг таянч нуқталаридан бири эди.

Теурий ҳукмдорларнинг илм-фан, маданият, санъат ва адабиётнинг ривожига муносабатлари бир хил бўлган эмас. Аммо Теурийнинг ўзидаги хислатлар (Навоий бу ҳақда шундай дейди: «агарчи назм айтмоққа илтифот қилмайдурлар, аммо назм ва насрни андоқ хўб маҳал ва мавқеъда ўқубдурларким, анингдек бир байт ўқугони минг яхши байт айтқонча бор») унинг фарзандлари ва набираларида ҳам мужассамлашган эди. Ҳусайн Бойқаро, Шоҳруҳ, Абобакр Мирзо, Улугбек Мирзо, Бойсунғур Мирзо, Халил Султон, Султон Аҳмад Мирзо, Шоҳ Ғариб Мирзолар эса бевосита бадиий ижод билан шуғулланишган, уларнинг айримлари девон ҳам тартиб берган эдилар. Заҳириддин Муҳаммад Бобур бу сислсиладаги энг муҳим ва бебаҳо халқалардан бири эди. Бобурнинг фарзандлари ва набиралари орасида ҳам бадиий ижод билан шуғулланиш анъанасининг давом этганлигини яхши биламиз.

Шайх Аҳмад бин Худойдод Тарозий «Фунун ал-балога» асарида (ҳижрий 840 – милодий 1436-1437 йиллар) ўз давридаги ўнта шеърий жанрларга тавсиф беради (қасида, газал, қитъа, рубоий, маснавий, таржеъ, мусаммат, мустаод, мутааввал, фард). Ваҳоланки, Навоий ижодида – «Хазойин ул-маоний» да биз шеърий жанрларнинг 16 та хилини учратамиз.

Теурийларнинг ўзаро нифоқ ва кураишлари Шайбонийхоннинг (1451-1510) тарих майдонига кириб келиши ва бу майдонда барқарор туриб қолиши учун имкон беради. Шайбонийхон кўчманчи ўзбекларнинг хони Абулхайрхоннинг (1428-1468) набираси эди. У 1499 йилда Теурийларга дастлабки зарбаларни бера бошлаган бўлса, кўп ўтмай уларнинг ўрнини деярли эгаллаб олади.

Бу даврда Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоийлар ижоди жаҳон адабиётининг энг порлоқ намуналари сифатида эътироф этилади.

Бадиий ижоднинг икки тилда яратилиши ҳам шу даврнинг муҳим хусусиятларидан эди. Аммо Навоий бошчилигидаги адабий ҳаракат туркий тил мавқеси учун қаттиқ кураш олиб боришади ва бу борада оламул галабаларни қўлга киритишади...

Ҳусайн Бойқаро (1438-1506). Ҳусайн Бойқаро фақат моҳир саркарда ва йирик давлат арбобигина эмас, балки истеъдодли адиб ҳам эди. У ўша даврдаги ўзбек фани, маданияти, айниқса, адабиётининг ривожига муносиб ҳисса қўшган. Ҳукмдор сифатида эса ўз даврида туркий тилда асарлар яратилишига имкон яратиб берган, бу ишларни амалий жиҳатдан рағбатлантирган эди. Адибнинг «Рисола» номи билан машҳур бўлган асари алоҳида тарихий, адабий, маърифий аҳамиятга молик. Унда, жумладан, Навоий ҳақидаги кўплаб тарихий ҳақиқатлар ва эътирофлар акс этган.

Хусайн Бойқаро Навоий ҳақида гапириб: «..... турк тилининг ўлган жасадига Масиҳ анфоси била руҳ киярди ва ул руҳ топқонларга туркий ойин алфоз тору пудидан тўқулгон ҳулла ва ҳарир кийдурди», дейди.

«Рисола» - ўзбек прозасининг яхши ва гўзал намунаси сифатида ҳам эътиборга моликдир.

Адиб ифтихор билан ёзадики, унинг замонида Ҳиротда юзта мадраса фаолият кўрсатади ва уларда мамлакат таиқарисидан келган кўплам талабалар ҳам сабоқ олишади: «. . . ҳоло шукрим, дор ус-салтанатда тахминан юз ҳавзайи дарс бўлгайким, фазоили диния ва улуми яқиния аднойи ва Рум ақсосидин ва Чин сарҳадида дегинча жамаи ислом билодидин қобил толиблар бу овоза ва музокараи беандозани эшитиб гурбат машаққатин ихтиёр қилиб, бу тахтгоҳга юзланурлар» («Шукрки, ҳозир салтанат маркази (Ҳирот) да тахминан юзта ўқув юрти бор бўлиб, дин фозиллари ва табиий фанларнинг олимларини деб Рум ерларидан то Чин чегарасигача бўлган барча ислом шаҳараларидан қобилиятли талабалар бу ўқув даргоҳлари ва (улардаги) ўхшаши йўқ суҳбатлар овозасини эшитиб, мусофирлик машаққатини бўйинларига олиб, бу шоҳлик марказига юзландилар)».

«Рисола» да Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоийларнинг ижодларига жуда катта баҳо берилади. Жумладан, Жомий «жумланинг аълами (олими) ва афзали, фазоил (фазилятлар) дарёсининг дури поки» деб таърифланади. «Ғазаллари шўраангиз (оламга гавго солувчи, яъни кишида кучли ҳис ва ҳаяжон уйғотувчи), байтлари лутфомиз (лутфга бой)» эканлиги уқтирилади. Алишер Навоий ҳақида эса ниҳоятда нодир ва ҳаққоний фикрлар билдирилади. Навоийнинг «ҳақ сўз адаосинда далер (ботир, қўрқмас)»лиги алоҳида таъкидланади. Унинг «турк тилининг ўлган жасадига Масиҳ анфоси билан руҳ киярди» деган таърифлари айни пайтда йирик шоирнинг самимий эътирофлари ҳам эди.

Хусайн Бойқаро «Хамса» ёзган буюк адибларни ўзаро чоғиштирар экан, Навоийнинг устун томонларини ҳам жуда оддий ва ишончли тарзда кўрсатиб беради: «Агарчи Шайх Низомий назм аҳлининг устодидур, ўз «Хамса»сини ўттиз йилда такмил берибтурур. Ва Мир Хисравким «Хамса» абёти ададин ўттиз мингдин ўн саккиз мингга ихтисор қилибтурур ва шуҳрати мундоқдурким олти-етти йилда тугатибтурур.

Бу фасоҳат (сўзнинг очиқ, равшан, равон, ёқимлилиги) майдонининг сафдари (сафларни ёрувчиси) ва балогат (сўзни гўзал ва таъсирчан қилиб ифодалаи) беишаси (тўқайи, ўрмонзори) нинг газанфари (иери, арслони)..... бунёдининг ибтидоси (боиланиши)дин саводи (ёзуви)нинг интиҳоси (охири)гача ҳамоно икки йилдин ўтмади ва айтилгон авқот (вақтлар) ҳисобга кирса, деса бўлгайким, олти ойга етмадиким, анинг афсоналари рангинлигин ва абёти (байтлари) сеҳройинлигин ва тарокиби матонатин ва маонийси латофатин мутолаа қилган киши билгай ва мулоҳаза қилган киши фаҳм қилгай».

Унинг ўзи ҳассос шоир эди. Адиб ўзини «хаста кўнгул» дер экан, мана шу ҳассосликни, олам ҳодисаларига бефарқ қаролмасликни назарда тутди. Сўз маъноларини нозик даражада ҳис этиши ва бунини боиқларга ҳам етказиб

беришининг моҳирона йўлларини пухта эгаллаганлик адиб шеъриятида очиқ кўриниб туради.

Мен ҳилол ўлдим гамингдин, сен қуёшсан, эй санам,
Йўқ ажаб, гар бўлса мендин камлигу сендин карам.

Лирик қаҳрамон - ошиқ ўзини ойга (ҳилолга), маъшуқани эса қуёшга нисбат беради. Ошиқнинг ойга нисбат бериладиган ҳолатлари мумтоз адабиётимизда илк марта Ҳусайний ижодида учрайди. Ўз-ўзидан нима учун ошиқ ойга, маъшуқа қуёшга нисбат берилмоқда? деган савол тугилади. Бу саволга кейинги мисрада жавоб бор. Ошиқ учун камлик – камчилик (нуқсон ва нотугалликлар) хос. Худди шу ҳолат уни ҳилолга ўхшатиш учун асос бўлган. Одатда ҳилол деб янги кўринган ойни аташади. Шунинг учун ҳам у кўпинча ёрнинг қошига, ёки ошиқнинг қаддига нисбат берилади. Янги кўринган ой ҳозирги ҳолатда тўла ва бутун бўлмаган, яъни кемтиклиги, нотугалликлари бўлган ойдир. Шу маънода у ошиқнинг ҳолатини ифодалай олади. Қуёш эса тўла ва бутун оламни бирданига ёрита олади. Худди шунинг учун ҳам у «карам»лидир.

Бог аро хошок елдин ҳар тараф майл айласа,
Соясини айламас бошидин онинг сарви кам.

Бог ичида шамолнинг таъсиридаги ўт-ўланлар ҳар томонга қараб эгилаверишини ёки қуриган ўт-ўланларнинг учиб юришини кузатганмисиз? Биринчи мисрада шу ҳолатнинг тасвири берилган. Сарвда собитлик бор. У соясини бир маромда тутиб тураверади. Анъанадан фарқли равишда бу ўринда ошиқ беқарорликда, маъшуқа эса барқарорликда тасвир қилинмоқда.

Кейинги мисраларда ошиқ булбул, парвонага нисбат берилади.

Чун гам-у фарёд-у афғони эрур гул шавқидин,
Ҳар ниҳол узра агар булбул наво тортар не гам.
Ҳар қаён сайр этса парвона шабистон¹ саҳнида,
Бор бу равшанким чекар шамъ ўти кўнглидин алам².
Кўзу зулфунг бирла оғзинг сиррин элтур жон аро,
Гар Ҳусайний дарди ишқинг йўлида бўлса адам³.

Қуйидаги газал ҳам шоир ижодидаги энг яхши намуналардан бири сифатида қайд этилиши мумкин:

Эй жафо тиги, келиб мажруҳ кўксумни ёру,
Қўл яланг айлаб солиб ҳар ён ичимни ахтару.

Лирик қаҳрамоннинг мажруҳ кўксини ёришга таклиф этилаётган тигга эътибор бердингизми? У оддий тиг эмас, балки **жафо тигидир**. Кўқис, яъни кўкракни ёриб, ялангоч қўл билан унинг ичидан изланган нарса нима? Жавоб кейинги байтда мужассамлашган:

Ахтарурда топсанг ул кўнглумки, мажнунушевадур,
Ҳар нечук бўлса адам саҳроси сори бошқару.

Демак, изланган нарса кўнгли. У қандай ҳолатда бўлишидан қатъий назар (ҳар нечук бўлса), уни адам саҳросига - йўқликка йўналтириш (бошқару) лозим.

¹ шабистон - қоронгулик

² алам чекмоқ - бу ерда ўт, аланганинг юқорига кўтарилиши, баландлашиши назарда туилади.

³ Адам бўлмоқ - йўқ бўлмоқ, нобуд бўлмоқ.

*Бошқарурда бормаса кўнглум адам саҳросига,
Тўш-тўшидин санчибон ул сори они қайтару.*

Ўзингиз молни, қўй-қўзилар ёки эчки улоқларни далага ўтлатиш учун олиб борганмисиз? Ёки чўпоннинг шу ҳолатини кузатганмисиз? Дала-дашт (саҳро) йўналишидан четга чиқаётган жониворлар таёқ ёрдамида (яъни куч ишлатиб, мажбуран) йўлга солинади. Бу ҳолат кўпинча баҳордан кузнинг ўрталаригача бўлган муддатда уй ҳайвонларини тоғ ёки саҳроларга ёзги мавсумни ўтказиш учун олиб кетилаётган пайтда учрайди. Байт мазмунида мажозий тарзда бу кўнгилга нисбат берилмоқда.

*Қайтарурда воқиф ўлким, ёна қайтиб келмасун,
Тенгри учун нотавон жонимни андин қутқару.*

Бу ерда кўнгил ва жон бир-бирига зид қўйилмоқда. «Нотавон жон» «мажнуншева кўнгил»га тобе. Шунинг учун ҳам жон тобеликдан қутулмоқчи.

*Қутқарурда нотавон жонимни ул бебоқдин,
Юз жафо айлаб ани келтур, қошимдин ўтқару.*

«Бебоқ» кўнгилнинг сифати. Унинг маъноси «қўрқмас, ҳайиқмас, тортинмайдиган; бевош» демакдир. Жонни кўнгилдан қутқаришда, барибир, уни яна бир марта кўриш иштиёқи устунлик қилади.

Ҳар қандай яранинг тузалиши учун кўп вақт керак бўлади. Қолаверса яра тикилар экан унинг ўрни қолади. Ошиқликда эса бундай яранинг ўрни мутлақо бошқача битади. Мана унинг тасвири:

*Истабон келса яна кўксум шикофин топмагай,
Ваҳки, бир марҳам қуюб ул чок кўксум бутқару.*

Бу ерда «шикоф» сўзи ёриқ, дарз, чок, тешик маъносини, «марҳам» эса малҳам, ярага қўйиладиган дори маъноларини англатади.

*Айласанг мискин Ҳусайний жонини андин халос,
Вирди бу бўлгай дуода сен дағи доим ёру.*

«Вирд»нинг маъноси бирор иш ёки сўзни қайта-қайта такрорлаш демакдир. Ўтибор беряписми? Шоирнинг қутулмоқчи бўлгани нима эди? Тўғри, кўнгил эди. Жони ундан халос бўлгандан кейин ҳам дуода «кўксимни ҳар доим ёргин» дейилиши ошиқ кўнгил орзуларининг, ниятларининг барқарор ва мунтазамлигидан гувоҳлик беради.

Ўтибор берган бўлсангиз шеър - газалда олдинги байтни тугаллаётган сўз кейинги мисранинг бошланишида қўлланмоқда. Бу усул орқали шоир айтмоқчи бўлган фикрига янада кўпроқ ўтиборни тортишга муваффақ бўлади. Айни пайтда шу фикрнинг мантиқий ривожини ҳам таъминланади.

Шоирнинг бошқа шеърларида ҳам оҳори тўкилмаган мисралар, мутлақо янги сифатлаш ва ўҳшатишлар, тасвирдаги нозик кузатишлар устунлик қилади. Мисол учун ҳижрондаги ошиқ кўнглининг ўртанишларини «қовурилаётган балиқ»қа ўҳшатилиши ҳеч кимда учрамайди:

*Ҳажр тобидин ичим бирён балигдек ўртанур,
Гар ватан тутсам балигдек чашмаи ҳайвон аро.*

Қуйидаги байтда эса ошиқ изтироблари ўтга тушган қил образи орқали кўрсатиб берилади:

Эй фироқинг зулмидин жонимда ўт, кўнглумда тоб,

Ўтқа тушкан қил киби жисмим аро ҳам печу тоб.

Хусайн Бойқаро нисбатан қийин ҳисобланган шеърини санъатларни жуда содда, табиий ва таъсирчан тарзда қўллай олади. Шулардан бири лаффу наирдир. Бу санъатнинг моҳияти шундан иборатки, шоир аввал бир неча ҳодисаларни санайди, бир ерга йиғади, кейинги мисрада эса уларга алоқадор бўлган нарса, ҳодисаларни келтиради, уларни «ёйиб қўяди».

Сарв-у сунбул бирла гул васфидурур ул сафҳада,

Қадд-у зулф-у оразинг ёди била очсам китоб.

Бу ерда дастлаб сарв, сунбул ва гул келтирилган. Иккинчи мисрада эса уларга «алоқадор» бўлган қад, зулф ва ораз саналмоқда. Сарвнинг қадга, сунбулнинг зулфга, гулнинг юз (ораз)га ўхшатилишини яхши биламиз. Демак, адиб мана шу мантиқий алоқадорликни назарда тутиб улардан ўз мисраларида фойдаланган.

Қуйидаги байтда эса қад билан юз биринчи мисрада келтирилмоқда. Уларга алоқадор бўлган сарв билан гул эса кейинги мисрада жойлаштирилган:

Қадду юзунг ҳажридин, ваҳким, манга бўлмиш мудом,

Сарв майли бир тараф, гул орзуси худ ҳаром.

Қуйидаги мисраларда эса тарсе санъати қўлланган:

Тўқуб қоним, тараҳҳум қилмадинг ҳеч,

Кўруб ҳолим, табассум қилмадинг ҳеч.

Бу ерда ҳар икки мисрадаги сўзлар ўз тартибларига кўра (тўқуб-кўруб, қоним-ҳолим, тараҳҳум-табассум, қилмадинг ҳеч - қилмадинг ҳеч) бир-бирлари билан қофиядош бўлиб келган. Бунинг натижасида шеърнинг оҳангдорлиги ҳаддан ташқари кучайиб кетган, таъсирчанлиги ортган.

2-топшириқ. Матнни ўқиш, унинг композициясини таҳлил қилиш асосида кириш, асосий қисм ва хулосани ажратинг.

3-топшириқ. Матнга таянган ҳолда қуйидаги саволларга жавоб беринг: Мақолани мантиқий-маъновий таркибига кўра таҳлил қилинг. Бунда қуйидагиларга эътибор беринг:

1. Мақола асосидаги асосий назарий пойдевор нималардан иборат?
2. Мақолада масала қандай қўйилган?
3. Муаллиф олға сураётган асосий илмий ғоя нималардан иборат?
4. Муаллиф ўз тезисларини қай тарзда асосламоқда?
5. Хулоса.

4 - топшириқ.

Мақолани маъновий қисмларга ажратинг. Қуйидаги режа асосида мақоланинг мураккаб режасини тузинг:

I. Кириш...

II.....

1.

2.

III.....

1.

2.

3.

IV. Хулоса...

5-топшириқ. Ҳар бир маъновий қисмларни таҳлил қилинг. Асосий, қўшимча ва такрорланувчи (асословчи ва тасдиқловчи) маълумотларни белгиланг. Реферат ёзишда уларнинг қайси бирларидан фойдаланиш мумкинлигини асосланг.

6-топшириқ. Режага мувофиқ тарзда реферат тайёрланг. Бунда куйидагиларни эътиборга олинг:

А) мақола мавзусини аниқланг (сарлавҳа ва киришга таянишингиз мумкин);

Б) Мақоладаги атама ва тушунчаларга тавсиф беринг;

В) Навоий давригача бўлган ўзбек адабиёти ҳақида илмий тадқиқот ишларини олиб борган олимларнинг эълон қилган ишларининг қисқача рўйхатини тузинг;

7-топшириқ. Мақолани таҳрир қилинг. Уни қай даражада қисқартириш мумкин деб ўйлайсиз? Уни амалда қисқартириб кўринг.

8-топшириқ. Мақоланинг аннотациясини тузинг.

9-топшириқ. Худди шу типдаги бошқа бир мақолани юқоридаги андоза асосида таҳлил қилинг.

Якуний назорат саволномалари.

2. «Мутахассислик фанларини ўқитиш методикаси» фанининг асосий мақсади.
3. Мазкур ўқув фанини ўрганиш учун зарур бўлган ўқув фанлари.
4. Адабиёт дарсларида ўқитувчининг тайёргарлик жараёни қандай бўлмоғи лозим.
5. Олий таълимда машғулотлар қандай шаклда амалга оширилади.
6. Ижодий иш намуналари ва уларга қўйиладиган талаблар.
7. Магистрлик диссертацияси ва унга қўйиладиган талаблар.
8. Тажриба олиш ва унинг ўқитувчи фаолиятидаги аҳамияти.
9. Лаборатория машғулотлари деганда нималар назарда тутилади.
10. Фольклор асарларни ўрганиш хусусиятлари.
11. Замонавий адиблар асарларни ўрганиш хусусиятлари.
12. Мумтоз асарларни ўрганиш хусусиятлари.
13. Амалий машғулотларни ташкил этиш усуллари.
14. Семинар машғулотларни ташкил этиш усуллари.
15. Йиллик иш режаси нима?
16. Бир соатлик иш режаси нима?
17. Матн устида ишлаш.
18. Адабиёт таълимига ЗПТ ни жорий этиш.
19. Бадиий асар таҳлили.
20. Эпик асарларни таҳлил қилиш.
21. Лирик асарларни таҳлил қилиш.

22. Адабиёт ўқитиш принциплари.
23. Таълимда илмийлик принциплари.
24. Таълимда тизимлилик ва изчиллик принципи.
25. Адабиёт таълимида кўрсатмалилик принципи.
26. Таълимда онглилик принципи.
27. Адабиёт ўқитиш методлари.
28. Муаммоли таълимда ўқитувчи ва талаба фаолияти.
29. Адабиёт таълимида ЗПТ лардан фойдаланиш.
30. Замонавий дарс турлари ва шакллари.
31. Адабиёт машғулотларини ривожлантиришда ўқувчи- таълим-ўқитувчи тизимига асосланиш.
32. Адабиёт ўқитувчисига қўйиладиган талаблар.
33. Адабиёт дастури ва дарсликлари ҳақида.
34. «Мутахассислик фанларини ўқитиш методикаси» да кироат санъати.
35. Адабиёт дарсларида халқ оғзаки ижоди намуналаридан
36. фойдаланиш.
37. Адабий-назарий тушунчаларни ўрганиш методикаси.
38. Адабиёт таълимида лугат устида ишлаш.
39. «Мутахассислик фанларини ўқитиш методикаси» фанининг вазифалари.
40. Интерофаол усулларни адабиёт таълимига татбиқ қилишнинг асосий мақсади.
41. Таълимда узвийлик ва узлуксизлик.
42. Драматик асарлар таҳлили.
43. Адабий машғулотларда асар тилини ўрганиш.
- 42.Бадиий асарни образлар тизими орқали ўрганиш.
- 43.Матн мазмунини ўзлаштиришга оид қийинчиликлар уларни бартараф қилиш йўллари.
44. Бадиий асар матнини адаптация қилиш йўллари (мумтоз асарлар мисолида).
45. Ноанъанавий дарс турлари, уларни ташкил этишнинг шакл ва усуллари.
46. Адабиёт таълимида миллий мафкура ва мустақиллик ғоясини тарғиб қила олиш.
47. Адабий таълимда ўқув синф ва синфдан ташқари машғулотларни ташкил этиш.
48. Адабий таълимга қўшимча адабиётларни, янги ахборот ҳамда технологияларни жорий қилиш.
49. Бадиий асарни санъат намунаси сифатида англаш.
50. Адабий таълим орқали ўқувчиларда китобхонлик маданиятини шакллантириш.

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Баркамол авлод - Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. Т.: Шарқ матбаа концерни, 1997.
2. Каримов И. Истиқлол ва маънавият. – Т.: «Ўзбекистон», 1994.
3. Каримов И. Ўзбекистон XXI бўсағасида. Ҳавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т.: «Ўзбекистон», 1997.
4. Адабиёт. Академик лицейлар учун ўқув дастури, Т.: 2000.
5. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. Тошкент, Ўзбекистон, 2002.
6. Зуннунов А. Эсонов Ж. Иброҳимов А. Адабиёт ўқитиш методикаси. – Т.: Ўқитувчи, 1992
7. Йўлдошев Қ. Адабиёт ўқитишнинг илмий-назарий асослари. – Т.: «Ўқитувчи», 1996.
8. Йўлдошев Қ. Ўқитувчи китоби. Методик қўлланма. 7-синф «Ўзбек адабиёти» дарслиги мажмуаси учун. – Т.: Ўқитувчи, 1997.
9. Каримов Н. ва бошқалар XX аср Ўзбек адабиёти тарихи. Т.: «Ўқитувчи» 1999.
10. Комилов Н. Тасаввуф ёки комил инсон ахлоқи. Биринчи китоб. Тошкент, Ўқитувчи, 1996.
11. Комилов Н. Тасаввуф. Иккинчи китоб. Тавҳид асрори. Тошкент, Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат ҳамда «Ўзбекистон» нашриётлари, 1999.
12. Матчонов С. Мактабда адабиётдан мустақил ишлар. –Т.: Ўқитувчи, 1996.
13. Матчонов С. Китоб ўқишни биласизми? –Т.: Ўқитувчи, 1993.
14. Мирқосимова М., Бадиий таҳлил усуллари (Методик тавсиялар). Муаллиф - Т.: 1993.
15. Навоий Алишер. Мукамал асарлар тўплами, 20 томлик, -Т.: «Фан», 1990-2002.
16. Умумий ўрта таълимнинг давлат таълим стандарти ва ўқув дастури. Она тили, Адабиёт, Ўзбек тили (таълим бошқа тилларда олиб бориладиган талабалар учун) Таълим Тараққиёти. ЎзХТВнинг Ахборотномаси. 1-мутахассислик сон, Т.: Шарқ, 1999.
17. Форобий Абу Наср. Фозил одамлар шахри. – Тошкент, А.Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 1993.
18. Худойбердиев Э. Адабиётшуносликка кириш. Тошкент, 2003.
19. Чўлпон. Адабиёт надир. –Т.: 1994.
20. Шарафиддинов О. Чўлпонни англаш. –Т.: Ўқитувчи, 1994.
21. Ўзбек адабиётидан дарс турлари, Тузувчилар: Рафиев А. Ғуломова Н. Келдиёров Р. –Т.: 1999.
22. Қудратов Д. Руҳий дунё таҳлили. –Т.: «Хазина», 1995.
23. Қуронов Д. Адабиётшуносликка кириш. – Тошкент, Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2004

Қўшимча адабиётлар

1. Давронова Ш. Ўзбек шеърлятида Ойбек тимсоли. Ўзбек тили ва адабиёти, 2005, 6-сон 73-86-б.
2. Зуннунов А. 4-10 синфларда адабий-назарий тушунчаларни ўрганиш». Ўқитувчилар учун методик қўлланма, - Тошкент, Ўқитувчи, 1974.

3. Исоқова Ш. Ойбекнинг «Навоий» романи таржимасида портрет тасвири. –Т.: Ўзбек тили ва адабиёти, 2005, 2-сон 41-44-б.
4. Каримов Н. Обек ижоди XX асар ўзбек адабиёти кўзгусида. –Т.: Ўзбек тили ва адабиёти, 2005, 2-сон 3-13-б.
5. Каримов Н. Ойбек, 1995.
6. Назаров Б. XX асрда Ойбек ижодининг ўрганилиши ва методология муаммоларига бир назар. –Т.: Ўзбек тили ва адабиёти, 2005, 2-сон 13-25-б.
7. Назаров К. Ўзбек тили ва адабиётдан баҳо меъёрлари. –Т.: 1991.
8. Педагогик тадқиқот усуллари. А.Зуннунов, А.Авлиёкулов. –Т.: 2002.
9. Қаямов А., Исҳоқов М., Отахўжаев А., Содиков Қ. Қадимги ёзма ёдгорликлар. Тошкент, Ёзувчи, 2000.
10. Лапасов Ж. Мумтоз адабий асарлар луғати. –Т.: Ўқитувчи, 1994.
11. Мактабда адабиёт ўқитишни такомиллаштириш. (Услубий тавсиялар) –Т.: 1997.
12. Ойбек. Болалик хотираларим. Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1995.
13. Тўйчиев А. «Қутлуг қон» романида тарихий ҳақиқат ва бадиий талқин. – Т.: Ўзбек тили ва адабиёти, 2005, 5-сон 19-23-б.
14. Умумий ўрта таълимнинг давлат таълим стандарти ва ўқув дастури. Она тили. Адабиёт. Ўзбек тили (таълим бошқа тилларда олиб бориладиган мактаблар учун), // Таълим тараққиёти, 1-мутахассислик сон. –Т.: Шарқ, 1999.